

Mensenrechten onder Constructie

Institutionalisering van Publieke Verantwoordelijkheden van Transnationale Corporaties

Mensenrechten onder Constructie

Institutionalisering van Publieke Verantwoordelijkheden van Transnationale Corporaties

Doctoraalscriptie

Auteur: Daniël Schut

Begeleider en 1^e beoordelaar: dr. R. van den Berg

2^e beoordelaar: dr. A. Freyberg-Inan

Universiteit van Amsterdam, Opleiding Politicologie, Specialisatie Internationale Betrekkingen

Foto voorkant: “Sagrada Familia con Torre Agbar” © 2006 Ana Maria & Santiago,

<http://www.flickr.com/people/nopipno/>.

Oktober 2006

Voorwoord

Ik ben een zeer impulsief mens. Zo ben ik ook vrij impulsief bij het onderwerp van deze scriptie gekomen: terwijl ik aan het puzzelen was over mogelijke, heel andere onderwerpen, en daarvoor zelfs al hoofdstukindelingen klaar had en onderzoek gedaan had, bedacht ik me ineens dat ik Iets Heel Anders wilde. Iets met meer betekenis en verder reikende implicaties, op zowel het maatschappelijke als het wetenschappelijke vlak. Het idee voor deze scriptie borrelde toen vanzelf in me op, in toen nog heel vage termen: iets met mensenrechten en bedrijven. Ik had nog geen idee van hoe ik het wilde aanpakken, geen idee van de vragen die ik wilde stellen en de manieren van beantwoorden die ik wilde kiezen. Ik had wel een vaag idee van welke auteurs ik daar eventueel voor wilde gebruiken, maar dat was dan ook dat.

Zonder twijfel schoof ik mijn eerdere, beter uitgewerkte ideeën opzij en koos voor dit toen nog zo vage onderwerp. En die keuze is achteraf de goede keuze geweest, en wel om drie redenen.

De eerste reden is omdat ik in deze scriptie de kans kreeg veel van mijn verschillende interessegebieden te combineren. Hoewel dit officieel een scriptie is die onder 'Internationale Betrekkingen' valt, betrek ik er ook zeer veel elementen uit andere vakgebieden bij. Zodoende is deze scriptie een soort Indiase curry geworden van internationale betrekkingen, politieke filosofie, bestuurskunde, argumentatiefilosofie en nog veel meer. Het fijne daaraan was dat ik veel boeken die ik had gelezen, ideeën die ik had opgedaan, auteurs die ik goed had leren kennen middels hun werk, op een voor mij interessante manier met elkaar kon vervlechten. Ik kon veel van wat ik al wist ineens in een nieuw, samenhangender kader plaatsen.

De tweede reden is dat ik ook veel nieuws geleerd heb. Ik kon weliswaar bogen op veel wat ik al wél wist, maar het werd me ook al snel duidelijk dat er ook een flink aantal hiaten in mijn kennis en vaardigheden zaten: onderwerpen waar ik minder in thuis was, onderzoeksvaardigheden waar ik minder in bedreven was. Zo heb ik nu meer boeken over regimeformatie doorgeploeterd dan dat ik wist dat er waren, ben ik zijdelings in contact gekomen met het werk van Habermas, veel directer met het werk van de taalfilosoof Searle, en heb ik een veel diepere blik ontwikkeld op het vakgebied van Internationale Betrekkingen, dankzij auteurs als (onder anderen!) Kratochwil en Ruggie, Slaughter-Burley en Scott M. Thomas. Tijdens het schrijven heb ik dus ontzettend veel geleerd, en veel waardevolle oefening gehad in het wetenschappelijke handwerk – zodanig zelfs dat ik door deze scriptie geïnspireerd ben tot verschillende nieuwe ideeën voor artikelen en verdere onderzoeken op dit onderwerpgebied.

De derde reden heeft met de spanning tussen de vorige twee redenen te maken: aan de ene kant kon ik gebruik maken van wat ik al wist, aan de andere kant was er ook nog genoeg te leren en te ontdekken. Dat betekende dat het schrijven van deze scriptie nóóit saai is geweest: wanneer ik dreigde te verzanden in droge details, was er elders wel weer een nieuw groots idee uit te werken, en wanneer ik dreigde meegesleurd te worden in de soms al te abstracte implicaties van al die grote, vage ideeën, waren er elders wel weer praktische details aan de hand waarvan ik mijn denken meer structuur en richting kon geven.

Ik moet evenwel bekennen dat ik er niet altijd zo hoopvol en positief tegenaan heb gekeken tijdens het schrijven: er waren momenten dat ik eraan twijfelde of het wel

mogelijk was wat ik wilde bereiken, of dat ik de grote lijnen kwijt was, of dat het uitwerken van details me te zeer tegenstond omdat het teveel en te saai werk leek.

Vandaar dat ik ook mijn begeleider, dr. Ruud van den Berg, zeer dankbaar en erkentelijk ben voor zijn hulp en geduld. Hij heeft me op onnavolgbare wijze weten te motiveren op momenten dat ik zelf de motivatie even kwijt was, en me de zin gegeven deze onderneming tot een waardig einde te brengen. Uit mijn eigen werk als trainer en coach weet ik dat iemand op de juiste manier weten te motiveren een zeer moeilijke opgave is, en dr. Van den Berg is daar bij uitstek zeer goed in geslaagd.

Maar naast zijn motivatie zijn er nog twee andere zaken waarvoor ik hem zeer erkentelijk ben. De eerste is zijn scherpe oog voor gedetailleerde uitwerking, van zowel de vorm als de inhoud van ideeën. Hij stelde overal en altijd kwaliteit van uitwerking voorop, waardoor ik er niet mee weg kwam wanneer ik de neiging had mezelf ergens makkelijk van af te maken. De scriptie is daardoor beduidend beter geworden. Het tweede waar ik hem dankbaar voor ben is hoe hij erin geslaagd me ermee te helpen mijn impulsieve en wild heen-en-weer springende gedachten en ideeën te structureren: toen ik met dit onderwerp bij hem aanklopte, was het idee in mijn hoofd nog steeds heel vaag, wat, zo vermoed ik, op hem des te chaotischer overgekomen moet zijn. Hij is er zeer wel in geslaagd om die Gordiaanse knoop van ideeën, concepten, theorieën en benaderingen voor me te verhelderen, zodanig dat ik heldere beslissingen en keuzes kon nemen over hoe ik te werk wilde gaan. Zonder zijn excellente begeleiding zou deze scriptie nooit afgekomen zijn, en nooit de kwaliteit gehad hebben die het nu heeft.

Er zijn meer mensen aan wie ik dank verschuldigd ben, onder andere Robert van de Veen, zonder wie ik nimmer was geïntroduceerd in de wereld van 'internationale ethiek': hoofdstuk 3, de 'politiek-filosofische' kant van deze scriptie, had ik zonder zijn inspirerende onderwijs überhaupt niet kunnen bedenken. Annette Freyberg, zonder wie ik nooit de intellectuele breedte en diepte van het vakgebied Internationale Betrekkingen gezien en beleefd had. Robert van Es, omdat hij zich tijdens zijn werkcolleges en in zijn boekwerk ook op de grensvlakken tussen verschillende disciplines durft te begeven, wat voor mij een inspirerend voorbeeld vormde.

Maar misschien nog wel belangrijker zijn de mensen buiten de wereld van politicologie om: ik ben Julien Spliet, mijn ondertussen vaste debatpartner zeer dankbaar voor de inspirerende debatten die wij onderling en als team met anderen gevoerd hebben, evenals eerdere debatpartner Anat Gelber, die vooral toen ik begon met dit onderwerp voor het eerst aan de slag ging een belangrijke intellectuele en persoonlijke inspiratie vormde, en ten slotte Bert Cocu, mijn zakenpartner en mentor, voor zijn geduld en vertrouwen in mij als academicus en als ondernemer.

Inhoudsopgave

1. Inleiding	7
2. Trends in Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen	11
2.1. Definitie: Maatschappelijk verantwoord ondernemen?	12
2.2. Oorzaken	13
2.2.1. Globalisering	14
2.2.2. Daadwerkelijke schendingen	15
2.2.3. Machtsconcentratie	16
2.2.4. Overige factoren: de terugtrekkende staat en versnelde informatieverspreiding	16
2.3. Welke initiatieven zijn er nu al?	18
2.3.1. Internationale Instrumenten	18
2.3.2. Nationale initiatieven	19
2.3.3. Certificatieschema's	20
2.3.4. Vrijwillige initiatieven	21
2.3.5. Financiële instrumenten	21
2.3.6. Netwerkinstrumenten	22
2.3.7. Gemeenschappelijke kenmerken	23
2.4. Theoretische analyse	23
3. Redelijke Verwachtingen jegens Transnationale Corporaties	28
3.1. Drie benaderingen van rechtvaardigheidsvraagstukken	28
3.2. De methode van 'redelijkheid' in de morele en politieke filosofie	31
3.3. Afbakening Transnationale Corporaties	34
3.4. Afbakening 'publieke verantwoordelijkheden'	36
3.5. Rechten en Plichten	41
3.6. Wat als de staat als belichaming van de samenleving faalt?	43
3.7. Bedrijven en hun handelend vermogen	45
3.8. Redelijke plichten jegens mensenrechten voor bedrijven	48
3.9. Kritiekpunt 1: Onora O'Neill en de kritiek op het ethische discours van mensenrechten	49
3.10. Kritiekpunt 2: Walzer en de onkenbaarheid van een universele moraal	52
3.11. Kritiekpunt 3: Speciale verplichtingen en het aandeelhoudersdilemma	57
3.12. Kritiekpunt 4: Wie is 'het bedrijf'?	63
4. Redelijke institutionalisering van de verwachtingen	67
4.1. Perspectieven van Regime Formatie: Politicologisch kader	68
4.2. Perspectieven op Regime Formatie: Politicologie vs. Internationaal Recht?	71
4.3. Rationeel Regime-Ontwerp	73
4.3.1. Het Lidmaatschap	75

4.3.2. Bereik	76
4.3.3. Centralisatie	77
4.3.4. Controle	78
4.3.5. Flexibiliteit	78
4.4. Verklarende variabelen en voorspellingen	80
4.4.1. Distributieproblemen	82
4.4.2. Gehoorzaamheidsproblemen	83
4.4.3. Aantal actoren en asymmetrie	85
4.4.4. Onvoorspelbaarheid: actoren, preferenties en Omgevingsfactoren	87
4.4.5. Samenvatting, conclusies, en relatief gewicht van de Variabelen	89
4.5. Analyse van de verklarende variabelen in de huidige context	91
4.6. Het Model	94
4.6.1. Lidmaatschap	94
4.6.2. Bereik	94
4.6.3. Centralisatie	95
4.6.4. Controle	97
4.6.5. Flexibiliteit	98
4.6.6. Samenvatting van Het Model	99
4.7. Kritiek	99
5. Conclusie en aanbevelingen	103
5.1. Discussie	106
5.2. Aanbevelingen voor verder onderzoek	108
5.3. Tot slot	112
Bibliografie	113

Hoofdstuk 1: Inleiding

Deze scriptie is een theoretisch gefundeerd gedachte-experiment binnen het kader van ‘regimeformatietheorie’, een gespecialiseerd vakgebied binnen Internationale Betrekkingen. Het begint met een simpele vraag: is het redelijk en mogelijk om de publieke verantwoordelijkheden van transnationale corporaties te institutionaliseren? Deze vraag is echter moeilijker te beantwoorden dan dat ze te stellen is. Wanneer is een bedrijf precies transnationaal? Wanneer is ‘een poging verantwoordelijkheden toe te kennen’ een ‘redelijke en mogelijke’ poging? En wat bedoelen we precies wanneer we het over publieke verantwoordelijkheden hebben? Wat precies is ‘institutionaliseren’? Al deze en dergelijke vragen spelen allemaal een rol bij die ene, simpele vraag.

In deze scriptie tracht ik in een antwoord te geven door de vraag te plaatsen in het kader van ‘regimeformatietheorie’. De theorie van het ontstaan, voortbestaan, veranderen en ook eindigen van regimes is een deelgebied van internationale betrekkingen. Het houdt zich bezig met de vraag hoe precies het kan dat in een wereld van internationale politiek, waarin er geen sprake is van een grote, alles overkoepelende autoriteit, er toch sprake kan zijn van samenwerking en gecoördineerd gedrag – in andere woorden, waarom er *regimes* bestaan¹.

Regimes, soms ook *instituties* genoemd, worden in de literatuur meestal gedefinieerd als “sets of implicit or explicit principles, norms, rules and decision-making procedures around which actor expectations converge”². Dat betekent dat er dus sprake is van een regime of institutie wanneer actoren bepaalde wederzijdse verwachtingen construeren over hoe de actoren zich gedragen en/of hoe ze zich zouden moeten gedragen. De specifieke vorm van een regime kan *expliciet* zijn, met een geëxpliciteerd statuut en allerhande geformaliseerde gedragscodes, maar ook *impliciet*, waarbij de betrokken actoren niets anders doen dan elkaars handelingen op elkaar afstemmen maar er verder niets geëxpliciteerd of geformaliseerd wordt. Zoals de sociologen Berger en Luckmann het stellen: “Institutionalization occurs whenever there is a reciprocal typification of habitualized actions by types of actions”³. Hiermee is dus duidelijk wat er in de hoofdvraag bedoeld wordt met ‘institutionaliseren’ van publieke verantwoordelijkheden van transnationale corporaties: dat betreft het vastleggen in meer of minder expliciete overeenkomsten wat we kunnen verwachten van Transnationale Corporaties betreffende hun publieke verantwoordelijkheden, en dus waar we deze TNC’s in ieder geval moreel, zo niet juridisch, toe kunnen verplichten.

¹ Keohane, ‘The Demand for International Regimes’, p. 325 en Axelrod & Keohane, ‘Achieving Cooperation under Anarchy’, p. 226

² Keohane, ‘The Demand for International Regimes’, p. 325, vergelijkbare definities in Slaughter, ‘International Law and International Relations Theory: A Dual Agenda’, p. 206, Haas, ‘Why Collaborate?: Issue-Linkage and International Regimes’, p. 358. In de literatuur van regime-formatie is de relatie tussen ‘regime’ en ‘institutie’ als concept niet duidelijk: mijn eigen perceptie is dat veel auteurs onder een ‘institutie’ een geformaliseerd regime verstaan, terwijl Hasenclever, Mayer en Rittberger juist stellen dat veel auteurs onder een regime een geformaliseerde institutie verstaan (Hasenclever, Mayer & Rittberger, *Theories of International Regimes*, p. 1, voetnoot 1 & p. 10 – 11). In deze scriptie hanteer ik de begrippen ‘regime’ en ‘institutie’ als termen die exact hetzelfde bedoelen, met dien verstande dat de hierboven gegeven definitie ook bepaalde conceptuele en epistemologische moeilijkheden kent, zie Hasenclever, Mayer & Rittberger, *Theories of International Regimes*, p. 8 - 22

³ Berger & Luckmann, *The Social Construction of Reality*, p. 54

Om de vraag ‘is het redelijk en mogelijk om de publieke verantwoordelijkheden van transnationale corporaties te institutionaliseren?’ onderzoek ik eerst de trend die ‘Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen’ heet in hoofdstuk 2. Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen (MVO) is een term regelmatig opduikt in de (management)literatuur, en de term en de discussies erover suggereren dat er al heel wat gebeurt op het gebied van het vastleggen van de publieke verantwoordelijkheden van corporaties. Ik onderzoek eerst of er een concrete definitie is van het begrip MVO. Ik onderzoek ook waarom precies er sprake is van een toenemende interesse in MVO: waarom lijkt het zo te zijn dat men tegenwoordig meer en meer vindt dat bedrijven hun publieke verantwoordelijkheden dienen te nemen? Gezien die oproep aan bedrijven tot het nemen van publieke verantwoordelijkheden door bedrijven, wekt het geen verbazing dat er al veel initiatieven genomen zijn: welke dat precies zijn en hoe ze werken, bespreek ik daarna. Tot slot maak ik een meer theoretische analyse, waarna blijkt dat het alsnog onduidelijk is wat we moreel gezien eigenlijk redelijkerwijs mogen verwachten van transnationale corporaties.

In hoofdstuk 3 geef ik een antwoord op die vraag: wat mogen we eigenlijk redelijkerwijs verwachten van transnationale corporaties qua publieke verantwoordelijkheden? Het antwoord op deze vraag is gebaseerd op inzichten uit de politieke filosofie en creëert een normatieve grond op basis waarvan we kunnen stellen dat het redelijk is transnationale corporaties publieke verantwoordelijkheden op te leggen. Ik vertrek daarvoor vanuit de mensenrechten, en gebruik deze als ijkpunt voor het zoeken naar welke publieke verantwoordelijkheden precies we redelijkerwijs kunnen verwachten van transnationale corporaties.

Dit soort normatieve en politiek-filosofische vraagstukken is nieuw binnen regimeformatietheorie, maar verschillende auteurs hebben al wel gewezen op de noodzaak voor studenten van internationale betrekkingen om zich daarmee bezig te houden, zowel als object van studie als als methodologie: Scott M. Thomas bijvoorbeeld, stelt dat de huidige opleving van religieuze bewegingen in de internationale politiek als ‘non-state actors’ het beste te verklaren is als we deze bewegingen zien als gebaseerd op een normatieve kritiek op onze moderniteit⁴, en ook Kratochwil en Ruggie⁵ en Abbott en Snidal⁶ wijzen op de belangrijke rol die normatieve overwegingen en processen spelen in de wereld van regimes, regimeformatie en regimeformatietheorie.

Met dit normatieve, politiek filosofische antwoord hoop ik veel onduidelijkheid omtrent de publieke verantwoordelijkheden van transnationale corporaties weg te nemen. Maar hoe precies zouden we die verantwoordelijkheden vast moeten leggen, in andere woorden, hoe zouden we die dan het beste kunnen institutionaliseren?

Die vraag beantwoord ik in hoofdstuk 4, door gebruik te maken van de theorie over regimeformatie. Binnen de regimeformatietheorie zijn er enkele artikelen die expliciete verbanden leggen tussen specifieke factoren uit het onderwerpgebied en constellaties van actoren als oorzaken, en de uiteindelijke vorm die een regime aanneemt als gevolg. Op basis van de analyse uit hoofdstuk 2 kan ik aangeven welke feitelijke factoren welk type regime creëren. Door deze inzichten uit de empirie vervolgens te combineren met de normatieve grond uit hoofdstuk 3, kan ik vervolgens een ‘model’

⁴ Thomas, *The Global Resurgence of Religion*, p. 42

⁵ Kratochwil & Ruggie, ‘A State of the Art on an Art of the State’, p. 354 - 357

⁶ Abbott & Snidal, ‘Hard and Soft Law’, p. 40 - 42

opstellen dat de verantwoordelijkheden van bedrijven jegens mensenrechten mogelijksterwijs en redelijkerwijs institutionaliseert. In andere bewoordingen: ik geef de richtlijnen van een regime dat bedrijven verplicht mensenrechten te respecteren en dat ook probeert af te dwingen, gebaseerd op zowel normatieve als empirische inzichten. Hiermee geef ik antwoord op de derde en laatste deelvraag: “is het mogelijk om de publieke verantwoordelijkheden van bedrijven te institutionaliseren?” door te onderzoeken hoe precies de publieke verantwoordelijkheden van transnationale corporaties verantwoordelijkheden in een regime vormgegeven kunnen worden.

De centrale vraagstelling is dus: ‘is het redelijk en mogelijk om de publieke verantwoordelijkheden van transnationale corporaties te institutionaliseren?’, met als drie deelvragen:

1. ‘wat gebeurt er in de status quo met betrekking tot de institutionalisering van de publieke verantwoordelijkheden van bedrijven?’
2. ‘wat mogen we redelijkerwijs verwachten van transnationale corporaties qua publieke verantwoordelijkheden?’
3. ‘hoe kunnen we dat zo goed mogelijk vormgeven in een regime?’

En op basis van deze drie deelvragen doe ik een voorstel voor een regime dat de publieke verantwoordelijkheden van transnationale corporaties institutionaliseert. Dat ontwerpregime vormt het antwoord op de vraag of het redelijk en mogelijk is de publieke verantwoordelijkheden van transnationale corporaties te institutionaliseren: dat antwoord is een beargumenteerd ‘ja’, waarbij in het regimeontwerp duidelijk wordt hoe ik dat dan precies voor me zie.

Waar de vraagstelling van mijn scriptie hoofdzakelijk praktisch is, is de doelstelling hoofdzakelijk methodologisch. Zoals al aangekondigd in het begin van deze aanleiding: deze scriptie is een gedachte-experiment op het gebied van regimeformatietheorie. Ik wil twee methodologische noviteiten onderzoeken in deze scriptie: de eerste, die hoofdzakelijk plaatsvindt in hoofdstuk 2 en 4, is of het mogelijk is om ‘regimeformatietheorie’ *prescriptief* te gebruiken, dat wil zeggen, als een hulpmiddel bij het vooraf ontwerpen van een regime.

De tweede methodologische innovatie is mijn poging om normatieve overwegingen en analyses te incorporeren in het gebruik van regimeformatietheorie. Het prescriptieve ontwerpregime dat ik voorstel is gebaseerd op een geëxpliciteerd normatief kader: ik probeer dus een integratie te bewerkstelligen tussen empirische en normatieve imperatieven en inzichten en die te gebruiken bij het ontwerpen van een (ruwe schets) van een regime. Het aan internationale betrekkingen parallel lopende vakgebied van internationaal recht kent al een dergelijke vanzelfsprekende integratie van normatieve en praktische overwegingen⁷. Vanuit dat parallelle vakgebied van internationaal recht wordt de regimeformatietheorie dan ook verweten geen aandacht te hebben voor de normatieve kant van het ontstaan van regimes. Zoals Slaughter Burley stelt: “(...) the flaw in Institutionalism, for international lawyers, is its inability to relate positive description to normative aspiration”⁸, en vandaar dat de integratie van die empirische en normatieve

⁷ Abbott & Snidal, ‘Hard and Soft Law’, p. 40

⁸ Slaughter Burley, ‘International Law and International Relations: A Dual Agenda’, p. 225

benadering volgens haar dan ook één van de aandachtspunten voor theorieontwikkeling dient te zijn binnen het vakgebied der regimeformatietheorie⁹.

Deze twee pogingen betekenen dat ik als schrijver een groot risico loop: op twee verschillende manieren probeer ik iets te doen wat in de wereld van regimeformatie nog niet vaak gedaan is. Deze nieuwe bijdragen, zo valt op voorhand al te stellen, zullen dus zeker nog hun zwakheden kennen. Niettemin ben ik ervan overtuigd dat het essentiële toevoegingen zijn aan het vakgebied, en dat het ook aansluit bij de natuurlijke ontwikkelingen in de theorie over regimeformatie. Ik zet slechts de eerste, wankelende stappen in een richting van waaruit in mijn ogen het vakgebied de komende jaren de belangrijkste vragen gesteld krijgt.

Tot slot heeft deze scriptie ook een grote maatschappelijke relevantie: in een wereld die steeds meer globaliseert en waarin transnationale actoren een steeds grotere rol spelen, is de vraag naar welke morele verplichtingen we redelijkerwijs kunnen verwachten van diezelfde actoren een steeds prangender vraag. De concrete voorbeelden waar bedrijven daadwerkelijk mensenrechten schenden of geschonden hebben zijn daar getuige van. De maatschappelijke relevantie wordt vergroot doordat het hier *mensenrechten* betreft. Mensenrechten zijn die set van rechten die erop gericht zijn de essentiële menselijke waardigheid te beschermen. Een schending van die rechten is dus moreel zeer afkeurenswaardig. Wanneer deze scriptie effectief zou kunnen bijdragen aan het vinden van een regime dat de publieke verantwoordelijkheden van transnationale bedrijven effectief institutionaliseert, en daarmee dergelijke mensenrechtenschendingen voorkomt, dan zijn niet alleen de mensenrechten, maar ook de leden der mensheid daarmee gediend.

⁹ Slaughter Burley, 'International Law and International Relations: A Dual Agenda', p. 224

Hoofdstuk 2: Trends in Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen

In dit hoofdstuk verzamel ik gegevens omtrent het onderwerpgebied en de betrokken actoren van een te vormen regime dat de publieke verantwoordelijkheden van transnationale bedrijven reguleert. Binnen het door mij gekozen (en later te rechtvaardigen) theoretische model worden ‘regimes’ gezien als ‘rationele, onderhandelde antwoorden op de problemen die internationale actoren tegenkomen’¹⁰, zijn regimes op te vatten als ‘beleidsplannen’ om ‘beleidsproblemen’ op te lossen. In hoofdstuk 4 wil ik een beargumenteerde keuze maken voor één bepaald regime als ‘oplossing’ van deze problemen, maar daar voor is eerst een descriptieve analyse van de problemen nodig. Dat gebeurt in dit hoofdstuk. In deze probleemanalyse begin ik eerst met ‘definitiekwesties’, dan neem ik de ‘oorzaken’ onder de loep, vervolgens de oplossingen die al gekozen worden, en uiteindelijk sluit ik af met een analyse zoals die wordt voorgeschreven door het model dat ik in hoofdstuk 4 gebruik.

Ik onderzoek het eerste onderdeel, definitiekwesties, door in de eerste paragraaf te onderzoeken wat “Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen” precies is. Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen is een trend in bedrijvenland: meer en meer doen bedrijven hun best hun ‘sociale gezicht’ te laten zien en hun ‘publieke verantwoordelijkheden’ te nemen. Maar is het wel zo duidelijk wat MVO precies is? Dat wil zeggen: weten we al precies wat dat sociale gezicht en die publieke verantwoordelijkheden precies zijn? In dat geval weten we precies wat voor normen en principes een regime we kunnen gebruiken om een regime inhoudelijk op te baseren.

De vraagstelling uit de introductie doet echter al vermoeden dat het nog onduidelijk is wat precies die normatieve basis voor een regime is. In plaats van dus MVO op het eerste gezicht als normatieve basis te nemen, ontwikkel ik later een andere normatieve basis – en in die zin zie ik MVO als een soort ‘protoregime’: regimes zijn immers verzamelingen van impliciete of expliciete principes, normen, regels en beslissingsprocedures rond welke verwachtingen van betrokken actoren convergeren¹¹. De meer impliciete vorm is een sociologisch fenomeen¹², waarbij actoren hun gedrag op elkaar afstemmen zonder dat er sprake is van een ‘convenant’ of ‘contract’. In die zin is de trend van Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen een *impliciet* regime: bedrijven worden door sommige actoren zoals non-gouvernementele organisaties (NGO’s), staten en elkaar ‘gewezen’ op hun publieke verantwoordelijkheden enerzijds, en bedrijven zelf articuleren ‘gedragscodes’ en ‘richtlijnen’ ter explicatie van hun publieke verantwoordelijkheden anderzijds.

In de tweede paragraaf analyseer ik wat de ‘oorzaken’ zouden kunnen zijn van de tendens of de roep tot ‘maatschappelijk verantwoord ondernemen’. Ik baseer me daarbij op een analyse van de Speciale Vertegenwoordiger van de Verenigde Naties, John Ruggie, die als ook als academicus een grote rol speelt in de theoretische debatten rondom regimeformatie. Ik vul zijn analyse aan met additionele gegevens en voorbeelden en voeg nog enkele oorzaken toe.

¹⁰ Koremenos, Lipson & Snidal, ‘The Rational Design of International Institutions’, p. 8

¹¹ Keohane, ‘The Demand for International Regimes’, p. 325, vergelijkbare definities in Slaughter, ‘International Law and International Relations Theory: A Dual Agenda’, p. 206, Haas, ‘Why Collaborate?: Issue-Linkage and International Regimes’, p. 358.

¹² Berger & Luckmann, *The Social Construction of Reality*, p.54

In de derde paragraaf beschrijf ik enkele van de huidige initiatieven die genomen worden binnen de trend van MVO. Er zijn momenteel verschillende groepen actoren in de wereld van internationale en nationale politiek bezig met het formuleren van de precieze wederzijdse verwachtingspatronen rondom het vraagstuk ‘bedrijven en publieke verantwoordelijkheid’: op verschillende manieren dragen zij allemaal bij aan het ‘proto-regime’. De verschillende soorten initiatieven geven mij inzicht in welke actoren er bij betrokken zijn, en op basis van welke initiatieven ze precies nemen, krijg ik ook inzicht in waarom ze al dan niet voor een bepaalde oplossing kiezen. Zo krijg ik een beter inzicht in wie er op welke manier betrokken zijn, en krijg ik dus een beter inzicht in de dynamiek van het onderwerpgebied.

In de vierde paragraaf vertaal ik de gevonden gegevens in termen van de later te maken analyse in hoofdstuk 4. In hoofdstuk 4 doe ik een beredeneerd voorstel voor een regime, gebaseerd op een theoretisch kader. Er doet zich echter dan een probleem voor in mijn analyse: er zijn zeer veel verschillende theoretische invalshoeken binnen het vakgebied ‘regimeformatie’, en soms spreken die invalshoeken elkaar regelrecht tegen, óók in hun analyse van welke factoren in een descriptieve analyse van belang zijn voor een conclusie. Wanneer ik echter nu conclusies wil trekken op basis van de bovenstaande analyse, dan móet ik wel gebruik maken van een theoretisch kader, helemaal omdat ik de conclusies die ik hier trek ook later wil gebruiken binnen een theoretisch kader. Ik dien daarom eigenlijk éérst het gebruikte theoretische kader te rechtvaardigen, en pas dán conclusies daarop te trekken, maar omdat het vak van regimeformatie nog zo jong is en nog zo intern verdeeld is, vindt die rechtvaardiging ook weer plaats op de gevonden ‘relevante feiten’. Het gebruikte theoretische kader en de gevonden relevante feiten zijn als het ware ‘co-original’¹³, dat wil zeggen dat ze elkaar wederzijds vooronderstellen, zonder dat aan te wijzen is welke precies conceptuele prioriteit heeft: het theoretische kader bepaald welke feitelijke observaties relevant zijn, maar de feitelijke observaties bepalen ook weer welk theoretisch kader relevant is.

Dit probleem, of beter gezegd, deze paradox, is nauwelijks te ondervangen. Ik los het hier als volgt op: ik rechtvaardig in hoofdstuk 4 welk theoretisch kader ik precies kies en gebruik uit het vakgebied van ‘regimeformatie’¹⁴, en beschrijf in paragraaf 2.4 slechts, zonder verdere rechtvaardiging, welke observaties van belang zijn. Verder probeer ik in paragraaf 2.4 mezelf zoveel mogelijk te baseren op de analyse gemaakt in de paragrafen 2.1 tot 2.3, en in die paragrafen probeer ik juist zo ‘theorieeloos’ mogelijk te werk te gaan. In die zin vormt 2.4 een conclusie van hoofdstuk 2, die belangrijke vragen oproept die nader beantwoord worden in de erop volgende hoofdstukken.

2.1. Definitie: Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen?

De SER levert in haar advies van 15 december 2000 de ondertussen gangbaar geworden definitie van wat Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen (MVO) precies is. Volgens haar bestaat MVO uit de volgende twee kenmerken. Die kenmerken moeten er dan ‘goed’ uitzien:

“1. Een voldoende gerichtheid van de onderneming op de bijdrage aan de maatschappelijke welvaart op langere termijn;

¹³ De term is ontleend aan Habermas, zoals hij die gebruikt in: Habermas, *Between Facts and Norms*.

¹⁴ Zie beneden, p. 68 -75

2. De relatie met de *stakeholders* (belanghebbenden) respectievelijk de maatschappelijke omgeving.”¹⁵

Deze definitie is niet dekkend. Wat wanneer is een onderneming bijvoorbeeld ‘voldoende gericht’ op de langere termijn? Hoe lang duurt die langere termijn: een jaar? 50 jaar? Tien eeuwen? De SER werkt daarom haar definitie verder uit.

“Dat houdt in dat een onderneming zich laat leiden door de bedrijfsresultaten op elk van deze dimensies, de *Triple P bottom line*:

- *Profit*: de voortbrenging van goederen en diensten; winst als maatstaf voor de maatschappelijke waardering daarvan;
- *People*: de gevolgen voor mensen, binnen en buiten de onderneming;
- *Planet*: de effecten op het natuurlijk leefmilieu.

Het bevorderen van de maatschappelijke welvaart (en daarmee het bijdragen aan de kwaliteit van de samenleving) vraagt van ondernemingen een vorm van *corporate citizenship*, waarbij ondernemingen uit zichzelf – individueel of in samenwerking met andere bedrijven – zoveel mogelijk de negatieve externe effecten van hun handelen beperken en de (mogelijke) positieve externe en langetermijneffecten ruimte geven en versterken.”¹⁶

Deze definitie vinden we op meerdere plaatsen terug. Zo spreekt werkgeversorganisatie VNO-NCW over dezelfde twee kenmerken die ze ook uitwerken naar de *triple bottom line*¹⁷ en internationaal weekblad *The Economist* spreekt erover in haar speciale editie over *corporate social responsibility*.¹⁸

Deze definitie is echter nog steeds onduidelijk: *The Economist* stelt dat MVO blijkbaar óf gewoonweg gezond verstand is, óf dat het teveel vraagt van bedrijven op een onrechtvaardige manier. Het weekblad doet dan ook het hele idee ‘MVO’ af als nonsens. Op basis van deze analyse kunnen we dus concluderen dat er in de realiteit van alledag eigenlijk nog geen consensus bestaat over wat MVO eigenlijk precies is. Dit is een hindernis voor het creëren van een regime, want een duidelijke normatieve basis ontbreekt.

2.2. Oorzaken

Wat ligt ten grondslag aan de MVO-trend? De literatuur over ‘maatschappelijk verantwoord ondernemen’ bespreekt een aantal verschillende factoren die bijdragen aan het ontstaan van deze trend. In deze paragraaf breng ik (enkele van) deze factoren middels een literatuurstudie in kaart. Ik baseer me hierbij voornamelijk op de tekst van de Speciale Vertegenwoordiger van de Verenigde Naties betreffende Mensenrechten en Transnationale Bedrijven, John Ruggie, en aanvullende teksten. Ruggie wijst (naar eigen zeggen tenminste) drie factoren aan die bijdragen aan deze trend: de eerste is de observatie dat machtsconcentraties bij één type sociale actor altijd pogingen tot vorming van tegenmacht met zich meebrengen, de tweede is dat transnationale bedrijven ook

¹⁵SER, *De Winst van Waarden*, p. 13

¹⁶SER, *De Winst van Waarden*, p. 14

¹⁷Klamer & Rutgers van der Loeff, *Maatschappelijk Ondernemen, een handreiking*, p. 4

¹⁸The Economist, *The Good Company*, p. 12

inderdaad schendingen hebben gepleegd, en de derde is dat bedrijven simpelweg een globaal bereik hebben, en kunnen handelen op een schaal en met een snelheid waarop veel staten en internationale organisaties dat niet kunnen¹⁹. Ik zal deze factoren in omgekeerde volgorde behandelen en afsluiten met nog een korte bespreking van andere factoren die elders in de literatuur te vinden zijn.

2.2.1. Globalisering

De eerste factor die bijdraagt aan toenemende aandacht voor de sociale verantwoordelijkheden van transnationale bedrijven is wat men wel noemt 'globalisering', oftewel, het fenomeen dat bedrijven überhaupt globaal *kunnen* handelen. Deze factor is misschien de meest cruciale factor, omdat ze voorwaardelijk is voor de andere twee: zonder een globaal bereik van bedrijven kunnen ze niet zelf schendingen plegen op wereldwijde schaal, en kan er ook geen geconcentreerde macht ontstaan.

Ruggie stelt dat het globale bereik alleen al voor veel sociale actoren een reden is om bedrijven verantwoordelijkheden te geven: wanneer overheden falen in belangrijke kwesties, omdat ze niet willen óf omdat ze niet kunnen, dan kijkt men al gauw diegenen aan die het in ieder geval wel kunnen, vanwege hun globale bereik²⁰.

Maar wat betekent globalisering precies? Wat *is* dat globale bereik? Globalisering is niet een simpel, eenduidig concept, wat te merken is als we enkele definities onderzoeken: zo legt bijvoorbeeld John Tomlinson de nadruk op de socio-culturele aspecten door het te definiëren als '*complex connectivity*': "By this I mean that globalization refers to the rapidly developing and ever-densing network of interconnections and interdependences that characterize modern social life"²¹, Higgot, Underhill en Bieler benadrukken juist de technologische en sociale aspecten door het te definiëren als: "a technological and social revolution that has until recently been progressing towards a globally integrated production structure with specialised but interdependent labour markets, the privatization of state assets and the linkage of technology across borders"²² en Reinisch benadrukt juist het proces: "(...) we can take 'globalization' to mean an increasing process of cross-border societal exchanges and transactions, not limited to economic ones, but including among others communication, security, culture, mobility, and environment (...)." ²³

Wat in ieder geval duidelijk is wanneer het gaat om globalisering is dat het een *verandering* in de aard van een aantal types relaties gaat. Verschillende auteurs pakken verschillende types relaties eruit maar allemaal hebben ze gemeen dat de *aard* van de relaties verandert: ze worden 'korter', wat wil zeggen dat ze makkelijker verder strekken, en meer en meer in elkaar grijpen: economische gebeurtenissen aan de andere kant hebben een direct effect hier, en andersom, en hetzelfde geldt voor culturele gebeurtenissen, politieke gebeurtenissen en economische gebeurtenissen. Zonder geheel en al uitpuddend te willen zijn spelen in ieder geval de volgende types relaties een rol bij globalisering: de economische en financiële, de culturele, de politieke, de sociale, en de

¹⁹ Special Representative on the Issue of Human Rights, E.CN.4/2006/97, p. 4

²⁰ Special Representative on the Issue of Human Rights, E.CN.4/2006/97, p. 4

²¹ Tomlinson, *Globalization and Culture*, p. 2

²² Higgot, Underhill & Bieler, *Non-state actors and authority the global system*, p. 2

²³ August Reinisch, 'The Changing International Legal Framework', p. 76

technische relaties. In al deze gevallen betreft het dus een complexer en verbondener worden van die relatietypes.

Op al die relatiegebieden hebben bedrijven inderdaad een groeiend globaal bereik. Yergin en Stanislaw noemen een aantal voorbeelden: zo is 1 op 7 fabrieksarbeiders in de VS in dienst van een buitenlands bedrijf, wordt 80% van de TV's verkocht in de VS gemaakt in Mexico, heeft het van oorsprong Britse opinieblad *The Economist* haar grootste lezersmarkt in de VS en downloadt iedereen dezelfde muziek en films van het internet²⁴. De wereldwijde toegang tot datzelfde internet is van 2000 tot 2005 in totaal met 183,4% toegenomen, waarbij het juist de ontwikkelende regio's zijn die bezig zijn met een razendsnelle inhaalslag: Afrika met 423,9%, het Midden-Oosten met 454.2 % en Latijns-Amerika met 342.5 %²⁵.

Wanneer we globalisering als technologisch fenomeen bekijken, dan zien we dat het mede mogelijk gemaakt wordt door innovaties in logistieke technologie en 'supply chain management', zodanig dat de wereldhavens vanaf 50 miljoen TEU in overslag begin jaren '80 konden groeien naar meer dan 400 miljoen TEU in overslag in 2005 konden gaan²⁶. Het daadwerkelijke bereik van het handelend vermogen van bedrijven is ook daardoor toegenomen, en met langere ketens in voorraadaanlevering, neemt ook de oncontroleerbaarheid toe van wat er gebeurt in die voorraadketens²⁷. Dat is niet alleen een bedrijfsrisico, maar die oncontroleerbaarheid maakt ook mogelijke betrokkenheid bij mensenrechtenschendingen oncontroleerbaarder, en daarmee waarschijnlijker. Hoe we het fenomeen van globalisering ook bekijken: er staat steeds één observatie centraal, en dat is dat de consequenties van handelen veel verder de grenzen over gaan dan eerder, en dat de gevolgen van handelen steeds vaker daadwerkelijk wereldwijde consequenties heeft.

2.2.2. Daadwerkelijke schendingen

De tweede factor aldus Ruggie die bijdraagt aan de roep om maatschappelijk verantwoord ondernemen, is het plaatsvinden van daadwerkelijke schendingen. Enkele bekende voorbeelden zijn die van Shell, betrokken bij de executie van Ken Saro-Wiwa in Ogoniland, Nigeria²⁸, Unocal, betrokken bij gedwongen arbeid in Burma²⁹, Union Carbide, betrokken bij een door verwaarlozing ontstane giframp³⁰, en nog veel meer³¹. Sommige van deze zaken krijgen veel media-aandacht, meestal omdat dat de enige manier is waarop dergelijke bedrijven nog geconfronteerd kunnen worden met hun overtredingen.

De schendingen vinden niet zomaar in elke sector plaats: tweederde van dergelijke directe schendingen vinden plaats in de zware industrie (olie, gas en mijnbouw), gevolgd door de levensmiddelenindustrie, die weer gevolgd door de kleding-

²⁴ Yergin & Stanislaw, *The Commanding Heights*, p. 383 - 384

²⁵ <http://www.internetworldstats.com/stats.htm>, geraadpleegd op 14 oktober 2006

²⁶ The Economist, *The Physical Internet*, p. 9

²⁷ The Economist, *The Physical Internet*, p. 16 - 18

²⁸ International Council on Human Rights Policy, *Beyond Voluntarism*, p. 104

²⁹ International Council on Human Rights Policy, *Beyond Voluntarism*, p. 104

³⁰ International Council on Human Rights Policy, *Beyond Voluntarism*, p. 13

³¹ De meeste 'emblematische' gevallen worden besproken in: International Council on Human Rights Policy, *Beyond Voluntarism*

en schoeiselindustrie³². De zware industrie loopt ook voorop als het gaat om de *zwaarte* van de schendingen: zo zijn ze onder andere betrokken bij misdaden tegen de menselijkheid, meestens via handelingen verricht door beveiligingsorganisaties die bedrijfsbezit beschermen³³. De meeste van de schendingen waarbij bedrijven geïmpliceerd zijn vinden plaats in ontwikkelende landen, die vaak nog herstellen van perioden van conflict en gekenmerkt zijn door ‘weak governance’, zwak bestuur³⁴.

2.2.3. *Machtsconcentratie*

De derde factor die de Speciale Vertegenwoordiger noemt is ‘machtsconcentratie’. Volgens Ruggie leidt concentratie van macht altijd tot een poging tegenmacht te organiseren. Hij trekt een vergelijking met gebeurtenissen uit de 19e eeuw:

“When large firms in the industrialized countries first became major players on the national scène in the late nineteenth century, countervailing efforts came from labor and faith-based communities, among others, and ultimately from the state. At the global level today, a broad array of civil society actors has been in the lead.”³⁵

Van die machtsconcentratie is in het geval van TNC’s ook daadwerkelijk sprake. Wanneer we bijvoorbeeld kijken naar globalisering als cultureel fenomeen, dan zien we dat op het gebied van TV, muziek en film de machtsconcentraties enorm zijn: zo was bijvoorbeeld eind jaren ’90 de wereldwijde markt voor muziek voor 19% in handen van PolyGram, 18% van Time Warner, 17 % van Sony, 15% van EMI , 13% van Bertelsmann en 9% van Universal³⁶. Dit betekent dat eind jaren ’90 welgeteld 91% van de wereldwijde markt in productie, distributie en verkoop van muziek in handen was van slechts 6 bedrijven.

Een ander veel geciteerd voorbeeld om de machtsconcentratie van TNC’s te verduidelijken is hun omzetcijfers te vergelijken met de BNP’s van verschillende landen. Midden jaren ’90 vond de Wereldbank al dat General Motors in economische macht boven landen stond als Saudi-Arabië, Noorwegen en Finland. In de lijst van de 100 economisch meest machtige economische of politieke eenheden vonden we toen al 38 TNC’s³⁷. Die concentratie van economisch gewicht vertaalt zich in politiek impact, helemaal wanneer staten voor hun werkgelegenheid afhankelijk zijn van de aanwezigheid van grote bedrijven als werkgevers. Die concentratie wordt nog verergerd door een aantal andere factoren die de Speciale Vertegenwoordiger niet noemt, maar die hieraan gerelateerd zijn: de zich terugtrekkende staat als tegenmacht, en technologische ontwikkelingen.

2.2.4. *Overige factoren: de terugtrekkende staat en versnelde informatieverspreiding*

Er zijn nog twee factoren die bijdragen aan het idee ‘globalisering’.

³² Special Representative on the Issue of Human Rights, E.CN.4/2006/97, p. 6

³³ Special Representative on the Issue of Human Rights, E.CN.4/2006/97, p. 6

³⁴ Special Representative on the Issue of Human Rights, E.CN.4/2006/97, p. 6

³⁵ Special Representative on the Issue of Human Rights, E.CN.4/2006/97, p. 4

³⁶ Herman & McChesney, *The Global Media*, p. 43

³⁷ Kegley & Wittkopf, *World Politics*, p. 194

De eerste is de observatie van de ‘zich terugtrekkende staat’. Dit is de observatie dat de staat verantwoordelijkheden van zich afstoot, enerzijds omdat men het niet meer wil, anderzijds omdat men het niet meer kan. De staat wil het enerzijds niet meer, omdat de verwachtingen in het politieke discours veranderen: sinds Reagan en Thatcher in de jaren '80 doen conservatieve en (neo-)liberale opvattingen over wat de staat vermogen opgeld, waardoor staatsingrijpen eerder als illegitiem wordt gezien, waardoor vervolgens, in ieder geval in constitutionele democratieën, de staat dan ook minder ingrijpt.³⁸

Tegelijkertijd kan de staat ook minder effectief ingrijpen in een geglobaliseerde wereld: een groot transnationaal bedrijf kan makkelijk haar productie verschuiven naar een ander land, wanneer het eerste land een ongunstig politiek-economisch klimaat biedt. Daarmee heeft dat eerste land in kwestie minder vrijheid van handelen, omdat de consequenties van de keuze van het creëren van een minder gunstig economisch klimaat nu veel zwaarder zijn dan bijvoorbeeld 20 jaar geleden³⁹. Door de terugtrekkende staat neemt de relatieve macht van bedrijven toe ten opzichte van die staten – en dat draagt weer bij aan de machtsconcentratie.

De tweede factor is ‘versnelde informatieverspreiding’. We zagen hierboven al dat de internetpenetratie wereldwijd toeneemt. Tegelijkertijd neemt ook het bezit van opnemende apparatuur toe: 20 jaar geleden was de mobiele telefoon nog maar net uitgevonden, tegenwoordig zijn mobiele telefoons met camera's gemeengoed. Die toenemende alomtegenwoordigheid van opnameapparatuur leidt er ook toe dat er van alles van wat er gebeurd veel meer wordt vastgelegd en veel sneller over de gehele wereld verspreid wordt: denk bijvoorbeeld aan de rel van de drie vechtende scholieres op het Niftarlake-college te Maarssen⁴⁰. Het verspreiden van beelden, teksten en ideeën gaat razendsnel via datzelfde internet: zo kent bijvoorbeeld de website www.youtube.com, een website waar mensen hun eigengemaakte video's kunnen uploaden en publiek maken, die nu al meer dan 100 miljoen video's *per dag* uitzendt, en dat terwijl de website pas in 2005 is gestart⁴¹. Het wekt dan ook geen verbazing dat ook bedrijfschandalen en schendingen van mensenrechten door bedrijven ook sneller bekend worden: ze staan al op het internet nog voordat de PR-afdeling van het betreffende bedrijf er vanaf weet. De misstappen van grote bedrijven worden zo eerder bekend en komen eerder aan bij ‘het publiek’⁴², en wanneer ‘het publiek’ er vaker en meer iets van af hoort, dan is de kans op verontwaardiging ook groter⁴³.

³⁸ Zie onder andere Cohen & Clarkson, ‘States under Siege’, p. 2, en Brodie, ‘Globalization and the Social Question’, p. 14 – 15. Beide artikelen zijn hoofdstukken uit hetzelfde boek, *Governing under stress*. Deze auteurs zijn zeer sterk tegen dat neoliberalisme, en beginnen met te signaleren dat het neoliberalisme de overheden van Westerse democratieën ‘in hun greep heeft’. Ik citeer deze auteurs echter alleen vanwege hun descriptieve analyse, niet vanwege hun sterk gekleurde normatieve positie *tegen* het neoliberalisme.

³⁹ Zie bijvoorbeeld Kegley & Wittkopf, *World Politics*, p. 257

⁴⁰ Toelichting: Zie bijvoorbeeld <http://partyflock.nl/topic/859755.html>, of <http://www.geenstijl.nl/mt/archieven/012871.html>, geraadpleegd op 14 oktober 2006

⁴¹ Zie: http://www.youtube.com/t/fact_sheet, geraadpleegd op 14 oktober 2006. Dit cijfer stijgt snel.

⁴² ‘Het Publiek’, zoals bijvoorbeeld het publiek van de massamedia, of het publiek van burgers in een democratische staat, is niet een vanzelfsprekend begrip, zie bijvoorbeeld Habermas, *The Structural Transformation of the Public Sphere*, het hele boek maar vooral p. 236 – 250, of Walter Lippman, *Public Opinion*, het hele boek maar vooral p. 161 - 262

⁴³ Perifere nieuwsconsumenten, dat zijn niet-betrokken of niet gespecialiseerden op het onderwerp, zijn sneller geneigd te concluderen dat ‘waar rook is, is vuur’, en zijn dus sneller geneigd om bij bijvoorbeeld een nieuwsitem getiteld ‘Shell mogelijk betrokken bij mensenrechtenschending’ te concluderen dat Shell

2.3. Welke initiatieven zijn er nu al?

Er zijn verschillende pogingen ondernomen om een coherente set van principes en procedures te bouwen, waarin bedrijven zich kunnen vinden, die de publieke verantwoordelijkheden van transnationale corporaties pogen te reguleren. Hier bespreken we enkele van die initiatieven. In navolging van het 'Report of the Sub-Commission on the Promotion and Protection of Human Rights' maken we hier een onderscheid in de volgende 6 categorieën: internationale instrumenten, initiatieven, certificatieschema's, vrijwillige initiatieven, financiële indexen en netwerkinstrumenten⁴⁴ en geven we van elk een voorbeeld.

2.3.1. Internationale Instrumenten

Het eerste internationale instrument is de International Labour Organization (ILO). Het ILO is opgericht in 1919 door het verdrag van Versailles, het verdrag dat de einde van de Eerste Wereldoorlog betekende. Het is internationaal hét orgaan ter bescherming van werknemersrechten⁴⁵. In het ILO nemen staten, werkgevers en werknemers (via vakbonden) zitting: elke staat moet ook een vertegenwoordiger meebrengen van een werkgeversorganisatie en een werknemersorganisatie, en deze vertegenwoordigers mogen ook tegen de staat waar ze uit afkomstig zijn stemmen.

Vanzelfsprekend houdt het ILO zich alleen bezig met arbeidsgerelateerde zaken. Het komt voort uit de socio-economische problematiek in de late negentiende eeuw die werd gecreëerd door de Industrialisering⁴⁶. De werkzaamheden van het ILO bestaan uit het formuleren van minimale standaarden voor werknemers, zoals vrijheid van associatie, het recht op organisatie, collectief onderhandelen, afschaffing van gedwongen arbeid, recht op gelijke kansen en behandeling en meer. Verder biedt het technische ondersteuning in beroepseducatie, rehabilitatie, en andere arbeidsgerelateerde zaken⁴⁷.

Het ILO heeft geen specifiek beleid voor MVO maar is wel een onderdeel van die trend: gezien haar leeftijd is het misschien wel één van de eerste uitingen van die trend. Het is de enige plek wereldwijd waar bedrijven via hun vertegenwoordiging in werkgeversorganisaties een stem hebben bij het opstellen van regels van standaarden. De regels en standaarden van het ILO zijn echter niet direct bindend op degenen die ze opstellen: ze worden pas juridisch bindend gemaakt nadat deelnemende status die conventies ratificeren. Het werk van de ILO kent samengevat twee belangrijke componenten: enerzijds het maken van afspraken, waar men zich helaas niet altijd aan houdt, en anderzijds het uitwisselen van kennis.

De OESO, de Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling, is een samenwerkingsverband tussen 30 landen die tezamen ongeveer 2/3^e van 's werelds goederen en diensten produceren⁴⁸. De organisatie committeert zich naar eigen zeggen aan democratisch bestuur, mensenrechten en de markteconomie. In dat kader publiceren

dus wel een mensenrechtenschending gepleegd moet hebben: Kleijnijenhuis, 'Organisatiereputatie en publiciteit', p. 145

⁴⁴ Sub-Commission on the Promotion and Protection of Human Rights, . E/CN.4/2005/91, p. 4 - 5

⁴⁵ International Council in Human Rights Policy, *Beyond Voluntarism*, p. 28 – 29, 69 e.v., 89 e.v.

⁴⁶ <http://www.ilo.org/public/english/about/history.htm>, geraadpleegd op 14 oktober 2006

⁴⁷ <http://www.ilo.org/public/english/about/index.htm>, geraadpleegd op 14 oktober 2006

⁴⁸ International Council in Human Rights Policy, *Beyond Voluntarism*, p. 66

ze onderzoeken en statistieken, en produceren ze onderlinge beslissingen, verdragen, aanbevelingen, richtlijnen en meer⁴⁹.

Eén van die richtlijnen betreft maatschappelijk verantwoord ondernemen: dat zijn de richtlijnen voor multinationale ondernemingen (*OECD Guidelines for Multinational Enterprises*). Het zijn aanbevelingen voor gedrag van overheidswege en ze gelden voor de 33 landen die partij zijn aan de Richtlijnen. Het zijn dus geen bindende principes of standaarden. Evengoed is het ook niet zomaar een los verband: De deelnemende landen aan de Richtlijnen zijn verplicht een 'Nationaal Contact Punt' op te zetten dat bedrijven in het land hulp kan bieden bij implementatie van de Richtlijnen zelf. De Richtlijnen zelf gaan voornamelijk over 'accountability' en 'business conduct'. Deze Richtlijnen zijn voortgekomen uit een financieel instrument en richt zich dus voornamelijk op de fiscale meetbare kant ervan: deze Richtlijnen zijn een onderdeel van de OECD Declaration of International Investment and Multinational Enterprises wat als hoofddoel heeft het verbeteren van het investeringsklimaat wereldwijd. De Richtlijnen zijn dus niet een specifiek MVO-middel, maar spelen er wel een grote rol in.

Het onderdeel mensenrechten is naar eigen zeggen een verwaarloosd onderdeel van de richtlijnen⁵⁰. Dat wekt nogal verbazing, omdat de OECD zelf een organisatie is die promotie van mensenrechten als één van haar drie doelen heeft. Toch spelen ook mensenrechten een redelijk grote rol in de richtlijnen, vooral waar het richtlijnen betreft die gaan over gezondheid en arbeidsomstandigheden. Bovendien wijst artikel 2 uit de Richtlijnen duidelijk op een verantwoordelijkheid jegens mensenrechten. Volgens deze Richtlijn moeten bedrijven 'respect the human rights of those affected by their activities consistent with the host government's international obligations and commitments'. Mensenrechten spelen dus wel een rol als morele basis in deze richtlijnen.

2.3.2. Nationale Initiatieven

De US Alien Tort Claims Act wordt ook genoemd als een cruciaal initiatief voor MVO, hoewel het al een behoorlijk oude wet van de VS is⁵¹. De wet stamt uit 1789 en maakt het mogelijk dat burgers wereldwijd andere actoren kunnen aanklagen voor een federaal hof in de VS⁵². Die aanklachten moeten gaan over schendingen van een aantal fundamentele normen van het Internationale Gewoonterecht⁵³. De klacht wordt gehonoreerd wanneer er een duidelijke schending is en wanneer de klager kan aantonen dat de schending van de private actor een duidelijk verband houdt met een falen van de overheid waarin de schending plaatsvond.

Deze Akte is uniek in de wereld. De gevolgen van deze Akte zijn dat bepaalde normen uit het Internationale Recht bindend kunnen zijn voor iedereen. In de laatste jaren wordt de ATCA meer en meer gebruikt als instrument om bepaalde schendingen van bedrijven aan te klagen. Hoewel het dus oorspronkelijk niet zo bedoeld is, is het nu een instrument geworden om MVO af te dwingen. In die zin is het instrument nog unieker dan alle andere: via deze weg zijn echt sancties mogelijk. Een aantal bedrijven zijn al

⁴⁹ http://www.oecd.org/about/0,2337,en_2649_201185_1_1_1_1_1,00.html, geraadpleegd op 14 oktober 2006

⁵⁰ Gordon, *The OECD Guidelines and other corporate responsibility instruments: a comparison*, p.4 en p. 11 - 15

⁵¹ International Council on Human Rights Policy, *Beyond Voluntarism*, p. 104

⁵² International Council on Human Rights Policy, *Beyond Voluntarism*, p. 104

⁵³ International Council on Human Rights Policy, *Beyond Voluntarism*, p. 104

voor het gerecht verschenen op basis van de ATCA: Coca Cola bijvoorbeeld, onder de aanklacht dat ze niet ingreep toen paramilitairen een initiatief van de vakbond in de botteling-fabriek in Columbia op zeer gewelddadige wijze onderdrukte, Shell, onder aanklacht voor haar rol in de gebeurtenissen die leidden tot executie van Ken Saro-Wiwa en ExxonMobil voor niet handelen toen Indonesische veiligheidstroepen wandaden begingen in Atjeh⁵⁴.

Tot nu toe echter is er nog geen bedrijf veroordeeld onder de ATCA. Toch merken commentatoren op dat alleen het proces zélf al een zodanige reputatieschade teweeg brengt, dat bedrijven liever sowieso het proces niet aangaan⁵⁵. Een voorbeeld daarvan is de schikking die Unocal Corporation trof op 22 maart 2005 met de aanklagers 15 dorpingen uit Myanmar⁵⁶.

Eén van de redenen waarom tot nog toe nog geen enkel bedrijf direct veroordeeld is, is ook omdat de inhoudelijke gronden wel zeer zwaar zijn: het gaat bij de ATCA om een aantal zeer fundamentele mensenrechtenschendingen, zoals slavernij, genocide, marteling, misdaden tegen de mensheid en oorlogsmisdaden⁵⁷. Die zijn in een internationaal tribunaal al moeilijk hard te maken jegens generaals van het leger, laat staan jegens bedrijven.

2.3.3. *Certificatieschema's*

Een methode die meer uitgaat van de bedrijvensector zelf zijn initiatieven tot certificatieschema's. Zo is er de International Organisation for Standardisation (ISO) welbekend om haar ISO-schema's. De familie van ISO-14000 standaarden (ISO-14001, ISO-14004, ISO-14010, ISO-14011 en ISO-14012) richten zich heel specifiek op milieubeleid en milieu-effectrapportage van bedrijven. De ISO-standaarden zijn internationaal bekend en genieten een goede reputatie. Niet voor niets adverteren veel bedrijven graag met hun ISO-certificatie.

Een aanvullende standaard is die van Social Accountability International (SAI, voorheen CEPAA), genaamd SA 8000. Deze organisatie roept betrokkenen uit velerlei sectoren bijeen (werknemers, vakbonden, werkgevers, overheden, NGO's, sociale investeerders, consumenten) en stelt met hun hulp de standaard op. Inhoudelijk is de standaard gebaseerd op de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, de Verdragen ter bescherming van de Rechten van het Kind en de verdragen die het ILO constitueren⁵⁸.

Tot slot is er het instrument bedacht door het Global Reporting Initiative (GRI). Zij hebben een raamwerk gecreëerd waarmee bedrijven hun economische, ecologische en sociale prestaties beter kunnen rapporteren. GRI zelf benadrukt dat het géén set van principes is waar een organisatie zich aan zou moeten houden⁵⁹. De GRI-rapportage standaard is een manier van rapporten schrijven, die ervoor zorgt dat een bedrijf kan articuleren en communiceren wat ze precies doet. Inhoudelijk laat de methode het

⁵⁴ International Council on Human Rights Policy, *Beyond Voluntarism*, p. 103 - 104

⁵⁵ Bill Baue, 'Win or Lose in Court', p. 1

⁵⁶ <http://www.globalpolicy.org/intljustice/atca/2005/0322unocalsettle.htm>, geraadpleegd op 14 oktober 2006

⁵⁷ International Council on Human Rights Policy, *Beyond Voluntarism*, p. 103

⁵⁸ <http://www.sa-intl.org/index.cfm?fuseaction=Page.viewPage&pageID=473>, geraadpleegd op 14 oktober 2006

⁵⁹ Global Reporting Initiative, *Sustainability Reporting Guidelines*, p. 8

rapporterende bedrijf haar activiteiten testen op mogelijke gevolgen op het gebied van directe economische impact, milieu-effecten, werkomstandigheden, mensenrechten, maatschappelijk gedrag en productverantwoordelijkheid⁶⁰.

2.3.4. *Vrijwillige Initiatieven*

Er zijn ook een aantal initiatieven waaraan bedrijven zelf mee kunnen doen. De meest bekende is het UN Global Compact. Dat is een set van tien principes die voortkomen uit de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, de ILO-verklaring van de Fundamentele Principes en Rechten op het werk, de Rio Verklaring over het milieu en ontwikkeling en slot de Verenigde Naties Conventie tegen Corruptie⁶¹. Het Compact is een netwerkorganisatie met als doel ervoor te zorgen dat de Tien Principes wereldwijd ingang vinden en ervoor te zorgen dat VN-initiatieven makkelijker ingang vinden. Dat doet het door de volgende instrumenten: Policy Dialogues, Learning, Country/Regional Networks, and Projects. Leden van het Global Compact zijn overheden, bedrijven, vakbonden en civil society organisaties, en de VN fungeert als facilitator.

Een vergelijkbaar initiatief zijn de Global Sullivan Principles. Die zijn in 1977 opgesteld door dominee Leon H. Sullivan. In eerste instantie speelden ze een belangrijke rol bij het bestrijden van apartheid in Zuid-Afrika. Dominee Sullivan werkte destijds bij General Motors en de Principles werden daar voor het eerst uitgevoerd. Eén van de principes is dat blanken en niet-blanken gelijke toegang moesten hebben tot faciliteiten, en gelijke banenkansen. In 1984 voegde Sullivan een nieuw principe toe waarin hij stelde dat bedrijven ook de plicht hadden om actief hun afkeer kenbaar te maken voor onrechtvaardige nationale wetten en zich te committeren tegen die wetten campagne te voeren. Dat veroorzaakte eerst enige controverse, maar het leidde ertoe dat de bedrijven die deelhadden aan de Sullivan Principles zich langzamerhand terug trokken uit Zuid-Afrika, zodoende bijdragend aan het isolement van dat land, en daarmee dus bijdragend aan een verdergaande economische druk om apartheid af te schaffen⁶². De principes zijn inhoudelijk gecentreerd rondom mensenrechten, met speciale aandacht voor werkgerelateerde kwesties⁶³.

2.3.5. *Financiële Instrumenten*

Een hele interessante poging om MVO ook directe consequenties te geven aan de onderhavige bedrijven is via financiële instrumenten op de beurs. Eén daarvan is de FTSE4GOOD-index, een index geleverd door de FTSE-beurzen. Bedrijven die genoteerd staan op deze beurs voldoen aan een aantal criteria op het gebied van milieu, 'social and stakeholder-criteria' en sinds 2003 ook mensenrechten⁶⁴. Volgens de eigen website heeft de FTSE4GOOD-index vier functies: ten eerste werkt het als investeringinstrument, die helderder maakt welk bedrijf precies wel en welk bedrijf niet bezig is met MVO, en zodoende investeerders kan helpen bij het maken van beslissingen. Ten tweede fungeert het daarmee ook als research tool. Daarnaast is het een benchmarking-tool, wat inhoudt

⁶⁰ Global Reporting Initiative, *Sustainability Reporting Guidelines*, p. 36

⁶¹ <http://www.unglobalcompact.org/AboutTheGC/TheTenPrinciples/index.html>, geraadpleegd op 14 oktober 2006

⁶² <http://www.thesullivanfoundation.org/gsp/endorsement/history/default.asp>, geraadpleegd op 14 oktober 2006

⁶³ <http://www.thesullivanfoundation.org/gsp/principles/gsp/default.asp>, geraadpleegd op 14 oktober 2006

⁶⁴ FTSE4GOOD Index Series, *Inclusion Criteria*.

dat andere bedrijven beter kunnen ontdekken wat de ‘best practices’ zijn – en daarmee vormt het ook een referentiemiddel dat kan helpen met het tot stand brengen van een standaard op het gebied van MVO.

Kort gezegd maakt het dus MVO afdwingbaar door het als een criterium op de beurs te introduceren. De speciale index trekt investeerders aan maar misschien nog wel meer, een bedrijf dat op de FTSE4GOOD geïndexeerd is kan deze plaatsing gebruiken als een marketing-instrument.

Een andere aanpak wordt gevolgd door de Nederlandse Triodos Bank. De Triodos bank functioneert als elke normale bank: mensen kunnen er een bankrekening openen om hier mee te sparen of beleggen. Maar het bijzondere van deze bank is wat ze dan met het geld dóet. De Triodos Bank gebruikt het om te investeren in duurzame initiatieven. De financieringen worden door Triodos onderverdeeld in ‘Natuur en Mileu’, ‘Sociale Economie’, ‘Cultuur en Welzijn’ en ‘Noord-Zuid’⁶⁵.

2.3.6. Netwerkinstrumenten

Eén belangrijk netwerkinitiatief is de Business and Human Rights Resource Centre. Deze organisatie is feitelijk niets anders dan een uitgebreid documentatiecentrum op het internet: www.business-humanrights.org. Het is gelanceerd in januari 2005⁶⁶ en bevat artikelen over meer dan 3000 bedrijven, 160 landen en 150 onderwerpen⁶⁷.

De missie van dit initiatief is het aanjagen van het debat omtrent MVO. Dat doet het door schendingen internationaal bekend te maken en positieve initiatieven voor het voetlicht te halen. In die zin is het vergelijkbaar met een soort ‘naming and shaming’-procedure die de Europese Unie bijvoorbeeld toepast bij de implementatie van de Lissabon-Strategie, waarbij ook juist diegenen die het wél goed doen uitgelicht worden. Men neemt aan dat die strategie werkzaam is omdat één van de redenen waarom bedrijven MVO aantrekkelijk vinden is dat het hun reputatie positief beïnvloedt.

Een vergelijkbaar initiatief in eigen land is MVO Nederland: <http://www.mvonederland.nl/>. MVO Nederland is een initiatief van het Ministerie van Economische Zaken (EZ) en heeft als doel om MVO in Nederland te bevorderen. Het richt zich op ondernemingen, maatschappelijke ondernemingen en overheden, en fungeert vooral als een netwerkbron. Haar belangrijkste instrument is evenwel haar partnerschap: net als bij het UN Global Compact kunnen bedrijven zich melden als partner⁶⁸. Hiermee committeren ze zich aan MVO. Opvallend aan het daarbij behorend manifest is dat de terminologie hier heel vaag is. Binnen MVO Nederland is er blijkbaar nog geen duidelijke visie op wat de inhoud van MVO precies is. Partners worden misschien daarom ook gevraagd ‘MVO mede te ontwikkelen’.

Omdat MVO een zaak is voor bedrijven wekt het geen verbazing dat ook de werkgeversorganisatie VNO-NCW haar eigen MVO-initiatief heeft. VNO-NCW werkt mee aan MVO Nederland maar publiceert ook haar eigen onderzoeken en adviezen⁶⁹.

⁶⁵ http://www.triodos.nl/nl/who_we_finance/savings/?lang, geraadpleegd op 14 oktober 2006

⁶⁶ <http://www.business-humanrights.org/AboutUs/Officiallaunch-Davos2005>, geraadpleegd op 14 oktober 2006

⁶⁷ <http://www.business-humanrights.org/AboutUs/Briefdescription>, geraadpleegd op 14 oktober 2006

⁶⁸ <http://www.mvonederland.nl/partners/partnerschap.html>, geraadpleegd op 14 oktober 2006

⁶⁹ <http://www.vno-ncw.nl/web/show/id=94635>, geraadpleegd op 14 oktober 2006

2.3.7. *Gemeenschappelijke kenmerken*

Wat mij aan alle voorgaande initiatieven opvalt is dat ze sterk vertrouwen op informatieverspreiding als instrument: de meeste initiatieven leggen niet direct 'straffen' op, maar publiceren informatie over 'wat redelijk is' en 'wie iets verkeerd heeft gedaan' in de hoop zo gedrag te sturen: de netwerkinitiatieven doen dat direct, de FSTE4GOOD-index doet dat via de markt, maar ook onder de ATCA bleek dat zelfs het proces zelf al zo veel reputatieschade kon doen, dat dat het bedrijf in kwestie al tot schikking deed overgaan.

Een ander punt is dat veel van de initiatieven nog zoeken naar een heldere morele basis: er zijn verschillende 'principes' en certificatieschema's in omloop, die allemaal hun eigen voor- en nadelen hebben.

Het derde en misschien wel belangrijkste is dat er tot nog toe nog nooit een bedrijf op transnationale schaal een daadwerkelijke straf heeft gekregen. Het enige initiatief dat daartoe in staat zou zijn, is de ATCA, maar ook die heeft slechts tot schikkingen geleid.

2.4. *Theoretische analyse*

In deze paragraaf analyseer ik het onderwerpgebied aan de hand van het theoretische kader dat ik later rechtvaardig. Op basis van dat theoretische kader zal ik later een beredeneerd voorstel doen voor een regime dat de publieke verantwoordelijkheden van transnationale corporaties reguleert. Ik rechtvaardig het specifieke theoretische kader dat ik gebruik pas later, om redenen hierboven toegelicht.

Het theoretisch kader maakt een onderscheid tussen 'onafhankelijke' en 'afhankelijke' variabelen en stelt de relatie daartussen voor als 'causaal', maar, omdat het hier menselijk gedrag betreft, is er natuurlijk meer sprake van een 'redenen' dan 'oorzaken'. Een nadere toelichting op deze spanning tussen deze positivistische benadering en de meer intersubjectieve aard van het onderwerp⁷⁰, volgt in hoofdstuk 4 en in de conclusie. Hier houd ik me alleen bezig met de 'onafhankelijke' variabelen zoals ze die beschrijven en de descriptieve analyse zoals ik die op basis daarvan dien te maken.

De auteurs onderscheiden vier onafhankelijke variabelen: het aantal en de aard van betrokken actoren, mogelijke distributieproblemen tussen die actoren, gehoorzaamheidsproblemen en tot slot verschillende vormen van onzekerheid. Ik ga ze één voor één bij langs, door ze eerst toe te lichten en vervolgens te bezien 'hoe ze eraan toe zijn' binnen het onderwerpgebied van MVO.

De eerste factor is 'het aantal betrokkenen en de symmetrie daartussen'. Het gaat dan ten eerste om welke actoren er potentieel bij het onderwerpgebied betrokken zijn, omdat hun handelingen anderen beïnvloeden of omdat ze beïnvloed worden door handelingen van anderen die direct(er) betrokken zijn⁷¹. Die betrokkenheid kan van een verschillend type zijn: bijvoorbeeld, geografisch, technologisch, maar ook politiek of institutioneel⁷². Ten tweede gaat het om de symmetrie tussen de betrokkenen actoren, gebaseerd op de distributie van capaciteiten tussen de betrokken actoren⁷³. We hebben

⁷⁰ Deze terminologie is ontleend aan Kratochwil & Ruggie, 'A State of the Art on an Art of the State', p. 352 - 354

⁷¹ Koremenos et al., 'The Rational Design of International Institutions', p. 17

⁷² Koremenos et al., 'The Rational Design of International Institutions', p. 17

⁷³ Koremenos et al., 'The Rational Design of International Institutions', p. 18

het hier dan in feite over een vorm van ‘macht’, hoewel de auteurs zelf macht een lastig concept vinden om te definiëren⁷⁴.

Wanneer het gaat om het aantal actoren, dan kunnen we concluderen dat er zeer veel actoren betrokken zijn bij dit onderwerpgebied: omdat het een wereldwijd onderwerp betreft zijn in principe alle staten betrokken, ook alle mensen omdat zij eventueel betrokken kunnen raken bij een morele situatie waar TNC's verantwoordelijkheden kunnen dragen, en ook alle TNC's. Daarom is het misschien makkelijker om de actoren te groeperen in *categorieën* van actoren en algemene uitspraken te doen over die categorieën. Ik kom dan op de volgende 5 categorieën:

1. Individuen
2. Transnationale Corporaties in de rol van ‘verantwoordelijken’
3. Staten
4. Internationale Organisaties: VN, OECD, ILO, et cetera
5. Non-Gouvernementele Organisaties als ‘maatschappelijke pressiegroepen’: Amnesty International, Human Rights Watch, et cetera

Dan over de symmetrie van de betrokken actoren, gebaseerd op de relatieve macht van de betrokken actoren⁷⁵. Hoewel het zonder nader en zeer uitgebreid onderzoek onmogelijk is om een exacte ‘ranking’ te geven van de hoeveelheid macht die de ene groep actoren heeft ten opzichte van de andere, kunnen we toch stellen dat de meest machtige actoren in dit geval allereerst staten zijn, vervolgens bedrijven en internationale organisaties, dan pressiegroepen en helemaal onderaan de individuen zelf. Overigens is het belangrijk ook onderscheid te maken in het *type* macht dat een actor heeft, los van de hoeveelheid macht. Staten hebben iets wat men ‘constitutieve’ macht zou kunnen noemen, en bedrijven hebben ‘actieve macht’, terwijl pressiegroepen ‘informatieve’ macht hebben en internationale organisaties hebben afwisselend zowel een beperkte constitutieve macht, een ‘coördinatie-macht’, en soms ook een informatieve macht. Deze verdeling in types macht is niet volledig en niet gebaseerd op een helder uitgewerkte theorie over macht, en moet dus nu niet te zwaar opgevat worden: het is er meer voor bedoeld om erop te wijzen dat het verderop in de constructie van het model belangrijk is om er rekening mee te houden *waar* wie precies *hoeveel* invloed kan uitoefenen.

De tweede belangrijke hoofdfactor is ‘mogelijke distributieproblemen’. Distributieproblemen komen voort uit botsende of passende ‘preferenties’ van de betrokken actoren – de auteurs hanteren het typische taalgebruik van ‘game theory’ door dit te omschrijven als “when more than one cooperative agreement is possible, actors may face a distribution problem”⁷⁶. Preferenties worden bepaald door de belangen van de betrokken actoren en de prioritering daarvan: die prioritering is belangrijk omdat actoren aan de hand van prioritering kunnen beslissen om een secundair belang op te geven om een primair belang te winnen⁷⁷. Om het distributieprobleem te beschrijven dienen we dus

⁷⁴ Koremenos et al, ‘Rational Design: Looking Back to Move Forward’, p.307, voetnoot 23, Hasenclever, Mayer & Rittberger, *Theories of International Regimes*, p. 22 e.v.

⁷⁵ Koremenos, Lipson & Snidal, ‘The Rational Design of International Institutions’, p. 18

⁷⁶ Koremenos et al., ‘The Rational Design of International Institutions’, p. 15

⁷⁷ In onderhandelingsstermen betreft het dan een ‘trade-off’. Zie Lax & Sebenius, ‘The Measure of Negotiation’, p. 80 – 83 e.v. voor een verdere toelichting op deze onderhandelstechniek.

de belangen van elke actor-groep, en hoe belangrijk precies ze deze belangen vinden in kaart te brengen. Ik ga de actorgroepen één voor één bij langs en licht ze toe.

Één van de grootste belangen voor staten in de internationale politiek, is soevereiniteit, oftewel, het eigen, in internationaal recht gepositieerde, recht op autonomie van handelen. Staten zijn in eerste instantie ‘opgericht’ om publieke belangen te beschermen en bevorderen, maar uit de praktijk blijkt dat het garanderen van zelfs minimale mensenrechten voor mensen wereldwijd of zelfs hun eigen burgers een mineur belang is: zo worden op 2 landen na zelfs alle 25 landen van de EU vermeld als tekortkomend ten opzichte van de mensenrechten in het persbericht bij het Amnesty International Jaarboek 2006⁷⁸, en hebben was er voor veel staten in de afgelopen jaren een trend om mensenrechten te compromitteren in de strijd tegen het terrorisme⁷⁹.

Het grootste belang voor bedrijven is het maken van winst voor de aandeelhouders. Ter illustratie, zoals Peter Sutherland, bestuursvoorzitter van onder andere Goldman & Sachs International opmerkte:

“You can’t expect business to go against its fundamental mandate, which is to bring returns for its shareholders. It’s not an altruistic endeavour. Those NGOs that expect businesses to go out and take on the role of development are living in cloud cuckoo land”⁸⁰

En niet voor niets stond bij ‘de 3 p’s’ de eerste ‘p’ van *profit*, winst bovenaan. Voor transnationale bedrijven echter is MVO geen negatief of tegengesteld belang, zoals het door staten wel eens gezien kan worden als een hindernis tegen het uitoefenen van soevereiniteit: ten eerste zijn mensenrechten te koppelen aan duurzame groei, zoals geïllustreerd door bijvoorbeeld de Triodos-bank, en ten tweede kan een slecht mensenrechtenbeleid van een bedrijf de reputatie schaden: niet voor niets spreken alle 6 types initiatieven hierboven ook op de één of andere manier allemaal de reputatie aan door publicatie van informatie – en terecht: verschillende studies wijzen uit dat een positieve reputatie goed is voor de prestaties van een organisatie⁸¹. Niettemin geven bedrijven soms ook voorrang aan winst boven mensenrechten, zoals bleek uit het eerder geciteerde rapport van de Speciale Vertegenwoordiger van de VN, wat veroorzaakt kan worden omdat reputatie-effecten niet belangrijk zijn voor hun afzetmarkt.

De belangen van de Internationale Organisaties verschillen per organisatie en worden bepaald door hun grondvestend verdrag. Vooral de ILO en de VN zijn in dit verband interessant: de ILO probeert een onderhandelforum te zijn voor de relaties tussen werkgevers en werknemers wereldwijd, en is daarmee zelf dus al te beschouwen als een poging om bedrijven wereldwijd verantwoordelijkheden mee te geven. De VN heeft verscheidene commissies die zich bezig houden en één van haar centrale doelen is ook het bevorderen van mensenrechten wereldwijd.

De belangen van pressiegroepen zijn voor de volle honderd procent gericht op het verwezenlijken van publieke verantwoordelijkheden. Die sluiten aan bij de belangen van

⁷⁸ http://www.amnesty.nl/voor_de_pers_artikel/9178, geraadpleegd op 14 oktober 2006

⁷⁹ http://www.amnesty.nl/voor_de_pers_artikel/9178, geraadpleegd op 14 oktober 2006

⁸⁰ Business & Human Rights Seminar Ltd, ‘The 2005 Business and Human Rights Seminar Report’, p. 11

⁸¹ C.B.M. van Riel, ‘Het vakgebied corporate communication: de theorie’, p. 15 - 16

individuen wereldwijd: die hebben er ook een groot belang bij dat bepaalde morele verantwoordelijkheden goed geregeld worden.

De derde factor betreft de 'gehoorzaamheidsproblemen', dat wil zeggen: de kans dat betrokken actoren zich *niet* aan gemaakte afspraken houden. Die kans wordt bepaald door de kracht van de beloningen die elke actor of actor-groep ervaart voor het zich niet houden aan de gemaakte afspraken⁸². De belangrijkste actoren in dezen zijn de staten en bedrijven: de betrokken IGO's en NGO's zijn juist ontworpen of opgericht om staten en/of bedrijven te helpen of te bewegen zich te houden aan gemaakte afspraken. De mate waarin staten zich nu houden aan mensenrechten is ontmoedigend: hoewel staten wereldwijd de mensenrechten wel met de mond belijden, zijn er nog vele die ze alsnog schenden. Van de actorgroep 'staten' valt dus weinig gehoorzaamheid aan regels te verwachten.

Voor de actorgroep 'bedrijven' ligt dat iets anders: niet voor niets zijn het enkele bedrijven zelf die het initiatief namen tot institutionalisatie van 'maatschappelijk verantwoord ondernemen'. Aan de andere kant zijn er ook bedrijven die zelf schendingen van mensenrechten plegen. Wanneer die schendingen aan de kaak gesteld werden, volgde vaak een groot publieke opinie offensief en de belofte het voortaan beter te doen. De vraag is of die bedrijven het daadwerkelijk beter zullen doen: in enkele gevallen hebben bedrijven een duidelijk belang bij het schenden van die mensenrechten, bijvoorbeeld wanneer het gaat om arbeidsrecht, wat in principe nu aldoor de ILO geregeld zou moeten zijn, maar ook vaak niet tot gehoorzaamheid leidt. In dat licht is het opvallend dat enkele van de initiatieven tot regulering van publieke verantwoordelijkheden van bedrijven juist een grote betrokkenheid kennen van bedrijven: de Global Compact wordt breed onderschreven, de Sullivan Principles zijn bedacht binnenin een bedrijf, en de FTSE4GOOD index is juist specifiek een zich geheel in de private sector afspelend initiatief. De belangrijkste 'motor' voor gehoorzaamheid aan de normatieve regels van MVO lijkt in deze initiatieven allemaal gebaseerd te zijn op angst voor, wederom, 'reputatieschade'.

De laatste relevante factor betreft 'onzekerheid'. Onzekerheid kent drie onderdelen: onzekerheid betreffende het gedrag van actoren, preferenties en factoren⁸³. Het betreft hier dus eigenlijk verschillende soorten 'onzekerheid': in het eerste geval onzekerheid of betrokken actoren daadwerkelijk zullen doen wat ze zeggen, in het tweede geval of acties daadwerkelijk de verwachte gevolgen zullen hebben en in het derde geval of actoren daadwerkelijk willen wat ze zeggen dat ze willen⁸⁴.

Ik analyseer de eerste en de laatste tegelijkertijd omdat ze dicht bij elkaar liggen. Wanneer het gaat om de publieke verantwoordelijkheden van transnationale corporaties, dan is de onzekerheid betreffende het gedrag van de actoren en hun preferenties hoog, niet per sé alleen omdat de actoren zelf inherent onbetrouwbaar zijn, maar omdat het er zoveel zijn en omdat ze in zoveel verschillende situaties terecht kunnen komen. Dat wordt versterkt door de derde factor: onzekerheid over de factoren in de wereld: zoals hierboven vastgesteld in paragraaf 2.1 is het vooralsnog onduidelijk wat precies moreel relevant is in het onderwerpgebied; en evengoed, zelfs als dat zo was, dan nog is het

⁸² Koremenos et al., 'The Rational Design of International Institutions', p. 16

⁸³ Koremenos et al., 'The Rational Design of International Institutions', p. 18

⁸⁴ Koremenos et al., 'The Rational Design of International Institutions', p. 18 - 19

moeilijk om te voorspellen wat precies de rol van bedrijven en staten daarin zou kunnen zijn.

Een deel van die onzekerheid, namelijk de onzekerheid over de normatieve basis, probeer ik te verhelderen in het volgende hoofdstuk. Of dat de onzekerheid in voldoende mate vermindert en welk effect dat heeft op een mogelijkerwijs te vormen regime, zal blijken in hoofdstuk 4.

Uit deze analyse blijkt dat er een aantal grote problemen zijn die een regime dient te confronteren wil ze effectief zijn: het eerste probleem is een onduidelijkheid betreffende de normatieve grond: waar hebben we het nu precies over, als we het hebben over de publieke verantwoordelijkheden van transnationale bedrijven? Als dat eenmaal duidelijk is, dan dienen de vier problemen op basis van de theorie van Koremenos et al, namelijk het ‘vele actoren-probleem’, het distributie-probleem, het ongehoorzaamheidsprobleem en het onzekerheidsprobleem geconfronteerd te worden. In het volgende hoofdstuk poog ik de onduidelijkheid betreffende de normatieve grond op te lossen, en in het daaropvolgende hoofdstuk probeer ik een regime te ontwerpen wat effectief met de overige problemen omgaat.

Hoofdstuk 3: Redelijke Verwachtingen jegens Transnationale Corporaties

De vraag waarom er een toenemende roep is om transnationale corporaties (TNC's) verantwoordelijk te stellen voor bepaalde publieke verantwoordelijkheden, wordt in het bovenstaande hoofdstuk doormiddel van een descriptieve analyse verduidelijkt. Maar hoe staat het met de normatieve kant van de zaak: waarom is het ook *redelijk* om van transnationale bedrijven te verwachten dat ze hun sociale gezicht laten zien? Die vraag poog ik in dit hoofdstuk te beantwoorden. Maar voordat ik dat kan doen dien ik eerst een aantal andere vragen te beantwoorden, want zoals al eerder opgemerkt, normatieve redenties zijn nieuw in het vakgebied van regimeformatie. Daarom licht ik eerst in de eerste paragraaf de verschillende mogelijke benaderingen toe van normatieve en regulatieve vraagstukken, waarna ik in de tweede paragraaf de specifieke methode van de morele en politieke filosofie toelicht. Deze werkt geheel anders dan de meer positivistische methodologie die we gewend zijn in het vakgebied van internationale betrekkingen maar, zoals zal blijken, heeft ook zijn eigen merites.

Pas dan kan ik in de erop volgende paragrafen die methode toepassen: in de paragrafen 3.3 tot en met 3.7 licht ik de normatieve grond toe langs welke het redelijk is te verwachten dat transnationale bedrijven publieke verantwoordelijkheden nemen, en in de daaropvolgende paragrafen laat ik de tegenstanders van een dergelijke normatieve positie aan het woord.

3.1. Drie benaderingen van rechtvaardigheidsvraagstukken

In navolging van Witteveen onderscheid ik drie verschillende grondhoudingen jegens rechtvaardigheidsvraagstukken: de positivistische houding, de natuurrechtelijke houding en de interactionistische houding⁸⁵. Wanneer we de literatuur omtrent 'transnationale corporaties' en 'publieke verantwoordelijkheden' bekijken, dan zien we dat de positivistische en interactionistische houding beiden oververtegenwoordigd zijn en de natuurrechtelijke ondervertegenwoordigd.

De positivistische benadering vraagt naar 'welke juridische instrumenten zijn er nu' om bedrijven publieke verantwoordelijkheden mee te geven? Zo somt Reinisch bijvoorbeeld een aantal instrumenten op, zoals de 1235 en 1503-procedures (verwijzend naar resoluties van de Economische en Sociale Raad)⁸⁶, het Internationaal Gerechtshof⁸⁷, en gaat van daar af ook verder met het opsommen van nog meer instrumenten, zoals gedragscodes⁸⁸ en het gebruik van extraterritorialiteit⁸⁹. En zo zijn er meer auteurs die ook beginnen met het aanwijzen van mogelijke instrumenten waarlangs men bedrijven verantwoordelijkheden kan geven: zo vertrekken Wells en Elias vanuit de observatie dat in de Verklaring van de Rechten van de Mens in de preambule staat: 'every individual and every organ of society, keeping this declaration in mind...'⁹⁰, en concluderen vervolgens dat een bedrijf ook geteld kan worden als een 'organ of society', en daarmee

⁸⁵ Witteveen, *De Geordende Wereld van het Recht*, p. 21, p. 57 - 62

⁸⁶ Reinisch, 'The Changing International Legal Framework', p. 39 en p. 41

⁸⁷ Reinisch, 'The Changing International Legal Framework', p. 39

⁸⁸ Reinisch, 'The Changing International Legal Framework', p. 42

⁸⁹ Reinisch, 'The Changing International Legal Framework', p. 53

⁹⁰ Universal Declaration of Human Right, 1948, geciteerd in Wells en Elias, 'Catching the Conscience of the King', p. 150 - 151

dus ook plichten jegens mensenrechten kan dragen.⁹¹ Ook de ‘International Council on Human Rights’ *Policy* volgt deze benadering: hun werk, getiteld ‘*Beyond Voluntarism*’: dit document is min of meer een bespreking van alle instrumenten die gebruikt worden en werden, en wat de mogelijkheden en problemen ermee zijn, iets wat al blijkt uit de inhoudsopgave⁹².

Het voordeel van deze benadering is dat het geheel en al past binnen de juridische kaders die er nu bestaan: het schetst de mogelijkheden en onmogelijkheden van verantwoordelijkheden van bedrijven jegens mensenrechten op een praktische, en heldere manier. Het nadeel is echter dat het misschien te juridisch is, en minder goed rekening houdt met de feitelijke en morele werkelijkheid: de meeste auteurs hierboven geciteerd geven noemen ook de feiten van globalisering, maar het wordt onduidelijk gelaten *waarom* precies waarom precies die feitelijke ontwikkelingen een bepaald normatief gewicht krijgen en waarom dat via deze instrumenten ‘zou moeten’.

De tweede benadering, de interactionistische, is meer sociaalwetenschappelijk en zoekt naar een ‘verklaring’ voor *waarom* er gezocht wordt naar een dergelijk juridisch raamwerk. Die redenen worden dan voornamelijk gezocht in socio-historische factoren, zich afspelend in de specifieke gemeenschap waar het rechtvaardigheidsvraagstuk opkomt. Zo begint bijvoorbeeld Ralph Steinhardt zijn artikel ‘*The New Lex Mercatoria*’ allereerst met de observatie dat het onderscheid tussen de publieke sfeer en private sfeer, en daarmee dus de huidige ‘moeilijkheid’ om bedrijven als het ware te ‘vangen’ in een juridisch kader, ooit historisch zo gegroeid is:

“Corporate law and international human rights law have historically involved in isolation from one another. In practice, the transnational corporation has remained relatively immune from effective international regulation of any variety, let alone the obligation to protect human rights, and human rights lawyers have traditionally considered governments – not private companies – to be the principal targets for concern. (...) In part, the distance between these two legal cultures reflects matters of apparent principle: one received orthodoxy locates rights in a ‘public’ realm, binding only on governments in their dealings with individuals, and corporate profits in a ‘private’ realm, governed only by the rules of the marketplace.”⁹³

Vanuit dat socio-historische, sociaalwetenschappelijke perspectief worden dan verschillende ‘oorzaken’ aangedragen die de vraag naar een juridisch raamwerk voor de verantwoordelijkheden van TNC’s ‘verklaren’. Steinhardt noemt een viertal factoren, namelijk de druk van de markt, nationale regulering, een toenemend idee van verantwoordelijkheid en het ontstaan van een ‘waardenkartel’. De druk van de markt is de observatie die bedrijven maken dat er een vraag is naar ethisch verantwoorde goederen⁹⁴, nationale regulering is de trend dat staten ook steeds meer vragen van bedrijven vis-à-vis mensenrechten⁹⁵, onder het idee van verantwoordelijkheid verwijst

⁹¹ Wells & Elias, ‘Catching the Conscience of the King’, p. 151

⁹² International Council on Human Rights Policy, *Beyond Voluntarism*, p. vii - ix

⁹³ Steinhardt, ‘The New *Lex Mercatoria*’, p. 177

⁹⁴ Steinhardt, ‘The New *Lex Mercatoria*’, p. 181 -182

⁹⁵ Steinhardt, ‘The New *Lex Mercatoria*’, p. 187 e.v.

Steinhardt naar verschillende initiatieven die er genomen worden om bedrijven onder andere via juridische constructies als medeplichtigheid en dergelijke verantwoordelijk te stellen⁹⁶, en met het ‘waardenkartel’ wijst hij op in kracht en aantal deelhebbenden toenemende ‘vertoogcoalitie’ van multilaterale intergouvernementele organisaties die expliciet commercie en mensenrechten aan elkaar koppelen.⁹⁷

Feitelijk volgt de Speciale Vertegenwoordiger een vergelijkbare benadering, maar wijst hij andere (hierboven besproken) oorzaken aan: ook hij somt een aantal socio-historische factoren op die bijdragen aan een toenemende roep om een juridisch kader om bedrijven verantwoordelijkheden te laten dragen jegens mensenrechten.

Het voordeel van deze benadering is dat we een heel goed zicht hebben op wie precies betrokken zijn bij het proces tot het vormen van een juridisch kader, en welke concrete aanleidingen er zijn (geweest) die die betrokken actoren een bepaalde oplossingsvoorkeur meegeven. Het nadeel is dat deze benadering misschien te reductionistisch is, en weinig uitspraken kan doen over de uiteindelijk inhoud van dat juridische kader: want misschien weten we wel, nadat een schending heeft plaatsgevonden, *dat* er iets gruwelijk verkeerd is gegaan, maar hoe precies we dat kunnen voorkomen en hoe we dat dan vervolgens moeten positiveren ligt niet automatisch voor de hand: dat is een proces waarbij zowel de ratio als het politieke machtspeel komen kijken.

In dit hoofdstuk kies ik daarom dan ook de derde benadering die Witteveen omschrijft: de natuurrechtelijke. In die opvatting is recht onvolledig gerealiseerde rechtvaardigheid⁹⁸, en de poging tot realisatie van rechtvaardigheid vindt plaats door het pogen te articuleren van regels en wetten in een kritische discussie⁹⁹. Deze methode is zelf ook een socio-historische constructie, ontstaan in een eeuwenlang proces vanaf de Middeleeuwen, waarbij op basis van ideeën uit de Griekse en Romeinse filosofie en rechtsleer, men langzamerhand leerde een andere legitimizeitsbron te vinden voor politieke instituties en wetgeving dan de wereldse of goddelijke autoriteit van koning of de Paus: namelijk, de ‘redelijkheid’ of ‘rationele argumentatie’^{100 101}:

“Legislation itself was traced back to the “popular will that has its source in reason”: for laws empirically had their origin in the “public agreement” of the public engaged in critical debate.”¹⁰²

Deze op overeenstemming in een kritische discussie gebaseerde benadering is de grondslag voor de methode van de morele en politieke filosofie. Deze licht ik nader toe in de volgende paragraaf.

⁹⁶ Steinhardt, ‘The New *Lex Mercatoria*’, p. 194 e.v.

⁹⁷ Steinhardt, ‘The New *Lex Mercatoria*’, p. 202 -203

⁹⁸ Witteveen, *De Geordende Wereld van het Recht*, p. 59

⁹⁹ Witteveen, *De Geordende Wereld van het Recht*, p. 60

¹⁰⁰ De twee andere bronnen van legitimizeit worden niet toevallig genoemd: volgens Weber zijn er 3 bronnen van legitimizeit, te weten traditie, charisma en redelijkheid, zie Weber, *The Theory of Social and Economic Organization*, p. 328.

¹⁰¹ De historische ontwikkeling waaraan gerefereerd wordt is beschreven door Habermas in Habermas, *The Structural Transformation of the Public Sphere*.

¹⁰² Habermas, *The Structural Transformation of the Public Sphere*, p. 107

3.2. De methode van 'redelijkheid' in de morele en politieke filosofie

De methode van morele en politieke filosofie, gebaseerd op een veronderstelde overeenstemming in een kritische discussie, draait om de term 'redelijkheid', of 'redelijkerwijs'. De term 'redelijkerwijs' heeft een zeer specifieke betekenis die ik hier toelicht. Ik geef deze toelichting echter niet alleen om de term 'redelijkerwijs' uit te leggen. Ik geef deze toelichting óók omdat binnen het vakgebied van regimeformatietheorie het gebruik van normatieve redeneringen en analyses nog geen eigen plaats heeft gevonden. Om deze methode zo helder mogelijk te krijgen, verdient deze een extra en aparte toelichting.

De morele en politieke filosofie is geen duidelijk empirische wetenschap, die naar experimenten of statistische conclusies kan verwijzen om haar conclusies te staven. Morele en politieke filosofie is in aard een *morele* onderneming, en normatieve argumentaties kunnen niet gestaafd worden met feitelijke onderbouwingen. Filosofie in het algemeen, en morele en politieke filosofie in het bijzonder, is evenwel een academische wetenschap. Dat wil zeggen dat ze zoveel mogelijk wel poogt tot 'objectiviteit', hoewel dat concept zelf ook ter discussie staat, en net zoals elke wetenschap probeert ze die wetenschappelijkheid te verkrijgen door een bepaalde methode, en dat is de methode die ik hier volg, of meer specifiek, de methode die anderen volgen en die ik hier aanvul met voor TNC's specifieke details. Ik licht hier twee methodes toe die meestal tegelijkertijd gebruikt worden. De eerste methode is een methode die meer wordt gevolgd binnen de morele filosofie, de tweede is een methode die meer wordt gevolgd binnen de politieke filosofie. Omdat deze twee vakgebieden onafscheidelijk met elkaar verbonden zijn, en ik in dit hoofdstuk zowel morele als politieke filosofie bedrijf, licht ik ze hier ook beiden toe.

Ik begin met een toelichting op de methode in de morele filosofie. Die methode is de methode van coherentie. De methode van coherentie houdt in dat onze morele overtuigingen gerechtvaardigd moeten zijn middels onze morele ervaring: 'moral beliefs must be justified on the facts of our moral experience'¹⁰³. Dat wil zeggen dat we telkens heen en weer bewegen tussen rationele analyses en onze morele intuïties, waarbij we pogen onze morele intuïties te gronden in een coherent geheel. Klosko noemt het voorbeeld van 'Green' die zich afvraagt of het terecht is een boek uit de lokale boekwinkel mee te nemen zonder ervoor te betalen¹⁰⁴. Green begint door deze specifieke situatie te vergelijken met andere situaties: zou het bijvoorbeeld rechtvaardigbaar zijn als een ander hetzelfde doet, of als Green een tennisracket uit een sportwinkel meeneemt? Haar *gevoel* zegt van niet, en op basis van dat gevoel probeert ze uit te vinden wat het onderliggende, meer algemene principe is dat haar gevoel in deze specifieke situatie rechtvaardigt, in dit geval dat het verkeerd is jezelf spullen toe te eigen die niet van jezelf zijn zonder daarvoor te betalen. Binnen de morele filosofie kan men zich dus niet (meer) baseren op 'Het Woord van God', of iets anders: het hart van de morele filosofie bestaat uit voorbeelden: simpele, archetypische gevallen waarvan we kunnen veronderstellen dat iedereen dezelfde morele intuïtie deelt. Morele intuïtie is dan niet hetzelfde als onze 'instinctmatige reactie'. Onze morele intuïtie is eerder onze 'weloverwogen rechtvaardigheidsovertuiging', zoals Kymlicka het omschrijft: "I believe that the ultimate test of a theory of justice is that it cohere with, and help illuminate, our considered

¹⁰³ Klosko, *The Principle of Fairness*, p. 16

¹⁰⁴ Klosko, *The Principle of Fairness*, p. 16 - 17

convictions of justice.”¹⁰⁵. Deze morele intuïtie bij een archetypisch voorbeeld wordt dan zoveel mogelijk geëxpliciteerd op weg naar meer algemenere regels, en dat proces van expliciteren alsmede de vraag of het gekozen voorbeeld wel op zoveel consensus kan rekenen als de eerste auteur verondersteld, is precies hetgeen bediscussieerd wordt in de morele filosofie.

In de politieke filosofie geldt in principe dezelfde procedure. Echter, omdat het hier meer vragen betreft over ‘hoe moeten *wij* samen leven?’ of ‘wat is voor *ons* het goede om te doen?’, in plaats van de moreel-filosofische vraag ‘hoe moet *ik* leven?’ of ‘wat is voor *mij* het goede om te doen?’, komt er nog een extra dimensie bij: in plaats van dat besluiten en standpunten voor een persoon gerechtvaardigd dienen te worden, dienen ze gerechtvaardigd te worden binnen het kader van een collectief ‘wij’, oftewel, binnen het kader van een ‘politieke gemeenschap’. Dat kader stelt bepaalde inhoudelijke grenzen aan *wat* precies beargumenteerd mag worden en *hoe* dat dient te gebeuren.

Dat begrenzend kader wordt gevormd door het idee van *public reason*, hier vertaald als ‘publieke rede’. De publieke rede, zoals behandeld door John Rawls in ‘*The Idea of Public Reason Revisited*’, is een vorm van redeneren binnen een democratische rechtstaat die, juist omdat zij gefundeerd is in die democratische rechtstaat, begrensd is in wat redelijkerwijs als (doorslaggevende) argumentatie kan en mag gelden voor een standpunt: dat zijn argumentaties die ten eerste erkennen dat er binnen een dergelijke staat verschillende rechtvaardigheidsconcepties mogelijk zijn en dat de argumenten die iemand geeft voor zijn of haar standpunt niet puur uit eigenbelang mogen voortkomen maar juist ook moeten appelleren aan andermans, eventueel andere gevoel van rechtvaardigheid. Zoals Rawls zelf stelt:

“A citizen engages in public reason, then, when he or she deliberates within a framework of what he or she sincerely regards as the most reasonable political conception of justice, a conception that expresses political values that others, as free and equal citizens might also reasonably expected reasonably to endorse”¹⁰⁶

De idee van publieke rede is op te vatten als een politiek-filosofische poging om een ‘universeel auditorium’ te articuleren. De term ‘universeel auditorium’ komt uit de argumentatieleer van Perelman en Olbrechts-Tyteca¹⁰⁷, en is een hypothetische gedachteconstructie van de argumenteerder van ‘de hele redelijke mensheid’¹⁰⁸ die als oordelend publiek functioneert voor een argumentatie. Dit hypothetische publiek transcendeert het concrete auditorium waar de argumenteerder voor argumenteert, maar vervangt het niet¹⁰⁹. Dat universele auditorium is zagezegd de ‘belichaamde criteria’ die voortkomen uit de specifieke dialogische context waarin argumenteerder, argument en concreet publiek voorkomen, een belichaming die de stap poogt te maken van specifieke, contextgebonden criteria naar meer universele, zo universeel mogelijke of zo universaliseerbaar mogelijke criteria. Zoals Tindale stelt:

¹⁰⁵ Kymlicka, *Contemporary Political Philosophy*, p. 6

¹⁰⁶ Rawls, *The Idea of Public Reason Revisited*, p. 140

¹⁰⁷ Zie bijvoorbeeld Van Eemeren, Grootendorst en Snoeck Henckemans, *Handboek Argumentatietheorie*, p. 121-124

¹⁰⁸ Van Eemeren, Grootendorst en Snoeck Henckemans, *Handboek Argumentatietheorie*, p. 121

¹⁰⁹ Perelman en Olbrechts-Tyteca geciteerd in Van Eemeren, Grootendorst en Snoeck-Henkemans, *Handboek Argumentatietheorie*, 121

“It is a matter of the argumentative context dictating to the arguer how the universal audience can be conceived, and the respondent or particular audience playing a co-authoring role in that decision. The argumentative context imposes clear constraints on the freedom of the arguer”¹¹⁰.

De publieke rede vormt dus de argumentatieve context tegen welke politiek-filosofische argumentaties plaatsvinden. Wat als ‘redelijk’ beoordeeld wordt, is wat als redelijk beoordeeld zou kunnen worden binnen een democratische rechtstaat, zonder per definitie te vertellen welk type dat is, waar of wanneer een dergelijke staat bestaat, hoe die staat er precies uit ziet. De enige restricties die de publieke rede oplegt zijn: ten eerste, dat ingenomen standpunten *publiekelijk* gerechtvaardigd moeten worden. Dit is een procedureel criterium dat wil zeggen dat wanneer het gaat om fundamenteel politieke keuzes, zoals die we hier bespreken, dat dan de redenen daarvoor *publiekelijk* gegeven moeten kunnen worden. De tweede restrictie is dat het moet gaan om vragen van fundamentele politieke rechtvaardigheid, dit is een substantief criterium dat wil zeggen vragen over constitutionele zaken, en vragen over wat John Rawls noemt ‘basic justice’, dat wil zeggen, de basisstructuren van rechtvaardigheid in onze maatschappij¹¹¹. Het derde en laatste criterium is een additioneel substantief criterium, waar ik al mee begon: namelijk dat de gekozen argumentaties rechtvaardigbaar moeten zijn *voor de ander*, dat wil zeggen, moet appelleren aan alle, ook andermans redelijke concepties van politieke rechtvaardigheid.

In de morele en politieke filosofie zijn deze methodes geaccepteerd en worden veel gebruikt. In deze scriptie gebruik ik deze methode, maar naast een andere, in de wereld van regimeformatie meer bekende methode: het analyseren en voortbouwen op inzichten van andere auteurs. Voor het opbouwen van het normatieve kader baseer ik me op moreel- en politiek filosofen die deze methode gebruiken en rechtvaardiging van de normatieve basis van ‘mensenrechten’ geven. Ik kies specifiek deze auteurs omdat ze allemaal in meer of mindere mate onder de noemer ‘cosmopolieten’ te scharen zijn. Cosmopolitisme is die stroming binnen de politieke filosofie/ internationale ethiek die stelt dat de enige houdbare en levensvatbare ethiek een globale ethiek moet zijn. Deze schrijvers pogen dus allemaal een universeel geldende moraal te construeren, gebaseerd op de methode van publieke rede, en voor die poging maken ze allemaal gebruik van een zekere opvatting van mensenrechten. Ze vormen daarmee de meest sterke bron voor mijn poging om de plichten van transnationale bedrijven jegens mensenrechten uit te bouwen, omdat daaraan impliciet is dat mensenrechten een universeel geldend moreel gewicht hebben.

In dit ethische debat staan de cosmopolieten tegenover communitaristen: deze auteurs zijn van mening dat de idee van een internationale ethiek onhaalbaar of op zijn minst minder belangrijk is dan een meer lokaal geïntendeerde ethiek. Bekende auteurs van deze hoek zijn onder andere Michael Walzer en David Miller. De eerste wordt uitgebreid besproken in Kritiekpunt 2. Naast de cosmopolieten en communitaristen zijn er ook nog de moreel relativisten: deze zijn ervan overtuigd dat ethiek en morele en politieke filosofie sowieso nutteloze bezigheden zijn. Michael Walzer is daar lichtelijk

¹¹⁰ Tindale, *Rhetorical Argumentation*, p. 129

¹¹¹ Rawls, *The Idea of Public Reason Revisited*, p. 133

aan verwant en zijn standpunten worden dus besproken in Kritiekpunt 2. De meer extremere vormen blijven echter grotendeels onbesproken.

Dat ik hier een duidelijke keuze maak voor één kant in het debat betekent niet dat ik blindelings deze auteurs volg – vandaar dat ik ook de kritiekpunten apart behandel. Zoals al eerder gezegd, ik kies voor de auteurs uit deze kant van het debat omdat ze mij kunnen helpen de casus voor een globaal geldende moraal op basis van mensenrechten zo sterk mogelijk te maken, en dat is, gezien de onderzoeksvraag van deze scriptie en dit hoofdstuk, precies hetgeen ik dien te onderzoeken.

3.3. Afbakening Transnationale Corporaties

We komen nu op de kernvraag van dit hoofdstuk: wat is de normatieve grond om bedrijven publieke verantwoordelijkheden mee te geven? Om die vraag te kunnen beantwoorden, heb ik nog twee definities nodig: ten eerste, wat bedoel ik precies met transnationale corporaties, en ten tweede, wat bedoel ik precies met ‘publieke verantwoordelijkheden’? In deze paragraaf formuleer ik een antwoord op de eerste vraag, in de volgende op de tweede.

Wanneer precies is een bedrijf ‘transnationaal’? De UNCTAD, de United Nations Conference on Trade and Development, een VN-organisatie die in 1964 is opgericht om ontwikkelende landen beter te integreren in de wereldeconomie¹¹², hanteert een maatstaf voor de mate waarin een bedrijf transnationaal is, de zogeheten ‘Transnationality Index’, de transnationaliteitsindex, die is gebaseerd op een simpele berekening van het ongewogen gemiddelde van drie verhoudingen: de buitenlandse bezittingen gedeeld door de totale bezittingen, de buitenlandse omzet gedeeld door de totale omzet en het totaal buitenlandse werknemers gedeeld door het totaal aantal werknemers¹¹³. Het resultaat van deze berekening is een percentage, namelijk dat percentage van bedrijfsmiddelen wat zich over de grens bevindt ten opzichte van de vestigingsplaats.

Ik definieer als *transnationaal* voor niet-financiële corporaties wanneer deze index minimaal 20% is. Waar komt die grens van 20% vandaan? Wanneer het gaat om ‘transnationaliteit’ geldt dat een bedrijf in meerdere landen significant actief moet zijn, of, zoals Josselin en Wallace in een citaat van Alston de bredere categorie ‘transnationale actoren’ definiëren:

- “- largely or entirely autonomous from central government funding and control: emanating from civil society, or from the market economy, or from political impulses beyond state control and direction;
- operating as or participating in networks which extend across the boundaries of two or more states – thus engaging in ‘transnational’ relations, linking political systems, economies, societies;
- acting in ways which affect political outcomes, either within one or more states or within international institutions – either purposefully or semi-purposefully, either as their primary objective or as one aspect of their activities”¹¹⁴

¹¹² Zie de website van UNCTAD: <http://www.unctad.org>, geraadpleegd op 14 oktober 2006

¹¹³ <http://www.unctad.org/Templates/Page.asp?intItemID=2444&lang=1>, geraadpleegd op 14 oktober 2006.

¹¹⁴ Alston, ‘The ‘Not-a-Cat Syndrome’, p. 15 - 16

Deze definitie is echter erg breed en geeft ons slechts een beetje houvast. Intuïtief is echter duidelijk dat het er om moet gaan dat een bedrijf invloed heeft in een ander land, maar zich er tegelijkertijd makkelijk uit terug kan trekken. Wanneer we nu kijken naar transnationaliteitsindices in de tabel van de UNCTAD, dan zien we ten eerste dat de meeste bedrijven in deze top-100 al ver boven de 20% uitkomen: het enige bedrijf in deze lijst met een transnationaliteitspercentage onder de 20% is Verizon Communications met een TNI van 6,8%¹¹⁵. Het eerstvolgende bedrijf daarboven heeft al een TNI van 23%: dat is Hitachi Unlimited uit Japan¹¹⁶. Let wel dat deze bedrijven geselecteerd zijn op *formaat* en er dus een reeks ten opzichte van deze bedrijven, kleinere bedrijven zijn die misschien in het gat ertussen vallen. Wanneer het nu gaat om de specifieke grens van 20%: het lijkt wat vergaand om een bedrijf al transnationaal te noemen wanneer ze überhaupt een deel van haar bedrijfsmiddelen over de grens heeft: Om Verizon dus met 6,8% al transnationaal te noemen terwijl ze haar grootste strategische belangen gewoonweg in haar eigen land heeft, lijkt te vergaand. Een bedrijf als Hitachi echter herkennen we duidelijk als transnationaal en heeft ook de ‘naam’ een grote, transnationale actor te zijn: zo ziet bijvoorbeeld W. Charles Kester Hitachi als één van de grote Japanse ‘keiretsu’, de grote bedrijfsnetwerken die bij elkaar een kwart van het BNP van Japan voor hun rekening nemen¹¹⁷. Ergens ‘voor’ Hitachi ‘gebeurt’ er dus iets, en dat is mijn hoofdreden om de grens mooi rond op 20% te stellen.

Deze definitie is niet zonder problemen. Het belangrijkste probleem wat voortkomt uit deze definitie is het probleem betreffende de ‘hardheid’ van deze definitie: stel dat een bedrijf net 19,5% scoort op de transnationaliteitsindex maar wel net in staat is met haar kapitaal de landsgrenzen te overstijgen om zodoende vervolging voor een eventueel gepleegde misdaad te ontlopen? Of andersom, wanneer een bedrijf 20,5% scoort en wegens juridische of fiscale redenen niet in staat is met dat kapitaal de landsgrenzen te overstijgen?

Daarom bedoel ik met de grens van 20% niet per sé een ‘harde’ grens: in de boven beschreven gevallen is het acceptabel om het bedrijf dat 19,5% scoort wél als voldoende transnationaal te zien en het bedrijf dat 20,5% scoort níet. Nogmaals, de achterliggende gedachte achter deze richtlijn is dat bedrijven de capaciteit hebben om een significant gedeelte van haar kapitaal makkelijk over grenzen heen kan verplaatsen: wanneer een bedrijf dat inderdaad kan en desondanks onder de 20% scoort, dan geldt ze alsnog als voldoende ‘transnationaal’.

Wat is dan toch het voordeel van het kiezen van een numerieke, expliciete definitie, boven een definitie als ‘wanneer je je kapitaal makkelijk kan verplaatsen...’? Het voordeel is dat we nu een duidelijkere grens *vooraf* kunnen geven. Een definitie gebaseerd op de intrinsieke eigenschappen van de betrokken actor alleen maakt dat we teveel in abstracte en vage termen blijven praten: in zo’n geval wordt elke mogelijke interessante discussie over een specifiek transnationaal bedrijf en diens morele verantwoordelijkheden direct al onmogelijk gemaakt doordat we continu blijven stranden op de eerste en belangrijke vraag: *is dit bedrijf wel transnationaal genoeg?* Door deze als

¹¹⁵ Zie http://www.unctad.org/sections/dite_dir/docs/wir2005top100_en.pdf, in de kolom ‘TNI (per cent)’, laatst geraadpleegd 14 oktober 2006

¹¹⁶ Zie http://www.unctad.org/sections/dite_dir/docs/wir2005top100_en.pdf, in de kolom ‘TNI (per cent)’, laatst geraadpleegd 14 oktober 2006

¹¹⁷ Kester, *De Japanse expansiestrategie*, p. 59

het ware ‘externe’ grens op te leggen, verhelderen we de discussie: we hangen de discussie niet op aan één definitiekwestie, in lijn met wat John Gerard Ruggie, Speciale Vertegenwoordiger van de secretaris-generaal van de VN stelt in zijn recentelijk verschenen interim-rapport: namelijk dat de *definitie* op basis van ‘beïnvloedingscapaciteit’, oftewel, een definitie gebaseerd op wat een specifiek bedrijf in een specifieke situatie al dan niet zou kunnen, te fluïde is om goed te kunnen toepassen binnen een concretere, juridische context¹¹⁸. Een ‘harde’, duidelijke grens van 20% is dat wél.

Nu we dus weten wanneer precies een bedrijf ‘transnationaal’ is, is de vraag: wat maakt transnationale bedrijven zo uniek? Hebben bijvoorbeeld lokale bedrijven dan géén verantwoordelijkheden jegens bedrijven waar transnationale bedrijven die wel hebben?

Het antwoord daarop is nee. In lijn met andere auteurs acht ik de hier ontwikkelde principes op alle bedrijven van toepassing, maar bij het ontwikkelen van een regime voor mensenrechten en bedrijven wereldwijd is een bepaalde focus noodzakelijk. Omdat ‘lokale’ bedrijven een ‘lokale’ impact hebben, kunnen ze ook lokaal verantwoordelijk gehouden en is dus een ‘transnationaal regime’ om hun eventuele wandaden onder de loep te nemen minder noodzakelijk.¹¹⁹ Anders gezegd: ik ontwikkel hier de principes van een transnationaal regime, en ga ervan uit dat bedrijven die daar niet onder vallen, door hun eigen land van vestiging aan vergelijkbare principes gehouden worden.

3.4. Afbakening ‘Publieke Verantwoordelijkheden’

Wat zou volgens mij, inhoudelijk, de normatieve basis voor de publieke verantwoordelijkheden van transnationale corporaties moeten zijn? Volgens mij moeten dat de *mensenrechten* zijn. Dat is volgens mij zo vanwege twee redenen: ten eerste, zoals ik hier onder betogen zal, is er een specifieke opvatting van mensenrechten, zodanig dat deze mensenrechten een absoluut moreel minimum vormen. De tweede reden is dat, wanneer het gaat om normatieve discussies in een communicatief-rationele context¹²⁰, we er vrijwel niet aan ontkomen om de ‘taal’ van rechten te gebruiken. Deze reden stelt dat er een intieme connectie bestaat tussen ‘natuurrecht’ en ‘gepositieerd recht’, waarbij ook de normatieve ‘natuurlijke rechten’ tegelijkertijd een beroep kunnen doen op instemming met de redelijkheid *en* een mogelijkheid tot afdwinging¹²¹, terwijl de inhoud van die normatieve rechten juist weer gebaseerd zijn ‘redelijkheid’ alleen. Dit wil zeggen dat wanneer we normatief redeneren in een publieke context, dat we dan feitelijk niet anders kunnen dan te spreken van ‘rechten’.

Ik neem dus mensenrechten als vertrekpunt voor de publieke verantwoordelijkheden van mensenrechten, maar over welke opvatting van mensenrechten heb ik het hier precies? Zijn dat zomaar alle rechten zoals die gecodificeerd zijn in de internationale verdragen, en ook in de manier *waarop* ze gecodificeerd zijn in de internationale verdragen, of is het een andere conceptie?

¹¹⁸Special Representative on the Issue of Human Rights, E.CN.4/2006/97, p. 14 - 15

¹¹⁹Weissbrodt & Kruger, ‘Business as Non-State Actors’, p. 326

¹²⁰Met communicatief-rationele context bedoel ik het bredere kader van morele en politieke filosofie zoals hierboven gedefinieerd: dat komt mijns inziens overeen met de definitie van ‘communicatieve rationaliteit’ zoals die Habermas definieert in Habermas, *Between Facts and Norms*, p. 3 – 4 e.v.

¹²¹Habermas, *Between Facts and Norms*, p. 27 – 28. Ik werk deze redenatie binnen deze scriptie niet verder uit omdat het minder goed past binnen de vraag- en doelstelling.

Voor deze scriptie neem ik de opvatting van rechten aan zoals die meestal door politiek-filosofen gehanteerd wordt: dat wil zeggen dat ik niet direct refereer aan de gepositieerde mensenrechten maar dat ik refereer aan een idee van *basisrechten* ('basic rights')¹²². Twee aspecten zijn belangrijk aan deze basisrechten: hun relatie met de in de internationale verdragen en verklaringen gepositieerde mensenrechten en ten tweede de morele achtergrond, of meer specifiek, de *inhoud* van die rechten. Op basis van die twee aspecten worden de hier bedoelde basisrechten vaak als 'universeel' verklaard. Ik neem binnen de grenzen van deze scriptie aan dat de poging van deze politiek-filosofen om te argumenteren dat deze basisrechten 'universeel' zijn, geslaagd is. Ik plaats 'universeel' tussen aanhalingstekens omdat de meeste politiek-filosofen die ze als universeel beschouwen ook bepaalde uitzonderingen zeer zeker toestaan: mensenrechten als basisrechten zijn dus universeel als zogeheten 'prima facie' rechten¹²³.

Ten eerste de relatie met de in de mensenrechtenverdragen gepositieerde rechten. De basisrechten zijn op te vatten als wat Nickel noemt 'justified moral rights'¹²⁴, gerechtvaardigde morele rechten. James Nickel is de auteur van '*Making Sense of Human Rights*', een boekwerk waarin hij een toelichting geeft op de politiek-filosofische opvatting van de aard, herkomst en functie van het concept 'rechten'. Professor Nickel geeft momenteel les in constitutioneel recht, politieke filosofie en mensenrechten aan de Arizona State University. Zijn idee van gerechtvaardigde morele rechten houdt in dat deze rechten gegrond zijn in een 'justified morality'¹²⁵, een gerechtvaardigde opvatting van moraliteit. Deze gerechtvaardigde opvatting van moraliteit is een poging om tot een universaliseerbare morele claim te komen, ongeacht de specifieke moraliteiten die de mensheid of betrokkenen op dit moment hanteren, dat wil zeggen: een gerechtvaardigde opvatting van moraliteit is onafhankelijk of probeert onafhankelijk te zijn, of zou onafhankelijk kunnen zijn van de op dat moment geaccepteerde opvattingen van moraliteit (Wat Nickel noemt: 'accepted moralities', geaccepteerde moraliteiten¹²⁶).

Een dergelijke moraliteit vormt dus de oorsprong van wat Nickel noemt de gerechtvaardigde morele rechten. De relatie met de in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens en de Mensenrechtenconventies is dan als volgt te verklaren: deze rechten zijn enerzijds op te vatten als een *positivering*, een *articulatie* van deze gerechtvaardigde morele rechten, en anderzijds vormt deze articulatie een poging om in veel situaties waarin deze rechten nog niet gerespecteerd een zekere *rechtvaardigheidsgrond* te creëren. Oftewel, deze gepositieerde rechten vormen zowel een uitvloeisel als een belichaming van de gerechtvaardigde opvatting van moraliteit. Zo merkt Nickel onder andere op over de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens:

“The Universal Declaration states that these rights are rooted in the dignity and worth of human beings and in the requirements of domestic and international peace and security”¹²⁷,

¹²² De term, alsmede de benadering van mensenrechten, is ontleend aan Jones, *Global Justice*, hoofdstuk 3

¹²³ Nickel, *Making Sense of Human Rights*, p. 14 en 43 - 51

¹²⁴ Nickel, *Making Sense of Human Rights*, p. 27

¹²⁵ Nickel, *Making Sense of Human Rights*, p. 39

¹²⁶ Nickel, *Making Sense of Human Rights*

¹²⁷ Nickel, *Making Sense of Human Rights*, p. 4

en even verderop:

“The Universal Declaration can (...) be seen as an international attempt to specify the content of such a justified morality”¹²⁸.

Deze opvatting geeft ons als voordeel dat we niet al te zeer afhankelijk worden van de positivering van de rechten in alle rechtssystemen zelf. Dit maakt dat iedereen er redelijkerwijs een moreel beroep op kan doen, zoals Nickel stelt:

“for human rights to be universally available, they must be moral norms that are independent of recognition in positive law”¹²⁹,

en:

“Describing rights as natural implied that they did not depend on convention or enactment as legal rights do”¹³⁰.

Dat wil echter niet zeggen dat binnen deze scriptie ik duidelijk een *positie* kies in het juridische debat tussen ‘rechtspositivisme’ aan de ene kant en een meer ‘natuurrechtelijke’ benadering aan de andere kant¹³¹. Mijns inziens bieden beide benaderingen, hoewel ze zichzelf presenteren als wederzijds exclusief en ze dat misschien tot op zekere hoogte ook zijn, elk voor zich belangrijke voordelen. Nickel zélf bijvoorbeeld wijst ons er terecht op dat de positivering van deze basisrechten als rechten belangrijke voordelen heeft: alleen zo kunnen we hun hoe prioriteit, universele pretentie, onafhankelijkheid van (gebrek aan) positivering door anderen, gewicht, corresponderende plichten en de specifieke inhoud vastleggen en ‘hard maken’¹³². De gerechtvaardigde moraliteit áchter de rechten is echter datgene wat hier in deze scriptie centraal staat en die zullen wij gebruiken voor onze verkenning voor Richtlijnen: ik kies dus voor een meer natuurrechtelijke interpretatie van ‘de mensenrechten’ omdat dat beter past in de context en het doel van dit hoofdstuk, namelijk de normatieve grond verkennen voor het toekennen van publieke verantwoordelijkheden aan transnationale corporaties.

Het tweede belangrijke aspect aan de opvatting van mensenrechten zoals ik die hier kies, is de invulling van de *inhoud* ervan. Deze is *basaal* (vandaar de term *basisrechten*), en dat houdt in dat de basisrechten niet verwijzen naar één of andere ‘maximale’ opvatting van wat goed is, maar dat ze voortkomend uit een ‘minimale’ conceptie. Dat wil zeggen dat deze basisrechten dus verwijzen naar die basisbehoeftes en zekerheden die mensen nodig hebben om een minimaal herkenbaar menselijk leven te leiden. Zoals Nickel stelt:

¹²⁸ Nickel, *Making Sense of Human Rights*, p. 40

¹²⁹ Nickel, *Making Sense of Human Rights*, p. 38

¹³⁰ Nickel, *Making Sense of Human Rights*, p. 38 - 39

¹³¹ Terminologie ontleend aan Witteveen, *De Geordende Wereld van het Recht*, p. 6 e.v.

¹³² Nickel, *Making Sense of Human Rights*, p. 3 - 4

“Human rights do not promise the good life and the great society; the vision is rather of a decent life for all and of societies that can at least be described as civilized”¹³³.

Deze inhoudelijke benadering heeft een aantal voordelen: ten eerste dat het makkelijker is om bezwaren uit cultuurrelativistische hoek te weerleggen en ten tweede dat de rechten zelf makkelijker te verwezenlijken zijn:

“First, it helps sidestep many issues of cultural relativity by limiting the role of human rights to providing a set of minimal requirements. Second, this conception of human rights makes it more likely that they will be affordable in poorer countries”¹³⁴.

Jones gaat nog iets verder: hij stelt dat deze minimale conceptie het in het algemeen makkelijker maakt hun morele gewicht te beargumenteren, zelfs jegens andere bezwaren dan die uit cultuurrelativistische hoek. Charles Jones publiceerde in 1999 *Global Justice. Defending Cosmopolitanism*, waarin hij de cosmopolitische ethiek verdedigt. Het boek is tot stand gekomen onder auspiciën van onder andere de London School of Economics en University College Cork, department of Philosophy¹³⁵. In dit boek legt hij zijn eigen visie op een wereldwijde ethiek weer, gebaseerd op mensenrechten. Hij komt tot voornoemde conclusie omdat volgens hem, wanneer het gaat om deze basisrechten, de bewijslast veel lichter is dan een andere, meer maximale opvatting van ‘basisrechten’: de basisrechten zijn minder controversieel dan meer maximale opvattingen: “I believe that we must start with the least controversial case, namely, the case for human rights to subsistence, liberty, and physical security”¹³⁶.

De inhoud van die basisrechten komt volgens Jones voort uit ‘belangen’: “rights function as a middle ground between human interests on the one hand, and duties attaching to individual agents and collectivities on the other”¹³⁷. In het geval van mensenrechten gaat het dus om de basale belangen die iemand nodig heeft om een herkenbaar menselijk leven te leiden.

Henry Shue volgt in zijn ‘Basic Rights’ een strategie die ons kan helpen te bepalen wat de precieze inhoud van die mensenrechten is – Jones gebruikt die methode ook, ook al is het volgens hem een indirecte methode¹³⁸. Henry Shue publiceerde in 1980 het invloedrijke *Basic Rights: Subsistence, Affluence, and U.S. Foreign Policy*. Shue legde daarin een link tussen de ‘eerste generatie’-rechten (de burgerlijke en politieke rechten) en de ‘tweede generatie’-rechten (de sociale en economische rechten), middels een coherente visie over wat precies de morele rechtvaardiging vormt van mensenrechten in het algemeen. Henry Shue is momenteel Professor of Ethics & Public Life and Professor of Philosophy aan Cornell University.

¹³³ Nickel, *Making Sense of Human Rights*, p. 51

¹³⁴ Nickel, *Making Sense of Human Rights*

¹³⁵ Jones, *Global Justice*, x- ix

¹³⁶ Jones, *Global Justice*, p. 18

¹³⁷ Jones, *Global Justice*, p. 57, plichten worden later besproken

¹³⁸ Jones, *Global Justice*, 59 - 60

De methode van Shue om de inhoud van de basirechten te bepalen is als volgt: Shue vraagt zich eerst af wat de redenatie achter het toekennen van de klassieke burgerlijke en politieke rechten is. Hij richt zich daarbij op de rechten om niet vermoord, verkracht of gemarteld te worden. Volgens Shue is de morele rechtvaardiging van het toekennen van die rechten als volgt: als een persoon überhaupt *enig* recht wil uitoefenen, dan moet de fysieke veiligheid voor die uitoefening van dat recht beschermd worden. Bescherming van de fysieke veiligheid is dus een minimaal noodzakelijke voorwaarde om het een individu mogelijk te maken überhaupt iets te doen:

“If any right is to be exercised except at great risk, physical security must be protected. In the absence of physical security people are unable to use any other rights that society may be said to be protecting without being liable to encounter many of the worst dangers they would encounter if society were not protecting the rights”¹³⁹.

Vervolgens gebruikt Shue diezelfde argumentatieve rechtvaardigingstrategie om aan te tonen dat ook bepaalde rechten op ‘subsistence’¹⁴⁰, minimaal levensonderhoud, onder die basisrechten vallen:

“The same considerations that support the conclusion that physical security is a basic right support the conclusion that subsistence is a basic right. (...) No one can fully, if at all, enjoy any right that is supposedly protected by society if he or she lacks the essentials for a reasonably healthy and active life.”¹⁴¹

Dezelfde argumentatiestrategie die dus het basisrecht om niet vermoord te worden, verklaard, kan dus ook verklaren, met evenveel kracht, waarom sommige economische rechten, als basisrecht opgevat moeten worden: deze rechten zijn de noodzakelijke rechten om de uitoefening van *alle* andere rechten mogelijk te maken¹⁴².

Samen met Jones en Shue kom ik dus op de volgende drie categorieën van rechten die allemaal even zwaar wegen als basisrecht: het recht op een bepaalde minimale veiligheid, het recht op een bepaalde minimale vrijheid, en het recht op een bepaalde minimale economische zekerheid. De drie categorieën kennen verschillende eronder hangende rechten: de categorie ‘recht op minimale veiligheid’ kan gespecificeerd worden in onder andere het recht om niet vermoord, verkracht of gemarteld te worden, de categorie ‘recht op minimale vrijheid’ kan onder andere gespecificeerd worden als vrijheid van vergadering en bewegingsvrijheid, de categorie ‘recht op minimale economische zekerheid’ kan onder andere gespecificeerd worden als recht op schoon drinkwater, recht op voldoende voedsel en recht op onderdak¹⁴³.

¹³⁹ Shue, *Basic Rights*, p. 21

¹⁴⁰ Shue noemt het ook wel ‘minimal economic security’, Shue, *Basic Rights*, p. 23

¹⁴¹ Shue, *Basic Rights*, p. 24

¹⁴² Voor een precieze bewijsvoering van de analogie tussen de bewijsstrategieën, gelieve het werk van Shue te lezen. Ik geef deze hier bewust niet gedetailleerd weer omdat het teveel een zijspoor – zij het een belangrijk zijspoor – zou vormen ten opzichte van de hoofdvraag van deze scriptie.

¹⁴³ De specificatie van de eerste twee categorieën maken duidelijk dat die twee categorieën bij benadering de categorie ‘klassieke burgerlijke en politieke rechten’ beslaat. De hier gegeven specificatie van de derde

Deze rechten zijn dus minimale rechten: minimale rechten om een minimaal menswaardig bestaan mogelijk te maken. Daaraan ontleen zij hun morele gewicht: de basisrechten waar het hier over gaat zijn rechten met een hoge, zo niet de hoogste prioriteit. Ze beschermen de mens tegen de meest voorkomende en meest zware bedreigingen van het uitoefenen van welk ander recht dan ook. Dit morele gewicht van de basisrechten heeft als belangrijk gevolg dat we ze in principe universeel kunnen achten: dat wil zeggen dat we redelijkerwijs kunnen stellen dat deze rechten iedereen toegekend kunnen worden.

3.5. Rechten en Plichten

Rechten bestaan niet zomaar. Zelfs als ik concludeer dat iedereen dezelfde fundamentele basisrechten heeft, dan nog blijven die rechten betekenisloos als er ook niet een andere partij is die die rechten erkent, respecteert en er naar handelt. Rechten zijn dus niets zonder corresponderende plichten.

In de literatuur worden doorgaans drie bij rechten horende plichten onderscheiden¹⁴⁴:

1. de plicht om te respecteren – dat is de plicht om een bepaald recht *niet* te schenden.
2. de plicht om te beschermen – dat is de plicht om ervoor te zorgen dat anderen het bepaalde recht niet schenden (hier ook wel genoemd: de plicht tot *voorkomen*)
3. de plicht om te vervullen – dat is de plicht om de vervulling van het recht mogelijk te maken.

Maar aan wie worden die plichten precies toegewezen? Ook hier maakt de literatuur weer een belangrijk onderscheid: dat tussen *schender* (Violator) en *verantwoordelijke* (Duty Bearer)¹⁴⁵. De schender is diegene die door een bepaalde handeling iemands recht(en) schendt. De verantwoordelijke is diegene die de plicht heeft te reageren op de (mogelijke) schending van een recht: “(...) the person or institution that must respond to the claim”.¹⁴⁶ Hieruit vloeit een belangrijke mogelijkheid voort: de verantwoordelijke en de schender hoeven *niet* per sé de zelfde persoon te zijn. De bij een recht behorende plicht hoeft dus *niet altijd* toe te vallen aan de potentiële schender.

Bij het eerste type plicht, de plicht om iets *niet* te doen, zijn de schender en de verantwoordelijke wel één en dezelfde persoon: Het is de verantwoordelijkheid, de *plicht*, van een mogelijke schender om het schenden van een recht *niet* te doen. Bijvoorbeeld: ik heb de plicht om niemand om me heen te vermoorden, omdat ik daarmee door mijn handelen andermans/vrouws recht op leven schend.

Maar een dergelijke plicht tot respecteren is niet genoeg: wat als er een mogelijke schender is die zich niet houdt aan die plicht? Of wat als iedereen zich nu wel houdt aan

categorie, die meer valt onder ‘economische en sociaal culturele rechten’ is afkomstig van Shue, *Basic Rights*, p. 23

¹⁴⁴ Zie bijvoorbeeld International Council on Human Rights Policy, *Duties Sans Frontieres*, p. 14, en Shue, *Basic Rights*, p. 52

¹⁴⁵ Het onderscheid en de terminologie zijn ontleend aan: International Council on Human Rights, *Duties Sans Frontieres*, Hfst. 1

¹⁴⁶ International Council on Human Rights Policy, *Duties Sans Frontieres*, p. 14

die plicht maar misschien later niet? Zoals Henry Shue stelt: “It is not enough that at the moment it happens that no one is violating the right”¹⁴⁷.

In dat geval treedt de tweede vorm van verplichting in werking, en bij die tweede vorm van verplichting worden de schender en de verantwoordelijke van elkaar gescheiden: hoewel de schender allereerst de plicht had iemands rechten niet te schenden, verkrijgen ‘anderen’ ook een verantwoordelijkheid op het moment dat hij/zij dat alsnog wel doet, namelijk de plicht om er zoveel mogelijk aan te doen die schending te voorkomen.

Volgens Shue is die tweede plicht een *sociale plicht*, dat wil zeggen dat deze plicht door de instituties van de maatschappij op zo structureel mogelijke wijze vervuld moet zijn: “a right has been guaranteed only when arrangements have been made for people with the right to enjoy it”¹⁴⁸. Meestal gebeurt een dergelijke gearrangeerde garantie via de staat, maar dat hoeft niet altijd: “Usually (...) the arrangements will take the form of law, making the rights legal as moral ones. But in other cases well-entrenched customs, backed by taboos, might serve better than laws”¹⁴⁹.

Volgens Shue hoeft het dus niet per sé de staat te zijn, maar doorgaans is dat wél, in onze huidige maatschappij, de meest legitieme en meest verantwoordelijk geachte actor om deze tweede plicht op zich te nemen. Shue stelt dat het beschermen en vervullen van rechten ‘sociaal gegarandeerd’ moet zijn en dat dus elk recht een plicht voor mensen met zich meebrengt om die bescherming en vervulling van die rechten zo efficiënt en effectief mogelijk te doen:

“That a right involves a rationally justified demand for social guarantees against standard threats means, in effect, that the relevant other people have a duty to create, if they do not exist, or, if they do, to preserve effective institutions for the enjoyment of what people have rights to enjoy”¹⁵⁰.

Dezelfde soort collectieve verplichting vinden we ook elders terug: over een vergelijkbaar voorbeeld betreffende ‘mishandeling’ schrijft Jones:

“a person can have a right not to be assaulted only if all others have an obligation not to assault and all others have a *collective obligation* to provide the protections necessary for ensuring that those individuals who are inclined to overlook their obligation not to assault are deterred from failing to act upon that obligation”¹⁵¹.

De staat is in het huidige bestel de *eerste* institutie die we verantwoordelijk achten voor het uitvoeren van dergelijke ‘rechtvaardigheid’: de staat is verantwoordelijk voor het creëren van de mechanismen van ‘basic justice’. Een derde vergelijkbare benadering vinden we ook terug bij Pogge:

¹⁴⁷ Shue, *Basic Rights*, p. 16

¹⁴⁸ Shue, *Basic Rights*, p. 16

¹⁴⁹ Shue, *Basic Rights*, p. 16

¹⁵⁰ Shue, *Basic Rights*, p. 17

¹⁵¹ Jones, *Global Justice. Defending Cosmopolitanism*, p. 93

“We should conceive human rights primarily as claims on coercive social institutions and secondarily as claims against those who uphold such institutions. Such an *institutional* understanding contrasts with an *interactional* one, which presents human rights as placing the treatment of human beings under certain constraints that do not presuppose the existence of social institutions”¹⁵².

Ik benadruk deze benadering omdat deze stap een cruciale stap is in de poging verderop bedrijven een bepaalde verantwoordelijkheid jegens die mensenrechten op te leggen. In deze benadering kan ieder individu jegens ieder ander individu namelijk een redelijke claim leggen dat hij of zij ook bijdraagt aan het creëren, beschermen en behouden van *sociale instituties* die de fundamentele mensenrechten beschermen. In eerste instantie is de belichaming van die sociale institutie het orgaan wat we ‘de staat’ noemen, maar de staat krijgt die eer alleen maar vanwege het feit dat zij de eerste is die deze mensenrechten het meest effectief kan beschermen, behouden en vervullen.

De staat is dus als eerste verantwoordelijk voor de *tweede* vorm van plicht: de plicht om een schending te voorkomen. Op dezelfde manier is de staat ook de eerste verantwoordelijke voor de *derde* plicht: de plicht om te vervullen, of te helpen vervullen. Die plicht voort uit dezelfde claim dat een bepaald recht niets voorstelt als ze niet sociaal gegarandeerd is. Het enige verschil tussen deze twee plichten is de *bron* van de schending: de plicht om te voorkomen is de plicht om te voorkomen dat andere *mensen* iemands rechten schenden, terwijl de plicht om te vervullen de plicht is om te helpen daar waar iemands *omstandigheden* iemands rechten schenden:

“In the second case (...) the deprivation is the result of failures to fulfill duties to avoid depriving and duties to protect from deprivation – some people have acted in such a way as to eliminate the last available means of subsistence for other people (...). In the third case (...) the deprivation is not the result of failures in duty and, in just this sense, the deprivation is “natural,” that is, the deprivation suffered is not a case of harm primarily caused by other people”.¹⁵³

Het meest bekende voorbeeld van een laatste soort ‘schending’ wat Shue noemt is dat van een natuurramp, zoals een orkaan of een aardbeving.¹⁵⁴ In zo’n geval is er geen enkele schender geweest, maar toch zijn we het erover eens dat iemand geschaad is in zijn of haar fundamentele rechten en verwachten we een ‘sociale garantie’ tegen een dergelijke schending. Ondanks dat er dus géén schender is, is er wél een verantwoordelijke en over het algemeen is dat de staat, als belichaming van onze samenleving.

3.6. Wat als de staat als belichaming van de samenleving faalt?

We zagen in de vorige paragraaf dat ‘sociale instituties’, tegenwoordig preferabel in de vorm van de staat, een verantwoordelijkheid verkrijgen op het moment dat individuen geschonden worden in hun fundamentele rechten. In zekere zin is de verantwoordelijkheid van staten daarmee een soort van secundaire verantwoordelijkheid: ook al is de staat zélf geen schender, wanneer een schending plaatsheeft of zou kunnen

¹⁵² Pogge, *World Poverty and Human Rights*, p. 45

¹⁵³ Shue, *Basic Rights*, p. 57

¹⁵⁴ Shue, *Basic Rights*, p. 57

plaatshebben is de staat wél de actor die moet reageren op de schending of mogelijke schending. Maar wat gebeurt er als de staat als institutionele garantie tegen dergelijke schendingen van de fundamentele rechten faalt?

Het eerste wat we moeten opmerken is dat de schending die plaatsvindt of zou kunnen vinden een *ernstige* schending is en dat het morele gewicht van die schending blijft. We hebben in het kader van dit stuk immers over fundamentele rechten met een sterk normatief gewicht. Wellicht is het geen grote schande als een staat er niet in slaagt iemands recht op compensatie voor relatieve armoede te blijven garanderen zodat voedselbanken genoodzaakt zijn, maar we kunnen het er duidelijk over eens zijn dat wanneer een staat faalt om het fundamentele recht op leven structureel te beschermen, dat die staat dan daadwerkelijk in gebreke blijft en niet de functie vervult die ze zou moeten vervullen. Het morele gewicht van de fundamentele rechten verandert niet als er niemand meer is om ze te beschermen.

Omdat het morele gewicht blijft bestaan, blijft ook de claim van de slachtoffers van die schending bestaan: dat is de claim dat er sociale of institutionele garanties dienen te bestaan tegen dergelijke schendingen en dat andere mensen een plicht hebben die te creëren en te behouden:

“a rationally justified demand for social guarantees against standard threats means, in effect, that the relevant other people have a duty to create, if they do not exist, or, if they do, to preserve effective institutions for the enjoyment of what people have rights to enjoy”.¹⁵⁵

Die slachtoffers doen dus een terecht moreel beroep op andere vormen van effectieve institutionele bescherming tegen dergelijke schendingen. Zoals Shue stelt:

“From no theory like the present one is it possible to deduce precisely what sort of institutions are needed, and I have no reason to think that the same institutions would be most effective in all places and at all times. (...) What is universal, however, is a duty to make and keep effective arrangements”¹⁵⁶

Maar wie precies is *dan* verantwoordelijk wanneer de betreffende staat het niet is of kan zijn? In principe komt die plicht toe aan *alle* anderen: wanneer iemands mensenrechten (structureel) geschonden worden, dan moet in principe ieder ander verantwoordelijk geacht worden om instituties te creëren en te behouden, omdat de plicht van iedere ander in eerste instantie jegens diegenen is wiens rechten geschonden worden, niet per sé jegens de staat die hier in faalt: “The primary duty of outside governments and other actors is not to national governments, but to the populations whose rights are unmet”.¹⁵⁷

Een dergelijke generale verplichting helpt ons echter niet in het bepalen van wie als eerste *na de betreffende falende staat* verantwoordelijk is, en een dergelijke richtlijn hebben we nodig in de praktijk van alledag als we mensenrechtenschendingen willen voorkomen: wie kunnen we wanneer aanspreken om initiatief te nemen? Het antwoord op die vraag vinden we in het sleutelwoord ‘effectief’ in de frase “the relevant other

¹⁵⁵ Shue, *Basic Rights*, p. 17

¹⁵⁶ Shue, *Basic Rights*, p. 17

¹⁵⁷ International Council on Human Rights Policy, *Duties Sans Frontières*, p. 22

people have a duty to create, if they do not exist, or, if they do, to preserve effective institutions”: de slachtoffers claimen terecht een *effectieve* institutionele garantie tegen mensenrechtenschendingen. Welke institutie dat precies is, is minder relevant dan de vraag of die institutionele garantie *afdoende* is. Volgens de auteurs van ‘Duties Sans Frontieres’ zijn het in principe de andere staten en de gemeenschap van soevereine staten die als eerste de plicht hebben ná de eerste falende staten om de fundamentele rechten te garanderen, omdat staten de enigen zijn die de organisatorische capaciteit hebben er effectief iets aan te doen: “Only they have the capacity and authority to organise and concentrate social and economic resources where they are most needed”¹⁵⁸. Volgens dit onderzoeksinstituut zijn die plichten dan ook vastgelegd in verschillende verdragen zoals onder andere in artikel 1(3), 55 en 56 van het VN Handvest, artikel 2(1) van het Internationaal Verdrag voor Economische, Sociale en Culturele Rechten, uitspraken van het Internationaal Gerechtshof, en nog veel of nog veel meer plekken¹⁵⁹.

Belangrijkste aan hun argumentatie voor dit onderzoek is de reden *waarom* andere staten en de statengemeenschap als eerste na een falende staat verantwoordelijk zijn: omdat zij dus de ‘enigen’ zijn die de capaciteit en autoriteit hebben om de benodigde beleidsmiddelen daar in te zetten waar ze ‘het meest nodig zijn’: zij zijn de actoren wiens handelen het meest effectief de fundamentele mensenrechten kunnen garanderen.

De achterliggende reden heeft dus niets te maken met een a priori gedefinieerde, op politieke of rechtsfilosofie gebaseerde claims van wederzijdse plichten, maar puur op de vraag: *Wiens handelen kan het meest effectief de schending bestrijden?* Het antwoord op die vraag bepaalt daarmee ook wie verantwoordelijk is voor het daadwerkelijk bestrijden van die schending, en wie dus in gebreke blijft als hij/zij/het die poging niet onderneemt.

Samenvattend hebben we nu een concept ontwikkeld van bepaalde types plichten jegens mensenrechten: de eerste plicht om iets *niet* te doen die universeel is, en een tweede en derde plicht om te voorkomen dat een schending plaats vindt, de tweede door te voorkomen dat mensen de rechten van andere mensen schenden en de derde door te voorkomen dat ‘de natuur’ de rechten van andere mensen schendt. Deze tweede en derde plicht zijn een *collectieve plicht* en vragen om effectieve sociale en institutionele garanties tegen dergelijke schendingen. In principe is de staat voor die sociale en institutionele garanties verantwoordelijk, maar als die staat faalt, dan treedt er als het ware een ‘geneste verantwoordelijkheid’ op, die telkens overgaat op de eerstvolgende wiens handelen het meest effectief die bepaalde schending kan voorkomen. In eerste instantie zijn dat andere staten en de statengemeenschap, maar daar houdt het niet op – er zijn namelijk meer actoren met handelend vermogen jegens mensenrechten: bedrijven.

3.7. *Bedrijven en hun handelend vermogen*

We hebben nu een idee ontwikkeld van welke soorten plichten er precies zijn en hoe die plichten er precies uit zien. Maar welk soort plichten kunnen we redelijkerwijs verwachten van bedrijven? Het is niet redelijk om elk type plichten direct en als eerste toe te wijzen aan de verantwoordelijkheid van bedrijven; het moge vrij duidelijk zijn dat het de staat is die in eerste instantie verantwoordelijk geacht mag worden voor

¹⁵⁸ International Council on Human Rights Policy, *Duties sans Frontieres*, p. 24

¹⁵⁹ International Council on Human Rights Policy, *Duties sans Frontieres*, p. 26 - 33

bijvoorbeeld het nalaten van het bieden van enkele bepaalde fundamentele publieke goederen of het niet voorkomen van een mensenrechtenschending.

Voordat we in kaart kunnen brengen wat we precies kunnen verwachten van een bedrijf, dienen we eerst te weten wat een bedrijf qua verantwoordelijkheid aan kán. In deze paragraaf introduceren we daartoe het volgende hulpconcept: *sphere of influence* (invloedssfeer).

Het concept 'sphere of influence' werd voor het eerst gesubstantieerd in een publicatie van de International Council on Human Rights Policy. The International Council on Human Rights Policy is een organisatie die zich bezig houdt met de theorie en praktijk van mensenrechtenbeleid. De organisatie heeft adviesstatus bij de Sociale en Economische Raad van de Verenigde Naties¹⁶⁰. Het concept 'invloedssfeer' zelf werd voor het eerst gebruikt in connectie met de verantwoordelijkheid van bedrijven jegens mensenrechten in het zogeheten 'Global Compact', een vrijwillig te ondertekenen 'convenant' voor transnationale bedrijven onder VN- auspiciën. Hoewel de auteurs toegeven dat de definitie nog altijd controversieel is geven ze aan dat:

“At the very least it should encompass violations committed *against* people with whom a company has some close connections, such as workers and members of a local community, as well as violations committed *by* people with whom the company has a close relationship.”¹⁶¹

Dat wil dus zeggen dat het concept 'invloedssfeer' een betekenisvolle *nabijheid* (proximity) inhoudt tot mensen die hetzij slachtoffer zijn van een mensenrechtenschending, hetzij dader van een mensenrechtenschending. Ze zijn op deze definiëring gekomen door eerst te onderzoeken waar in de huidige wetten bedrijven nu al wel precies ergens verantwoordelijk voor gehouden. Zoals ze zelf stellen:

“all the criminal law and tort law principles that could hold a company responsible for inaction turn on the proximity of the company to victims or perpetrators – either physical proximity or closeness of relationship”¹⁶²

De controversiële vraag is wat nu precies die betekenisvolle nabijheid precies inhoudt. Wanneer is een bepaalde relatie sterk genoeg om deze onder de invloedssfeer te plaatsen? Simpelweg 'in de buurt zijn' is niet genoeg: ondanks dat bedrijven misschien in de publieke opinie al wordt verweten dat ze überhaupt *aanwezig* zijn in een land waar mensenrechtenschendingen plaats vinden, is het de vraag of dat verwijt ook echt terecht is.

Daarom komende auteurs van 'Beyond Voluntarism' ook met een andere uitwerking van dit begrip: De invloedssfeer van een transnationale corporatie is een subset van alle relaties die een bedrijf in haar netwerk heeft: het wordt gevormd uit die subset van relaties waarbij het bedrijf een zekere politieke, contractuele, economische of

¹⁶⁰ Zie <http://www.ichrp.org/>, de website van de International Council on Human Rights Policy, geraadpleegd op 14 oktober 2006. De publicaties van de International Council on Human Rights Policy noemen doorgaans geen individuele auteurs.

¹⁶¹ International Council on Human Rights Policy, *Beyond Voluntarism*, p. 135

¹⁶² International Council on Human Rights Policy, *Beyond Voluntarism*, p. 135

geografische nabijheid heeft: “A company’s sphere of influence will tend to encompass those to whom it has a certain political, contractual, economic or geographical proximity.”¹⁶³

Binnen deze subset van relaties bestaat ook weer een subset: deze relaties zijn namelijk allemaal te classificeren op grond van de *machtsrelatie* die het betreffende bedrijf heeft met de andere partij. *Macht* wordt hier gebruikt in de traditionele definitie van ‘mogelijkheid tot beïnvloeding van gedrag’. De relaties die binnen de invloedssfeer vallen zijn die relaties waarin de bedrijven in kwestie een significante macht hebben. Significant wil niet per sé zeggen dat de bedrijven in die specifieke relatie dan de meest machtige zijn en de relatie dus asymmetrisch is in hun voordeel. Het wil alleen zeggen dat wanneer een bedrijf een bepaalde handelingskoers kiest, dat het gevolg van die bepaalde handelingskoers een ander gedragspatroon teweeg brengt bij de andere actor dan wanneer het bedrijf die bepaalde handelingskoers niet gedaan had.

We kunnen ons een ordening voorstellen van de politieke, contractuele, economische en geografische relaties die een bedrijf heeft, en we kunnen ons daarbij ook voorstellen dat er relaties zijn waarin dat bedrijf meer macht heeft over de andere partij dan in andere. Zo zal een bedrijf bijvoorbeeld waarschijnlijk meer macht hebben over haar ‘ongetrainde’ productiemedewerkers (*unskilled labour*) en minder macht over haar ‘getrainde’ professionals. Hoe meer macht een bedrijf heeft over de andere partij, hoe meer die specifieke relatie binnen de invloedssfeer valt. We hebben nu een beetje grip op het concept invloedssfeer, hoewel we in de definitie géén harde grenzen kunnen aangeven.

Dit definiëringsprobleem is inherent aan het feit dat het begrip macht een continuüm specificiert en geen harde grenzen kent: macht is niet een goed wat men óf heeft óf niet heeft, het is een fluïde capaciteit die men in mindere of meerdere mate kan bezitten. Wat de invloedssfeer precies is, is dus niet direct en hard te definiëren (althans, niet binnen het kader van deze scriptie). We weten in ieder geval nu wél naar welke *type* relatie we moeten kijken en we weten welk criterium bepaalt of een relatie *meer* of *minder* onder de invloedssfeer van een bedrijf ligt. Van sommige relaties zal het duidelijk zijn, van andere niet: die relaties liggen op de grens.

Hoe het ook zij, we hebben nu een redelijke grip het idee ‘sphere of influence’, dat bepaald wordt door een bepaalde nabijheid. Maar waarom is die nabijheid moreel relevant voor een mensenrechtenschending?

Die nabijheid is ten eerste relevant in het licht van ons principe van geneste verantwoordelijkheid: het principe dat ieder mens legitiem een morele claim kan leggen op ieder ander wanneer het gaat om de fundamentele basisrechten, en dat de eerst verantwoordelijke voor het beschermen en vervullen van die rechten diegene is die die rechten het meest effectief *kan* beschermen en vervullen *wanneer de staat dat niet kan*. We hebben hier aangetoond dat er gevallen zijn waarin een bedrijf in ieder geval een zekere invloed heeft, en dat het daarmee ook waarschijnlijk is dat er gevallen zijn waarin een bedrijf de actor is die het meest effectief de fundamentele rechten kan beschermen en vervullen.

Die nabijheid is ten tweede relevant omdat er zeker ook gevallen zullen zijn waarin het bedrijf in kwestie misschien niet de actor is die het meest effectief kan handelen in de betreffende situatie, maar wél één van de eerste zal zijn die kennis neemt

¹⁶³ International Council on Human Rights Policy, *Beyond Voluntarism*, p. 136

(of kan nemen) van de situatie in kwestie: wanneer door een dictatoriaal regime een geheel dorp hetzij vermoord hetzij bedreigd wordt met de dood, is het niet redelijk te verwachten dat de dorpingen in kwestie pogen in opstand te komen, terwijl de *transnationale* corporatie ter plaatse die als werkgever voor die dorpingen fungeert in ieder geval waarschijnlijk als eerste transnationale actor op de hoogte is van de schending en daarmee ook een plicht verkrijgt die informatie zo spoedig mogelijk wereldkundig te maken.

Er zijn dus twee situaties waarin die nabijheid via de sfeer van invloed relevant is: ten eerste daar waar een bedrijf *direct* invloed kan uitoefenen op een situatie omdat ze de actor is die het meest effectief kan handelen, en ten tweede daar waar een bedrijf het best gepositioneerd is *in die situatie* om die ene actor die het meest effectief kan handelen, te verwittigen.

3.8. *redelijke plichten jegens mensenrechten voor bedrijven*

Op basis van de voorgaande analyse kunnen we de volgende ‘universele plichten jegens mensenrechten voor bedrijven’ opstellen:

1. een bedrijf heeft de plicht om zich, net als iedere andere actor, te *onthouden* van het schenden van mensenrechten of om mee te werken aan een dergelijke schending. Dat wil zeggen dat een bedrijf in gebreke blijft wanneer het hetzij een dader van een mensenrechtenschending is of er direct of indirect medeplichtig aan is.
2. een bedrijf heeft vervolgens de plicht om die handelingen te verrichten die een eventuele schending van mensenrechten kunnen voorkomen of de mensenrechten kunnen vervullen, dan en slechts dan wanneer allereerst de betreffende Staat en vervolgens alle andere meer effectieve actoren daarin falen – het zij door onwil of door onmacht.
3. een bedrijf heeft daarbovenop de plicht om, in het geval van een mensenrechtenschending waarbij het bedrijf *niet* meest effectieve actor is, maar waar de schending *wél* plaatsheeft binnen de eigen invloedssfeer, de meest effectieve actor die de schending kan voorkomen of de mensenrechten kan vervullen, te verwittigen en te proberen te overtuigen om daadwerkelijk in te grijpen.
4. Een bedrijf kan de plichten 2 en 3 slechts in zoverre vervullen als binnen haar daadwerkelijke capaciteit ligt zoals bepaald door haar invloedssfeer.

Hierin zien we dus dat de plichten die bedrijven hebben jegens mensenrechten in feite secundair zijn: net zoals iedere actor ter wereld is het een bedrijf niet toegestaan mensenrechten middels actief handelen te schenden (of betrokken zijn bij een actieve schending), maar een plicht om mensenrechten actief te beschermen of te vervullen ontstaan pas wanneer de betreffende staat het niet doet *en* wanneer de kwestie binnen de eigen invloedssfeer valt, dat wil zeggen, een bedrijf blijft in gebreke wanneer de staat de mensenrechten niet actief beschermt en wanneer het bedrijf zelf de actor is die het meest effectief de mensenrechtenschending kan remediëren.

Hiermee ontstaat wel een probleem voor het eventueel later te vormen regime: het is zeer context-specifiek of er al dan niet sprake is van een mensenrechtenschending: dat

hangt immers af van de specifieke invloedssfeer van het betreffende betrokken transnationale bedrijf, en of dat bedrijf op dat specifieke moment ook écht de meest effectieve actor was om de betreffende mensenrechtenschending te voorkomen. De onzekerheid is zo groot, dat het vrijwel onmogelijk is om van tevoren een sterk gedetailleerde ‘gedragslijst’ op te stellen, maar het wel mogelijk is om achteraf een oordeel te vellen over of iets nu wel of niet een schending vormde. De normatieve basis is nu een stuk duidelijker, wat tegemoet komt aan de kernvraag van dit hoofdstuk, maar het blijkt wel dat het moeilijk is om vooraf precies te kunnen specificeren wanneer precies een bedrijf de fout in gaat en wanneer niet: bij een schending van het eerste type plicht is het altijd duidelijk, maar bij plichten van het tweede en derde type is het erg afhankelijk van de specifieke invloedssfeer van dat bedrijf op dat moment.

3.9. Kritiekpunt 1: Onora O’Neill en de kritiek op het ethisch discours van rechten

Het eerste kritiekpunt betreft het gebruik van mensenrechten als conceptuele strategie om de morele verantwoordelijkheden van betrokken actoren te bepalen: deze conceptuele strategie zou leiden tot negatieve consequenties, die juist ons *doel* tegenstreven. Dit standpunt is onder andere verwoord door Onora O’Neill. Onora O’Neill is momenteel hoofd van Newnham College te Cambridge en heeft meerdere werken uitgebracht over ethiek, politieke filosofie en Kant¹⁶⁴. In haar artikel “Rights, Obligation, and Needs” behandelt ze de schaduwkanten van het gebruik van mensenrechten, en stelt ze dat het beter is *direct* te zoeken naar “universele menselijke verplichtingen”.

Onora O’Neill begint met de observatie dat op het meest abstracte niveau rechten en plichten keerzijden van dezelfde medaille zijn: beiden zijn ze gebaseerd op een concept van ‘de juiste handelswijze’, maar rechten zijn dat concept bekeken vanuit de ‘ontvanger’ en plichten vanuit de ‘agent’:

“At this level of abstraction, the only difference between the notions appears to be that the vocabulary of obligation looks at an ethical relationship from the perspective of agency and the vocabulary of right looks at the same relationship from the perspective of recipience.”¹⁶⁵

Op een concreter niveau ontstaat er echter een belangrijk verschil: O’Neill observeert dat rechten inderdaad altijd corresponderen met plichten, maar wel met maar een beperkt aantal soorten plichten. Rechten zijn altijd *claims* jegens anderen, en die claims kunnen jegens *gespecificeerde* anderen zijn óf jegens *iedereen*:

“(…) once we start talking about *rights*, we assume a framework in which performance of rights can be *claimed*. Rights have to be allocated to specified bearers of obligations: otherwise, claimants of rights cannot know to which obligation bearer their claims should be addressed. In rights-based reasoning, rights can either be allocated (...) to *all* obligation bearers (here the obligation is *universal*, such as perhaps an obligation not to injure others) or can be allocated to

¹⁶⁴ Brock, *Necessary Goods*, p. 238

¹⁶⁵ O’Neill, ‘Rights, Obligations and Needs’, p. 96

(...) some *specified* obligation bearer(s) (here the obligation is *special*, such as perhaps a worker's right to receive agreed-upon wages from an employer)."¹⁶⁶

In eerste instantie lijkt er geen probleem te zijn met die observatie. O'Neill stelt echter dat dit toch tot problemen leidt: want er zijn ook verplichtingen die *niet* hetzij universeel hetzij specifiek zijn. Die verplichtingen komen voort uit 'ongealloceerde juiste handelswijzes', die leiden tot verplichtingen die men heeft jegens *ongespecificeerde* anderen¹⁶⁷.

Dat 'wegvallen' van verplichtingen jegens ongespecificeerde anderen heeft belangrijke consequenties: er valt namelijk een hele categorie van 'juiste handelswijzes' weg uit het concept van 'wat rechtvaardig is om te doen', een categorie die wij misschien wél ervaren als rechtvaardig. Deze "imperfecte plichten"¹⁶⁸ vallen weg omdat deze plichten niet direct te koppelen zijn aan een corresponderend recht en dus niet 'jegens' iemand geclaimd kunnen worden:

"These obligations – for example, obligations to helpfulness, kindness, sympathy, and other forms of beneficence – are not owed to specified others and hence cannot be claimed. From a rights perspective, they are invisible and are often classified not as *any* sort of obligation but as unrequired supererogation. This classification assimilates mundane acts of kindness, generosity, or helpfulness to heroic or saintly action, which indeed goes beyond all duty. The strongest and most far-reaching result of shifting discussion from matters of right to matters of rights is that there is nothing between justice and supererogation."¹⁶⁹

O'Neill gaat vervolgens verder en identificeert twee methoden die gebruikt zijn om het rechtendiscours relevant te maken voor internationale ethiek: aan de ene kant is er een poging om duidelijk te maken dat vanwege het proces van kolonisatie, bepaalde specifieke landen bepaalde specifieke plichten hebben jegens armere landen, aan de andere kant is er de poging, waar deze scriptie op rust, om bepaalde rechten 'fundamenteel' te maken en op basis daarvan een ermee corresponderende 'universele' plicht aan te tonen¹⁷⁰. Beiden falen volgens O'Neill. Ik zal me hier richten op haar aanval op de tweede poging.

In die aanval haalt O'Neill het aloude onderscheid tussen 'negatieve' vrijheidsrechten en 'positieve' welvaartsrechten aan. Ze merkt terecht op dat (onder andere) Shue die twee verschillende categorieën van rechten in één categorie probeert te vangen door, in de woorden van O'Neill, te wijzen op een overeenkomst in hoe beide categorieën van rechten geïmplementeerd worden: om de beide rechten te verwezenlijken, moet er sprake zijn van een vergelijkbare structuur van *afdwinging* van die rechten:

¹⁶⁶ O'Neill, 'Rights, Obligations and Needs', p. 96, cursief in origineel

¹⁶⁷ O'Neill, 'Rights, Obligations and Needs', p. 97

¹⁶⁸ Vertaald van "imperfect obligations", O'Neill, 'Rights, Obligations and Needs', p. 98

¹⁶⁹ O'Neill, 'Rights, Obligations and Needs', p. 98

¹⁷⁰ O'Neill, 'Rights, Obligations and Needs', p. 99 e.v.

“Shue has pointed out, quite correctly, that once we start talking about the *enforcement* of rights, the distinction between liberty rights that demand only non-interference and welfare rights that require positive action fades (...)”¹⁷¹

Maar volgens O’Neill gaat er nog iets *logischerwijze* vooraf aan die afdwinging: een duidelijke en heldere *verdeling* van de plichten die bij de betreffende rechten horen. Zonder een duidelijke verdeling van die rechten is elke poging tot afdwinging irrelevant, omdat het dan onduidelijk is wat er precies afgedwongen moet worden:

“(...) Once we start talking about enforcement, we *assume* that the allocation of obligations, and so the individuation of rights, is settled. Otherwise we would not know what rights there are to enforce. Hence arguments from the requirements of enforceability cannot settle questions about what rights there consistently can be.”¹⁷²

Kort samengevat komt de kritiek dus neer op twee verschillende punten: de eerste is dat het schema van met rechten corresponderende plichten leidt tot een ‘te minimale’ moraal, omdat die plichten óf universeel, óf specifiek moeten zijn. De tweede is dat de methode van Shue, waar ook deze scriptie op rust, functioneert op het vlak van ‘afdwinging’ maar niet afdoende is op het logisch voorafgaande vlak van ‘distributie’. Beide punten zijn voor deze scriptie echter niet zo fataal als ze blijken: het eerste kritiekpunt kan ik veilig toegeven zonder dat de poging hier in gevaar komt, en het tweede kritiekpunt is mijns inziens een punt waar deze scriptie juist op in probeert in te gaan.

Betreffende het eerste punt: O’Neill observeert dat door het gebruik van een rechten/plichten-discours men er niet in slaagt algemene ‘plichten’ als de plicht om vriendelijk, hulpvaardig of hoffelijk te zijn – zaken die men vaker associeert met ‘deugdenethiek’. Dergelijke, toch duidelijk ‘goede’ handelingen, worden ‘*supererogatory*’ genoemd, een term die niet goed naar het Nederlands te vertalen is, en die ik daarom hier onvertaald laat of als anglicisme gebruik. De term ‘*supererogation*’ wordt door het woordenboek omschreven als: “The performance of an act in excess of the demands or requirements of duties”¹⁷³, oftewel, het uitvoeren van handelingen die boven de verwachtingen gebaseerd op plicht uitstijgen.

Mijn antwoord daarop is dat O’Neill gelijk heeft: de benadering via dit discours leidt ertoe dat we bepaalde gedragingen die we gewoonweg ‘netjes’ vinden, buitensluiten als *supererogatory*. En dat is precies de bedoeling. Ik haalde eerder al Jones aan die stelde dat we, wanneer we een houdbare ethiek willen vinden, dat we ons dan het beste kunnen beperken tot *de meest minimale* ethiek, omdat die de minste, maar nog steeds een hele zware bewijslast met zich meedraagt¹⁷⁴. Vanuit het perspectief van minimale mensenrechten en ermee corresponderende ‘minimale plichten’ is het inderdaad toegestaan om onvriendelijk en grof te zijn. Maar deze *minimale* ethiek sluit een verdergaande *maximalere* ethiek niet uit, en het kan prima zo zijn dat het ‘bewijzen’ van een dergelijke ethiek een geheel andere bewijsstrategie verlangt. Kortom, de minimale

¹⁷¹ O’Neill, ‘Rights, Obligations and Needs’, p. 103

¹⁷² O’Neill, ‘Rights, Obligations and Needs’, p. 103, cursief in origineel

¹⁷³ Webster’s, p. 1258

¹⁷⁴ Zie hierboven, p. 38 - 39

ethiek hier sluit een andere, complementaire ethiek die de anders *supererogatory* verklaarde plichten erbij opneemt niet uit. Waar het mij om gaat is dat er in ieder geval één moraal is die zeker staat, waar we iedereen in principe iedereen aan kunnen houden, en dat is het morele minimum zoals gevormd door de mensenrechten.

Dan haar tweede bezwaar, waarin ze stelt dat de strategie van Shue wel geldig is op het gebied van afdwinging maar daarbij de a priori stap van een logische verdeling van corresponderende plichten overslaat, en dat het juist die stap is die het verschil tussen 'negatieve' vrijheidsrechten en 'positieve' vrijheidsrechten verklaart. In mijn ogen heeft ze allereerst Shue verkeerd begrepen: wat Shue probeerde te doen, is juist duidelijk maken dat er een reeks basisrechten zijn, die wij als mens qua mens hoe dan ook 'verschuldigd' zijn aan elk ander mens. Dat waren de in deze scriptie benoemde volgende drie 'minimale' rechten: het recht op een bepaalde minimale veiligheid, het recht op een bepaalde minimale vrijheid, en het recht op een bepaalde minimale economische zekerheid.¹⁷⁵ Wanneer vastgesteld is dat het daadwerkelijk zo is dat deze drie rechten het moreel minimale zijn wat we aan elkaar verschuldigd zijn, dan is dát het morele ijkpunt van waaruit we vervolgens gaan bekijken hoe we die rechten kunnen verwezenlijken, met dien verstande dat *de methode van verwezenlijken* altijd ondergeschikt is aan het morele minimum wat we aan elkaar verschuldigd zijn. Vanuit het perspectief van Shue is het verschil tussen positieve en negatieve rechten moreel bezien irrelevant: slechts het benoemen van het verschil tussen de types rechten is geen reden om deze moreel minimale plicht *niet* uit te voeren. Wanneer Shue dan vervolgens 'aantoont' dat het verschil tussen de positieve en negatieve rechten niet zo groot is wanneer we kijken naar de daadwerkelijke verwezenlijking ervan, dient dat een ander doel dan de overeenkomst in moreel gewicht van de verschillende plichten te verklaren aan de hand van een gelijkennis op basis van de afdwingingsmethode. Het doel is aantonen dat het morele gewicht niet varieert aan de hand van de afdwingingsmethode.

De vraag naar de 'logische' distributie is echter wel een belangrijke wanneer het gaat om mensenrechten: voordat je actoren ergens voor verantwoordelijk kunt stellen, moet je eerst inderdaad weten wie je waarvoor precies verantwoordelijk kunt stellen en onder welke omstandigheden. En in zekere zin vinden we een nette uitsplitsing van verantwoordelijkheden ook niet terug in de tekst van Shue. Deze scriptie is naar mijn bescheiden mening echter juist een poging op die vraag een antwoord te geven: onder welke omstandigheden is het rechtvaardigbaar om bedrijven een morele plicht op te leggen? Door een goed en helder antwoord op die vraag te geven weten we beter hoe die anders zo vage 'universele' plicht gedistribueerd dient te worden, namelijk aan de hand van het idee van de beïnvloedingssfeer.

3.10. Kritiekpunt 2: *Walzer en de onkenbaarheid van een universele moraal*

Een volgend kritiekpunt vraagt of het überhaupt mogelijk is een 'universele moraal' te kennen of te construeren. Er zijn verschillende varianten van dit standpunt: de meest extreme is het standpunt dat stelt de hele term 'moraal' sowieso een lege term is, omdat elke moraal een sociale constructie is. Daaruit zou dan voortvloeien dat er aan welke moraal dan ook niet iets inherents 'moreels' kleeft: de klasse van 'morele fenomenen' bestaat in deze extreem moreel-relativistische opvatting niet eens.

¹⁷⁵ Zie hierboven, p. 40

Binnen deze scriptie laat ik dit standpunt voor wat het is, en ik zal niet één van de uitgebreide verweren hierop bespreken. In principe komen de verweren allemaal neer op hetzelfde: ze maken gebruik van de methode van de redelijkheid, en vragen of er tenminste één moreel oordeel zonder twijfel kunnen geven. Als dat kan, dan is daarmee moreel oordelen mogelijk, en dan bestaat dus de categorie van morele fenomenen.

Minder extreem en daarmee veel plausibeler, is de opvatting dat moraliteit inherent altijd een lokale constructie is, gevormd door de eigen cultuur en ervaringen. De poging een globale moraal te construeren, waar in deze scriptie ook impliciet sprake van is, is daarmee gedoemd te falen, omdat moraliteit altijd een lokaal construct is. En vervolgens is het ook moreel rechtvaardigbaar dat mensen hun sterkere lokale moraliteit voor laten gaan boven de geconstrueerde, zwakkere, globale moraliteit. Deze lijn van argumenteren is de lijn die de ‘communautaristen’, die vaak lijnrecht tegenover de ‘cosmopolieten’ gezet worden, over het algemeen volgen. Voor de bespreking van dit kritiekpunt baseer ik me op een van de meest vooraanstaande ‘communautaristen’: Michael Walzer. Michael Walzer stelde dat het onmogelijk is een globale moraal te ‘kennen’ en ernaar te handelen omdat we die altijd zullen waarnemen via een lokale culturele ‘lens’. Zijn kritiek stelt kort gezegd dat een minimale moraal zoals ik die hierboven wel schets in zekere zin wel bestaat, maar dat die fundamenteel onkenbaar is. Hij komt hier toe via zijn welbekende onderscheid tussen ‘*thick morality*’ (hier vertaald als maximale moraliteit) en ‘*thin morality*’ (hier vertaald als minimale moraliteit). Volgens Walzer hebben morele termen tegelijkertijd een minimale en maximale betekenis. De minimale betekenis is universeel en transhistorisch, de maximale betekenis is doordrenkt van historische, culturele, politieke en andere ‘particulariteiten’. Welke we gebruiken hangt af van de omstandigheden:

“Moral terms have minimal and maximal meanings; we can standardly give thin and thick accounts of them, and the two accounts are appropriate to different contexts, serve different purposes.”¹⁷⁶

Dit betekent echter niet dat wij bij het maken van morele oordelen naar willekeur kunnen kiezen uit deze twee verschillende betekenisystemen; in onze morele ervaring zijn deze twee aan elkaar gelijk en in onze dagelijkse praktijk maken we er géén onderscheid tussen: de minimale moraliteit is als het ware ‘ingebod’ in de maximale moraliteit, en we ervaren of voelen de minimale moraliteit pas écht los van diezelfde maximale moraliteit waar ze onlosmakelijk mee verbonden is in tijden van grote crisis. Walzer haalt als voorbeeld de protesten in Praag tegen de communistische regering in 1989 aan om dit te illustreren:

“(…) minimalist meanings are embedded in the maximalist morality, expressed in the same idiom, sharing the same (historical/cultural/religious/political) orientation. Minimalism is liberated from its embeddedness and appears independently, in varying degrees of thinness, only in the course of a personal or social crisis or a political confrontation – as, in the Czech case, with communist tyranny. Because (most of) the rest of us have some sense of what tyranny is and why it is wrong, the words used by the demonstrators shed whatever particularist

¹⁷⁶ Walzer, *Thick and Thin*, p. 2

meanings they may have in the Czech language; they become widely, perhaps universally accessible”.¹⁷⁷

Walzer stelt hier dus dat we die minimale moraliteit ‘gebruiken’ of ‘ervaren’ op het moment dat iemand vanuit een andere achtergrond, of dat verschil nu historisch, cultureel, religieus of politiek is, een moreel beroep doet dat wij vanuit onze eigen geheel andere context óók kunnen begrijpen. Wat echter voorop staat voor Walzer is dat we dat morele beroep altijd eerst begrijpen vanuit onze eigen maximale moraliteit: vanuit onze eigen context komen we tot onze morele oordelen, en slechts in de bijzondere omstandigheid dat wij ‘voelen’ dat een bepaald moreel beroep ‘universeel’ is, kunnen we redelijkerwijs zeggen dat het hier een ‘minimale moraliteit’ bevat. Onze eigen morele oordelen wordt als eerste gevormd in een specifieke historische context en die kunnen we niet van ons afschudden:

“Morality is thick from the beginning, culturally integrated, fully resonant, and it reveals itself thinly only on special occasions, when moral language is turned to specific occasions”.¹⁷⁸

Walzer benadrukt dat de ‘minimale moraliteit’ juist níet een zwakkere of minder intense moraliteit is: integendeel: de minimale moraliteit is van een dergelijke intensiteit dat we juist daarom die moraliteit als universeel en transhistorisch kunnen beschouwen:

“I want to stress (...) that “minimalism” does not describe a morality that is substantively minor or emotionally shallow. The opposite is more likely true: this is morality close to the bone. (...) In moral discourse, thinness and intensity go together, whereas with thickness comes qualification, compromise, complexity, and disagreement.”¹⁷⁹

Walzers verhandeling geeft ons een manier om grip te krijgen op de kritiek zoals we die regelmatig horen uit de cultuurrelativistische hoek. Vaak wordt het cultuurrelativisme samengevoegd met een soort existentieel nihilisme, en krijgt het in de mond gelegd dat cultuurrelativisten van mening zijn dat er überhaupt geen enkel moreel oordeel mogelijk is – wat de poging een universeel geldende moraal vanaf de eerste stap al onmogelijk maakt. Omdat echter onze eigen dagelijkse ervaring vertelt dat moreel oordelen wel zeker mogelijk is, wordt het cultuurrelativisme vaak weggehoond. Walzer valt niet in de val van het regelrecht ontkennen wat voor iedereen duidelijk lijkt, en geeft een complexere en completere interpretatie van cultuurrelativisme, door te stellen dat er een maximale moraliteit is, die cultuurrelatief is, en een minimale moraliteit, die universeel is, maar die we in principe niet anders kunnen waarnemen dan door de conceptuele lenzen van onze maximale moraliteit.

In die zin wordt het bestaan van een ‘universele’ moraal onmogelijk: hoewel er een aantal morele oordelen zijn waarover we het hoogstwaarschijnlijk altijd en overal eens zullen zijn, zullen we hoe dan ook zelfs die morele oordelen waarover we het altijd

¹⁷⁷ Walzer, *Thick and Thin*, p. 3

¹⁷⁸ Walzer, *Thick and Thin*, p. 4

¹⁷⁹ Walzer, *Thick and Thin*, p. 6

en overal eens zullen zijn, in compleet andere terminologie gieten. Het generaliseren vanuit een gelokaliseerde, maximale moraliteit naar een globale, minimale moraliteit, is daarom altijd lastig, bijna onmogelijk – en wanneer een globale, minimale moraliteit onkenbaar is, dan geldt datzelfde ook voor een globale, minimale moraliteit voor bedrijven, en daarmee bevat Walzers standpunt relevante kritiek voor mijn scriptie. Relevant, maar niet voldoende steekhoudend.

Walzers argument is gebaseerd op de observatie dat de morele conceptuele lens die we hanteren een geleerd iets is: op basis van onze eigen ervaringen in ons eigen politieke systeem leren we wat goed is en wat niet, leren we wat vrijheid en gelijkheid is. Onze moraliteit is dus een sociaal geconstrueerd iets.

Wanneer Walzer echter aanneemt dat moraliteit een sociaal geconstrueerd iets is, dan neemt hij daarmee automatisch ook aan dat moraliteit een inherent *communiceerbaar* of *overdraagbaar* iets is: we zijn niet vanzelf geboren met onze conceptie van vrijheid, die leren we door schade en schande in de praktijk van alledag. En daarmee verliest Walzers argument aan kracht, en wel op twee manieren: de eerste is gebaseerd op diezelfde praktijk van alledag, en de tweede is gebaseerd op de inherente communiceerbaarheid.

Allereerst betreffende de praktijk van alledag: Walzer wijst ons er terecht op dat we onze morele conceptuele lens creëren op basis van ervaringen in onze huidige politiek-economische en cultuurhistorische context. Maar zoals we al bespraken in hoofdstuk 1, die huidige politiek-economische en cultuurhistorische context waarin wij dagelijks leven en werken, wordt ten opzichte van vroeger steeds globaler: voor mensen die nu werken en leven is globalisering een alledaagse realiteit. In hoofdstuk 1 beschreven we toenemende economische en politieke interdependenties, toenemend communicatiebereik en –snelheid, et cetera. Kortom, als Walzer gelijk heeft, en onze morele conceptuele lens is gebaseerd op de ervaringen in onze alledaagse praktijk, en onze alledaagse praktijk wordt zelf met de dag steeds globaler en universeler, dan volgt uit Walzers sociaal-constructivistische argument vanzelf dat *dus* ook onze morele conceptuele lens globaler en universeler moet worden.

Walzer zou daar misschien tegenin kunnen brengen dat hoewel we wel via TV en internet andermans politiek-economische en cultuurhistorische ervaringen kunnen *waarnemen*, maar dat ze niet ‘overkomen’, omdat ze niet persoonlijk relevant worden. Anders gezegd: ik als Nederlander merk er niets van als er in Sudan een genocide plaatsvindt. Ik zie het wel gebeuren op TV, maar in mijn dagelijks leven verandert er niets.

Gesteld dat Walzer dat zou zeggen, dan blijkt ten eerste dat hij het concept van globalisering en toenemende interdependentie onderschat. Het kenmerk van globalisering is nu juist dat we dergelijke wereldwijde relaties daadwerkelijk wél ‘voelen’ in ons dagelijks leven: de arbeidsloosheid van een land als China, hoe ver weg het ook ligt, heeft in een geglobaliseerde wereld juist wél een directe invloed op onze eigen arbeidsmarkt. Juist in de praktijk van alledag zien we meer en meer dat ‘de gehele wereld’ écht persoonlijk relevant wordt, en daarmee dus ook in Walzers sociaal-constructivistische visie een bijdrage vormt aan de eigen persoonlijke morele conceptuele lens.

Daarboven is het nog maar de vraag of de enige bron van onze morele conceptuele lens die directe persoonlijke ervaring is. Thomas Jones van University of

Washington noemt op basis van een literatuurstudie van morele psychologie en morele filosofie als factoren die de morele intensiteit van een moreel feit voor een individu bepalen: de grootte van de consequenties (*magnitude of consequences*), de sociale consensus over de aard van het morele feit (*social consensus*), de waarschijnlijkheid van voorkomen van het morele feit en de waarschijnlijkheid van de gevolgen ervan (*probability effect*), de onmiddellijkheid (*temporal immediacy*), de sociale, culturele, psychologische of fysieke nabijheid (*proximity*), en de concentratie van het effect (*concentration of effect*)¹⁸⁰. Van al die factoren zijn er slechts twee direct vergelijkbaar met de directe persoonlijke ervaring die Walzer als noodzakelijk veronderstelt voor het vormen van de eigen morele conceptuele lens: de onmiddellijkheid en de nabijheid. Die factoren kunnen misschien inderdaad niet makkelijk via TV of internet ervaren worden, maar de andere factoren, die blijkens Jones' literatuuronderzoek dus óók moreel relevant zijn, kunnen wél via TV of internet ervaren worden.

De tweede manier waarop Walzers argument aan kracht verliest betreft de inherente communiceerbaarheid of overdraagbaarheid van moraliteit. Zijn argument stoelt op die aanname: immers, als onze moraliteit gevormd wordt door onze lokale, persoonlijke context, dan is ze hoe dan ook sociaal-geconstrueerd, en dus *gecommuniceerd*. Dat betekent óók dat mensen met verschillende morele conceptuele lenzen niet doof en blind kunnen zijn voor elkaars visie: ze kunnen er over discussiëren en communiceren. Op een vergelijkbare manier als de hierboven beschreven methode van redelijkheid kunnen ze hun morele conceptuele lenzen vergelijken, de herkomst van hun paradigma's uitleggen en verduidelijken, en zodoende toch elkaars concepten tot op een bepaald niveau begrijpen. Als mensen in eerste instantie in lokale omstandigheden hun moraliteit *geleerd* hebben, dan staat hen niets in de weg om evengoed onder andere omstandigheden een andere moraliteit aan te leren.

Walzers argument heeft vooral een epistemologische rol: hij wijst ons op de moeilijkheid van goed en afdoende moreel oordelen over verschillende contexten heen. Hij wijst ons er op dat wat voor ons vanzelfsprekend lijkt, dat misschien niet altijd is, en dat begripsverwarring, zeker wanneer we op globaal niveau moreel proberen te oordelen, een reële en belangrijke hindernis is. Maar de moeilijkheden die Walzer aanwijst zijn geen *onmogelijkheden*, sterker nog, de moeilijkheden zelf geven aan hoe ze overwonnen moeten worden: als onze morele conceptuele lens ontstaat door alledaagse ervaringen en discussie en reflectie daarop, dan kunnen we ook op basis van alledaagse ervaringen en discussie en reflectie daarover een globale morele conceptuele lens creëren.

In het voorgaande toonde ik aan dat twee of meer verschillende morele conceptuele lenzen niet veroordeeld zijn tot permanent wederzijds onbegrip, of, in Walzers termen, dat het onbegrip en onoverbrugbare verschil tussen twee (of meer) verschillende maximale moraliteiten niet zo groot is als hij het doet voorkomen. Er blijft echter een probleem wanneer het gaat om de relatie tussen minimale en maximale moraliteit: de minimale moraliteit, zo lijkt Walzer te zeggen, is die moraliteit die door de eeuwen heen en in verschillende culturen niet verandert, en die minimale moraliteit is in principe niet anders te kennen dan via een maximale moraliteit. Mijn inziens betekent dat niet dat men de poging om uitdrukking te geven aan die minimale moraliteit maar moet opgeven, simpelweg omdat we altijd via een maximale moraliteit 'moeten' communiceren. Die minimale moraliteit is er volgens Walzer wel, en het telkens proberen

¹⁸⁰ Thomas M. Jones, 'Ethical Decision Making by Individuals in Organizations', p. 374 - 378

die minimale moraliteit te benaderen en te ‘vangen’ in contemporaine termen is essentieel: alleen zo leren we wat die minimale moraliteit in ieder geval van ons verlangt. Deze scriptie is een poging te ontdekken of, en zo ja wat, die door Walzer veronderstelde minimale moraliteit te zeggen zou hebben over de verantwoordelijkheden van bedrijven, gegoten in de vroeg 21ste-eeuwse terminologie en opvatting van ‘rechten’ en ‘plichten’. Er zullen vast fouten, inconsistenties en idiosyncrasieën in zitten – en als we Walzer dienen te geloven zullen die in elke poging een universele moraal te construeren zitten. Maar dat betekent niet dat we de poging dus maar moeten laten, want juist uit die poging leren we weer veel over hoe ons eigen morele oordelen in elkaar steekt.

En juist die laatste alinea is eigenlijk precies ook wat Walzer doet in de rest van zijn *Thick and thin*: in de rest van zijn boekwerk probeert hij aan te tonen dat de meeste vormen van distributieve rechtvaardigheid (in deze context wil dat zeggen: gebaseerd op de economische en sociale rechten) een maximale moraliteit zijn, omdat de doelen gesteld in die distributieve rechtvaardigheid te zeer historisch gebonden zijn. De enige moraliteit die Walzer wél toestaat als minimaal en daarmee universeel, is die gebaseerd op de burgerlijk-politieke rechten. De soep van Walzer wordt dus niet zo heet gegeten als ze wordt opgediend, en uiteindelijk verschillen Walzer en ik dus alleen van mening over waar precies de grens ligt tussen een minimale en maximale moraliteit. Ik hoop hiervoor te hebben aangetoond dat ook enkele sociale en economische rechten onder de minimale moraliteit zouden moeten vallen. Ik heb dat gerechtvaardigd door me te baseren op Shue, die stelde dat de burgerlijk-politieke rechten een bepaalde rechtvaardigingsgrond hebben die ook opgaat voor enkele (niet alle) economische rechten. Die rechtvaardigingsstrategie mondde uit in drie categorieën van basisrechten: het recht op een bepaalde minimale veiligheid, het recht op een bepaalde minimale vrijheid, en het recht op een bepaalde minimale economische zekerheid.¹⁸¹ De kritiek van Walzer slaat uiteindelijk de plank mis, omdat hij een epistemologische kritiek uitoefent op een substantieve redentatie, en vervolgens zelf een vergelijkbare substantieve redentatie opzet. Blijkbaar vormt de epistemologische kritiek dan toch weer geen hindernis.

3.11. *Kritiekpunt 3: Speciale verplichtingen en het aandeelhoudersdilemma*

Het derde kritiekpunt wat ik hier behandel is de kritiek dat een groot transnationaal bedrijf andere moreel relevante relaties heeft die verplichtingen genereren die prioriteit hebben boven andere verplichtingen – en dus misschien ook de verplichtingen voortkomend uit de hierboven beschreven minimale moraliteit. Deze kritiek is een speciaal geval van de meer algemene positie die veel communitaristen innemen jegens pogingen tot het formuleren van een universele moraliteit: dat is de positie van de ‘speciale verplichting’, zoals bijvoorbeeld David Miller op het gebied van internationale ethiek stelt dat nationale verplichtingen boven internationale kunnen gaan¹⁸². Daarom begin ik in deze paragraaf eerst door de algemene lijn van de speciale verplichting te verhelderen. Vervolgens onderzoek ik of in deze specifieke situatie er voor grote

¹⁸¹ Zie hierboven, p. 40

¹⁸² Zie bijvoorbeeld Miller, *Citizenship and National Identity*, p. 24 – 40 en p. 161 – 179. Miller sluit overigens internationale verplichtingen niet uit, iets wat sommige andere communitaristen wel doen. Millers standpunten verschillen in de praktijk dus niet hemelsbreed van de standpunten van enkele cosmopolieten die ook erkennen dat de specifieke verplichtingen van burgers voortkomend uit hun nationaliteit zeker ook moreel gewicht hebben, zoals ook Thomas Pogge opmerkt, die stelt dat “Miller’s contextualism overlaps with moral universalism”, Pogge, *World Poverty and Human Rights*, p. 102

bedrijven dergelijke speciale verplichtingen zijn. Vervolgens vraag ik of de verplichtingen die hieruit voortkomen moreel significant genoeg zijn om de verplichtingen op basis van de hierboven beschreven minimale moraliteit te opzij te kunnen zetten.

Om dit standpunt goed te begrijpen, is het noodzakelijk eerst een nieuw onderscheid te maken tussen ‘algemene’ verantwoordelijkheden, en ‘speciale’ verantwoordelijkheden. De ‘algemene’ verantwoordelijkheden zijn de verplichtingen die mensen jegens elkaar hebben qua mens: die verantwoordelijkheden hebben we simpelweg omdat we mens zijn en in een mensenwereld leven. Samuel Scheffler levert in een gedachte-experiment een levendig voorbeeld: veronderstel drie vrouwen, Alice, Beth en Carla, en geen van deze vrouwen heeft een speciale verantwoordelijkheid jegens elk van de anderen. Dat betekent echter niet dat ze geen enkele verantwoordelijkheid hebben jegens elkaar: “each of them presumably has, for example, a responsibility not to harm or mistreat others, and each may also have a responsibility to assist the others in certain types of situation”¹⁸³. Die verantwoordelijkheden zijn de algemene verantwoordelijkheden.

De speciale verantwoordelijkheden ontstaan nu wanneer enkele individuen een groep formeren en zodoende extra verantwoordelijkheden op zich nemen. Stel bijvoorbeeld dat Alice en Beth bij elkaar komen en een ‘In Group’ formeren, waar Carla buiten blijft. De speciale verantwoordelijkheden die Alice en Beth middels die groep jegens elkaar hebben, kunnen dan verlangen dat in bepaalde situaties de leden van de groep de belangen van het groepslid boven de belangen van een niet-groepslid als Carla stellen. Dat is relevant in twee verschillende contexten: de eerste is de context waarin Alice en Beth iets voor Carla niet doen vanwege hun verplichtingen jegens elkaar, maar dat dat iets niet voortkomt uit een algemene verplichting. De tweede is de context waarin Alice en Beth iets voor Carla niet doen, vanwege dezelfde grond, maar dat gaat dan *wel* ten koste van een algemene plicht jegens Carla¹⁸⁴.

Het is vooral het tweede geval wat voor deze scriptie relevant is: het kan dus zijn dat een algemene verantwoordelijkheid als ‘een verantwoordelijkheid niet te kwetsen’ opzij gezet kan worden voor een speciale verantwoordelijkheid jegens een eigen ‘groepslid’. Het meest bekende voorbeeld wat in deze gevallen altijd gebruikt wordt is de morele kwestie van de medelander: wie zou men eerder uit een brandend huis moeten redden: de medelander of een niet-medelander, en is het medelanderschap op zichzelf reden genoeg om die medelander in die situatie de voorkeur te geven?

In het hiernavolgende stuk toon ik aan dat bovenstaande vraagstelling een onterechte oversimplificatie is van het soort morele dilemma waar we eigenlijk staan. De oversimplificatie berust op het negeren van het verschil tussen de hier boven al als verschillend gedefinieerde plichten om achtereenvolgens te respecteren, beschermen en vervullen. Vervolgens betrek ik dit geheel op bedrijven door te onderzoeken welke speciale relaties er zijn, en welke grenzen we aan die speciale relaties kunnen stellen.

Betreffende de oversimplificatie: we merkten eerder al op dat er drie verschillende types plichten voortvloeien uit de fundamentele rechten. Deze waren de plicht om te respecteren, de plicht om te beschermen en de plicht om te vervullen. Wanneer we deze driedeling combineren met de tweedeling van Scheffler, dan zien we

¹⁸³ Samuel Scheffler, *Boundaries and Allegiances*, p. 83

¹⁸⁴ Samuel Scheffler, *Boundaries and Allegiances*, p. 84

waarom in het voorbeeld van het brandend huis het moreel rechtvaardig is de medelander eerst te redden: Dat komt omdat we ten opzichte van beide in levensgevaar verkerende personen *exact* dezelfde algemene plichten hebben – en pas dan worden de specifieke verplichtingen relevant als een *keuzemechanisme*.

Anders wordt het, wanneer we voor een moreel dilemma komen waarbij er verschillende types plichten uit de eerste driedeling bij komen kijken. In zo'n geval kunnen we medelanderschap niet meer als keuzemechanisme gebruiken maar wordt het een primaire morele overweging op zichzelf – en die zijn minder rechtvaardigbaar. Bijvoorbeeld: is het gerechtvaardigd om het huis van een niet-medelander in vuur en vlam te zetten, simpelweg omdat we een specifieke plicht jegens een medelander hebben om deze van onderdak te voorzien? Het betreft hier een schending van de algemene plicht om andermans fundamentele rechten te respecteren (en dus niet middels actief handelen te schenden) versus de plicht (al dan niet specifiek, dat wil zeggen, al dan niet verkregen door middel van een bepaalde afspraak) om andermans rechten te vervullen. Of een ander voorbeeld: is het gerechtvaardigd om *niet* alles eraan te doen om een kwaadwillende medelander te doen stoppen met het doodmartelen van onschuldige niet-medelanders?

Bovenstaande voorbeelden laten zien dat er natuurlijke grenzen zijn aan in hoeverre we specifieke verplichtingen kunnen laten voorgaan op algemene verplichtingen: in ieder geval op het moment dat we het hebben over de algemene verplichtingen die zijn voortgekomen uit de mensenrechten, dan kunnen we stellen dat specifieke verplichtingen slechts als keuzemechanisme mogen fungeren als we het hebben over morele dilemma's waarin exact dezelfde algemene verplichtingen jegens een voor ons speciale en voor ons niet-speciale actor centraal staan.

Dat levert potentieel gevaarlijke conclusies op voor transnationale bedrijven wanneer we gaan onderzoeken welke speciale verplichtingen binnen bedrijven spelen of die bedrijven kunnen aangaan. Het type verplichtingen dat een bedrijf aangaat komen voort uit het doel en de aard van een bedrijf, ongeacht of dat bedrijf nu transnationaal is of niet. Volgens Jensen en Meckling is een bedrijf bij uitstek een bron van speciale verplichtingen, omdat een bedrijf in hun optiek, kenmerkend voor veel theoretici op het gebied van bedrijfswetenschap, in zijn aard op te vatten is als een 'nexus van contracten':

“The private corporation or firm is simply one form of legal fiction which serves as a nexus for contracting relationships and which is also characterized by the existence of divisible residual claims on the assets and cash flows of the organization which can generally be sold without permission of other contracting individuals”¹⁸⁵

Dit wil zeggen dat verschillende partijen in contractuele relaties met elkaar verbonden zijn, waarbij al die verschillende partijen verschillende doelen kunnen hebben met het aangaan van die contractuele relaties: zo hebben werknemers als doel het verkrijgen van loon en andere vormen van beloning in en voor hun werkzaamheden, en hebben aandeelhouders als doel het inschakelen van de andere partijen om middels hun werkzaamheden het eigen verschaft kapitaal te vermeerderen. Al deze partijen zijn met elkaar verbonden omdat ze elk verschillende beslissingsmacht over verschillende

¹⁸⁵ Jensen & Meckling, 'Theory of the Firm', p. 335, cursief in origineel

bezittingen en geldstromen hebben, en ze elkaar dus nodig hebben om hun eigen doelen te verwezenlijken.

Het type specifieke verplichtingen wat voortvloeit uit een dergelijke nexus van contracten, komt voort uit de specifieke afspraken die de deelhebbende partijen maken, maar het lijkt niet meer dan redelijk om te stellen dat in ieder geval in de echte wereld de deelhebbende partijen zich ten doel stellen geldelijke en niet-geldelijke voordelen te genereren, een indruk die versterkt wordt door Jensen en Meckling zelf, die een schets geven van het soort beslissingen wat een manager van een bedrijf die tevens ook eigenaar is, zou nemen:

“These decisions will involve not only the benefits he derives from pecuniary returns but also the utility generated by various non-pecuniary aspects of his entrepreneurial activities such as the physical appointments of the office, the attractiveness of the secretarial staff, the level of employee discipline, the kind and amount of charitable contributions, personal relations (...) with employees, a larger than optimal computer to play with, purchase of production inputs from friends, etc.”¹⁸⁶

Opvallend is dat het hier zaken betreft die men niet zou scharen onder de voorwaarden voor een minimaal menswaardig bestaan, op basis waarvan we eerder de fundamentele mensenrechten en dus de universele, algemene verplichtingen creëerden. En dit is waar de voor bedrijven mogelijk gevaarlijke conclusie komt: wanneer we concluderen dat de specifieke verplichtingen die bedrijven creëren van een dusdanig type zijn dat ze altijd van minder belang zijn dan de algemene verplichtingen jegens alle anderen, dan kan er in dus van bedrijven meer gevraagd worden dan ze aankunnen, dat wil zeggen, dan kan er van bedrijven gevraagd worden om niet meer primair als bedrijf te functioneren maar eerder als mensenrechtenbeschermer.

Die consequentie wekt veel weerstand op, onder andere bij mensen als de bekende econoom Milton Friedman, die in zijn artikel ‘The Social Responsibility of Business is to Increase its Profits’ al in 1970 in het geweer kwam tegen het toewijzen van maatschappelijke verantwoordelijkheden van bedrijven. Zijn argument baseert zich op de observatie dat een bedrijf een nexus van contracten is en dat het dus altijd een individu is die een besluit neemt over de bronnen en middelen van het bedrijf. Wanneer de directeur bijvoorbeeld de bronnen van een bedrijf gebruikt om de mensenrechten te beschermen, zonder dat dat het doel van de kapitaalverschaffers dient, dan overtreedt hij zijn primaire verantwoordelijkheden aan hen: “in his capacity as a corporate executive, the manager is the agent of the individuals who own the corporation or establish the eleemosynary institution, and his primary responsibility is to them.”¹⁸⁷

Dat is moreel verwerpelijk, omdat dit betekent dat de directeur andermans geld uitgeeft om zijn of haar eigen koers te varen: de directeur die geld uitgeeft aan sociaal ondernemen zonder dat de rest dat wil, miskent de specifieke verplichtingen die hij heeft opgedaan uit de nexus van contracten die een bedrijf nu eenmaal is:

¹⁸⁶ Jensen & Meckling, ‘Theory of the Firm’, p. 336

¹⁸⁷ Friedman, ‘The Social Responsibility of Business is to Increase its Profits’

“The stockholders or the customers or the employees could separately spend their own money on the particular action if they wished to do so. The executive is exercising a distinct "social responsibility," rather than serving as an agent of the stockholders or the customers or the employees, only if he spends the money in a different way than they would have spent it.”¹⁸⁸

Friedman stelt dat dat feitelijk neerkomt op het heffen en uitgeven van belasting. Nu zijn belastingen op zichzelf niet erg, maar in dit geval wel, op grond van enerzijds principe en anderzijds gevolgen. Friedman noemt het principieel fout omdat het neerkomt op belastingheffing voor uitgave aan sociale doelen zonder politieke controle. De directeur die geld uitgeeft aan maatschappelijke doelen heeft geen parlement die zijn handelen onderzoekt of mandateert: zijn in essentie politieke handelen is dus niet politiek gecontroleerd. Het levert aldus Friedman ook slechte gevolgen op: de directeur moet nu geld uitgeven en beleid voeren op een terrein waar hij minder bekend is. Dat betekent nodeloze geldverspilling. Maar meer nog, investeerders, klanten en werknemers zullen langzamerhand wegtrekken naar bedrijven en directeuren die wel meer van het geïnvesteerde geld aan het realiseren van de in de nexus van contracten bedoelde doelen besteden. Het eerste bedrijf gaat dus failliet. De maatschappelijke kosten daarvan zijn ook niet te onderschatten: werknemers verliezen hun baan, toeleveranciers verliezen een afzetmarkt, afnemers verliezen een producent, et cetera.

Friedman wijst ons er in zijn artikel terecht op dat we niet te ver moeten gaan in het opleggen van maatschappelijke verantwoordelijkheden aan bedrijven. Hij overdrijft zijn schrikbeeld misschien een beetje voor retorische doeleinden maar zijn punt is simpelweg dit: als je teveel verlangt van bedrijven, dan wordt het uitvoeren van de primaire taak van bedrijven moeilijker en moeilijker, en op de lange termijn zelfs onmogelijk. En juist op lange termijn kan dat schadelijker zijn voor de maatschappij als geheel: wanneer het oprichten en winstgevend maken van bedrijven onderhavig wordt gemaakt aan het uitvoeren van maatschappelijke taken, dan wordt dus elk privaat initiatief belast met het uitvoeren van die maatschappelijke taken. Al die ondernemingen die dus nu al overbelast zijn, op de rand van faillissement, of al die investeerders of ideeën mensen die nu ternauwernood geld bij elkaar kunnen krijgen voor het starten van een nieuw bedrijf, krijgen net de laatste duw de verkeerde kant. Bedrijvigheid kost teveel, dus houdt men ermee op. Maatschappelijke verantwoordelijkheden verwachten van bedrijven betekent een belasting op bedrijvigheid, en een belasting op bedrijvigheid betekent een belasting op omzetgroei, banengroei, innovatie, et cetera.

Wat mij betreft heeft Friedman dus gelijk: we moeten zeker niet te ver doordraven in onze verwachtingen jegens bedrijven. Maar ik kan me toch niet aan de indruk onttrekken dat de argumenten van Friedman vooral opgeld doen in een hele specifieke situatie: dat is namelijk de situatie wanneer er meer van bedrijven verwacht wordt dan eigenlijk redelijk is. De voorbeelden die Friedman noemt in zijn artikel zijn wat dat betreft verhelderend: zo noemt hij een voorbeeld van een bedrijf wat de prijs van zijn goederen niet optimaliseert om zo bij te dragen aan een goede inflatiepolitiek, of van een bedrijf wat zijn beste medewerkers ontslaat ten gunste van langdurig werklozen¹⁸⁹. Dat is niet het soort algemene verantwoordelijkheden waar het hier om gaat: hier gaat het om

¹⁸⁸ Friedman, ‘The Social Responsibility of Business is to Increase its Profits’

¹⁸⁹ Friedman, ‘The Social Responsibility of Business is to Increase its Profits’

die verantwoordelijkheden die voortkomen uit een absoluut moreel minimum, oftewel, die algemene verplichtingen die we echt en daadwerkelijk universeel kunnen achten. En omdat het dus algemene verplichtingen betreft van een dusdanig zware morele inhoud, is het gerechtvaardigd dat die plichten boven de specifieke plichten gaan die voortkomen uit het feit dat een bedrijf een ‘nexus van contracten’ is. Concreter gezegd: het gaat hier om betrokkenheid bij zaken van leven en dood, en dan is het niet meer dan redelijk om toch bepaalde verantwoordelijkheden van bedrijven te verwachten. Of, zoals Weisbrodt en Kruger stellen: “It is doubtful (...) that even Friedman would argue that corporations could pursue profit by committing genocide or using slave labour”¹⁹⁰.

Friedman zelf laat dan ook ruimte open voor interventie in het handelen van bedrijven; Elders stelt hij zelf dat in een volledig vrije economie het handelen van bedrijven zeker enige restricties kan hebben:

“In such an economy, there is one and only one social responsibility of business – to use its resources and engage in activities designed to increase its profits so long as it stays within the rules of the game, which is to say, engages in open and free competition, without deception or fraud.(...) It is the responsibility of the rest of us to establish a framework of law such that an individual in pursuing his own interest is, to quote Adam Smith again, “led by an invisible hand to promote an end which was no part of his intention””¹⁹¹

Ook het internationale liberale blad *The Economist* maakt in feite hetzelfde punt, door te stellen dat burgers het bedrijfsleven kunnen en soms moeten begrenzen maar dat ze dat wel met verstand van zaken dienen te doen:

“Private enterprise requires a supporting infrastructure of laws and permissions, and more generally the consent of electorates, to pursue its business goals, whatever they may be. (...). But the informed consent of electorates, and an appropriately designed economic infrastructure, in turn require an understanding of how capitalism best works to serve the public good.”¹⁹²

Het blad veronderstelt een continuüm van ‘licht’ maatschappelijk verantwoord ondernemen en ‘zwaar’ maatschappelijk verantwoord ondernemen, en stelt dat de lichte vorm niets anders is dan gebaseerd op gezond verstand en tegemoetkomend aan algemene standaarden van beschaafdheid.¹⁹³ Het is juist die lichte vorm die ik hier verdedigen wil. Ondanks dat *The Economist* deze vorm doet voorkomen als simpel gezond verstand, blijkt uit de feiten dat dat gezonde verstand niet wijdverbreid is: transnationale corporaties zijn evengoed betrokken bij mensenrechtenschendingen, zo zagen we eerder. Blijkbaar heeft dat gezonde verstand dan niet gewerkt en dan is een remedie moreel genoodzaakt.

Terugkerend naar de bredere notie van de scheiding tussen algemene en specifieke verplichtingen, zien we dat de algemene verplichtingen, voor zover ze zijn

¹⁹⁰ Weisbrodt & Kruger, ‘Human Rights Responsibilities of Businesses as Non-State Actors’, p. 337

¹⁹¹ Friedman, *Capitalism and Freedom*, p. 133

¹⁹² *The Economist*, *The Good Company*, p. 4

¹⁹³ *The Economist*, *The Good Company*, p. 4

voortgekomen uit het eerder in deze scriptie beschreven morele minimum, inderdaad algemeen en universeel geldend zijn. Maar dat betekende niet dat iedereen altijd en overal voor dat morele minimum dient op te komen. De eerste restrictie is dat deze algemene verplichtingen pas relevant worden als ze *in het geding* komen, en de tweede restrictie wordt geleverd door het hier uitgewerkte concept van ‘invloedsfeer’: een actor, ook een bedrijf, kan pas verantwoordelijk worden geacht voor een bepaalde algemene verplichting voortkomend uit het morele minimum, wanneer deze actor redelijkerwijs de meest effectieve actor is. Simpel gezegd: bedrijven kunnen niet verantwoordelijk worden geacht voor elke mensenrechtenschending, maar voor een mensenrechtenschending op hun eigen bedrijfsterrein, of voor een mensenrechtenschending die ze faciliteren door materialen te leveren, of voor een mensenrechtenschending waartoe ze zelf de opdracht hebben gegeven zijn ze wél verantwoordelijk.

3.12. *Kritiekpunt 4: Wie is ‘het bedrijf’?*

De laatste kwestie is die van de ‘aard’ van het bedrijf – wie bedoel ik precies op het moment dat ik stel dat ‘bedrijven een plicht dienen te krijgen jegens mensenrechten’? Deze vraag is relevant, omdat we pas plichten kunnen afdwingen als we weten *wie* precies ergens toe verplicht is.

Vanuit de visie dat een bedrijf een nexus van contracten is bezien, is een bedrijf niets meer dan een juridische fictie¹⁹⁴: een groep mensen komt bij elkaar, creëert een taakverdeling en stelt middelen ter beschikking, om gezamenlijk een doel te vervullen. Deze definitie is niet alleen juridisch maar ook sociologisch: ook als sociologisch fenomeen is ene bedrijf blijkbaar een samenspel van individuen.¹⁹⁵ Wanneer nu ‘dat bedrijf’ de mensenrechten schendt, bijvoorbeeld door in een zaak van bedrijfsspionage iemand te martelen, dan zijn het altijd *individuen* die dat doen – en die individuen hebben jegens mensenrechten al duidelijk omschreven verplichtingen, en kunnen al op basis daarvan vervolgd worden. Waarom en hoe precies zou men een bedrijf daar verantwoordelijk voor kunnen stellen? Is het niet overbodig om een bedrijf te vervolgen voor een moreel falen van één van haar medewerkers? Leidt het er zelfs niet toe dat die falende medewerkers minder vervolgd zullen worden?

Dit vraagstuk refereert aan het vraagstuk van de ‘persoonlijkheid’ van een onderneming. Dat vraagstuk speelt op meerdere plaatsen een rol: ook wanneer het gaat om witteboordencriminaliteit is de vraag naar of en zo ja welke ‘persoonlijkheid’ de onderneming precies heeft een cruciale vraag.¹⁹⁶ Dat is een complex juridisch debat wat ik hier niet in zijn geheel wil aanhalen, maar enkele observaties wil ik hier toch plaatsen, om duidelijk te maken dat de notie van een verantwoordelijkheid van een bedrijf als persoon jegens mensenrechten niet eens zo heel gek is.

De eerste observatie is dat in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens niet alleen individuen en staten geadresseerd zijn, maar ook ‘every organ of

¹⁹⁴ Jensen & Meckling, ‘Theory of the Firm’, p. 335

¹⁹⁵ Zie de definities die organisatiesociologen geven van ‘organisaties’: zo definiëren Lammers et al organisaties als: “samenlevingsverbanden met een min of meer hiërarchisch karakter die functioneren op basis van een formeel-rationeel ontwerp met betrekking tot functionalisatie- coördinatie- en finalisatieprocessen”, Lammers et al., *Organisaties Vergelijkenderwijs*, p. 34 -35.

¹⁹⁶ Wells & Elias, ‘Catching the Conscience of the King’, p. 141 - 142

society'¹⁹⁷, en daaronder zijn ook bedrijven te scharen. Enkele andere commentatoren beargumenteren dat bedrijven in ieder geval *minstens* dezelfde verantwoordelijkheden hebben als hun deelnemende werknemers, of dat een bedrijf als rechtspersoon gelijkgesteld moet worden aan het individu als rechtspersoon.¹⁹⁸ Daarmee wordt het toewijzen van verantwoordelijkheden van bedrijven als *rechtspersoon* al minder controversieel.

Die observatie wordt versterkt door een tweede observatie: binnen het internationaal recht bestaat al eeuwen een vergelijkbare abstractie, die ook rechtspersoonlijkheid toekent aan een samenlevingsverband van mensen: dat is de staat. Binnen het internationaal recht zijn staten zelfs de primaire rechtspersonen¹⁹⁹, en dat terwijl staten regelmatig bestaan uit meer personen dan transnationale corporaties en de activiteiten en handelingen van die personen juridisch, politiek en organisatorisch vaak veel veelomvattender, complexer en verreikender zijn dan de activiteiten en handelingen van personen namens organisaties. Juristen hebben geen enkele moeite een staat als rechtspersoon te zien²⁰⁰. Als het toekennen van verantwoordelijkheden aan een staat als rechtspersoon weinig tot geen conceptuele hindernissen opwerpt, waarom is dat dan wel het geval voor bedrijven? Het verschil is natuurlijk dat een staat bij uitstek is gecreëerd als een politiek orgaan, met politieke doeleinden, terwijl een bedrijf niet-politiek is of zou moeten zijn. Ik heb hier boven al aangetoond dat bedrijven alsnog wel morele verantwoordelijkheden kunnen hebben, ook al hebben ze geen politieke functie. De analogie met een staat als rechtspersoon toont aan dat het in ieder geval juridisch *mogelijk* is om een bedrijf rechtspersoonlijkheid toe te kennen, los van haar medewerkers.

Een ander obstakel wat vaak wordt ingebracht tegen het geven van verantwoordelijkheden aan bedrijven jegens mensenrechten, is dat binnen de verschillende rechtssystemen de verantwoordelijkheden van bedrijven ook in verschillende deelgebieden gereguleerd zijn: in het ene rechtssysteem zijn die verantwoordelijkheden een kwestie van strafrecht, in het andere een kwestie van bestuursrecht.²⁰¹ Op zich is dit geen onoverkomelijkheid: het maakt de uitvoering misschien moeilijker, maar niet onmogelijk. Omdat het morele gewicht van mensenrechten blijft staan, blijft ook de noodzaak tot adequate en op redelijkheid gebaseerde regulering staan.

Tot slot wijzen Wells en Elias nog op traditionele en holistische attributieregels die momenteel gebruikt worden. Één van die traditionele attributieregels wordt gebruikt in Australië, die een bedrijf verantwoordelijk acht op basis van procedures, bedrijfssystemen en bedrijfscultuur²⁰². Deze weg is zo gek nog niet: het fenomeen bedrijfscultuur kan wel degelijk een sturende factor zijn in het menselijk gedrag: zo toont Stanley G. Harris in zijn artikel aan dat mensen die samenwerken in een organisatie middels die samenwerking ook eerder tot een gedeelde interpretatie van de werkelijkheid komen:

¹⁹⁷ Preamble van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, geciteerd in Wells & Elias, 'Catching the Conscience of the King', p. 150

¹⁹⁸ Wells & Elias, 'Catching the Conscience of the King', p. 150 - 151

¹⁹⁹ Shaw, *International Law*, p. 137 – 139 en Kooijmans, *Internationaal Publiekrecht*, p. 20

²⁰⁰ Wells & Elias, 'Catching the Conscience of the King', p. 155

²⁰¹ Wells & Elias, 'Catching the Conscience of the King', p. 155

²⁰² Wells & Elias, 'Catching the Conscience of the King', p. 156

“Individuals’ schemas become more similar as a result of shared experience and shared exposure to social cues regarding others’ constructions of reality. Since schemas are summaries of experiential knowledge sharing experiential space and time and the challenges posed by communicating, interacting and solving common problems facilitates and encourages the development of similar schemas”²⁰³

Die gedeelde interpretatie van de werkelijkheid is een onderdeel van de organisatiecultuur, zoals gedefinieerd door Soeters: “cultuur is het geheel van ideeën, opvattingen, gewoonten en gedragingen, die mensen leren, goedkeuren, uitdragen en van generatie op generatie overbrengen”²⁰⁴.

In principe is dit niet genoeg om een bedrijf als bedrijf verantwoordelijkheden toe te kennen: wanneer een cultuur tot stand komt als resultaat van een natuurlijk, sociaal proces tussen mensen, kan niemand er controle over uitoefenen en is het dus moeilijk om er verantwoordelijkheden aan te hechten. Maar cultuur blijkt wel een bestuurbaar iets: Soeters wijst twee factoren aan langs welke cultuur gecreëerd (en dus ook telkens gerecreëerd wordt), namelijk langs socialisatie en (zelf)selectie.²⁰⁵ Tegelijkertijd is cultuur wel iets wat door iedereen tegelijkertijd en continu wordt gedaan: de organisatiesociologen Karl Weick en Karlene Roberts wijzen ons erop dat dat proces van ‘sensemaking’ door alle organisatieleden leidt tot een ‘collective mind’, een collectieve geest, omdat de betrokkenen dienen te anticiperen en reageren op elkaar handelingen:

“Collective mind is conceptualized as a pattern of heedful interrelations of actions in a social system. Actors in the system construct their actions (contributions), understanding that the system consists of connected actions by themselves and others (representation), and interrelate their actions within the system (subordination).”²⁰⁶

Vergelijkbare overwegingen hebben de bekende filosoof John Searle ertoe gebracht het concept ‘collective intentionality’, hier vertaald als gedeelde intentionaliteit, te poneren. Gedeelde intentionaliteit is wanneer meerdere mensen hun overtuigingen, verlangens en intenties delen²⁰⁷, die ertoe leiden dat er een daadwerkelijk ‘wij’, los van, maar wel gebaseerd op de individuele ‘ikken’ die dat ‘wij’ constitueren, ontstaat.²⁰⁸

Voorgaande verhandeling laat 2 belangrijke elementen zien: Ten eerste bestaat er daadwerkelijk iets als organisatiecultuur, wat een belangrijke invloed uitoefent op het gedrag van de individuele werknemers. Wanneer daarmee dus een individuele werknemer ‘in het belang van de organisatie’ iets onderneemt wat een schending van de mensenrechten kan betekenen, dan kan men via de sturende werking van bedrijfscultuur dus inderdaad het bedrijf als ‘persoonlijkheid’ óók verantwoordelijk stellen.

²⁰³ Harris, ‘Organizational Culture and Individual Sensemaking’, p. 292

²⁰⁴ Soeters, ‘Organisatiecultuur’, p. 16

²⁰⁵ Soeters, ‘Organisatiecultuur’, p. 24

²⁰⁶ Weick & Roberts, ‘Collective Mind in Organizations’, p. 330

²⁰⁷ Searle, *The Construction of Social Reality*, p. 23

²⁰⁸ Searle, *The Construction of Social Reality*, p. 24 - 26

Ten tweede is cultuur evengoed iets wat óók door de deelnemers telkens mede gecreëerd wordt, waarmee de deelnemers zelf dus nog steeds verantwoordelijk zijn voor hun eigen gedrag, en zodoende dus hun eigen verantwoordelijkheid jegens de wet in het algemeen en de mensenrechten in het bijzonder niet ontlopen. Maar daar komt bovenop dat het daarmee ook zinvol wordt om een bedrijf als geheel vatbaar te maken voor straffen, boetes, et cetera: dergelijke signalen kunnen dan door de medewerkers meegenomen worden in het cultuurvormingsproces, om zodoende ook daadwerkelijk een verandering van het organisatiegedrag teweeg te brengen. Wanneer ‘bedrijfscultuur’ een onbestuurbaar proces was geweest, dan zijn de collectieve gedragingen van die bedrijfscultuur een ‘dom’ proces, en heeft het geven van boetes of beloningen geen invloed op dat proces. Searles concept van gedeelde intentionaliteit laat zien dat een organisatiecultuur geen dom proces is, maar inherent controleerbaar.

Langs de weg van bedrijfscultuur als gedeelde intentionaliteit zien we dus dat er in ieder geval in de sociologische zin wel degelijk iets bestaat als ‘een bedrijfspersoonlijkheid’. Wanneer we verlangen dat onze juridische concepten ook de werkelijkheid reflecteren, dan lijkt het niet meer dan logisch om ook een idee voor verantwoordelijkheid van een bedrijf als geheel voor eventuele mensenrechtenschendingen toe te staan. Overigens zijn er meer wegen waarlangs dit mogelijk is, anders dan de organisatiecultuur. Zo noemen de sociaal-psychologen Smith en Mackie verschillende mechanismen langs welke ‘groepen’ individueel gedrag inkapselen en aansturen, zoals via het ontstaan van stereotypen²⁰⁹, via attitudeformatie²¹⁰ en via het afdwingen van conformiteit door groepsdruk²¹¹, wijst Perrow ons op de rol die de beperkte menselijke rationaliteit speelt in het formeren van groepsbeslissingen²¹², en vertelt Pfeffer ons over de rol van interpersoonlijke beïnvloeding in organisaties²¹³.

Wegen te over dus waarlangs we in ieder geval sociaal-wetenschappelijk kunnen vaststellen dat er iets bestaat als een ‘bedrijfsentiteit’, en daarmee is het dus redelijk om in ieder geval een bepaalde mate van verantwoordelijkheid aan een bedrijf zelf toe te rekenen, bovenop, niet in plaats van, de verantwoordelijkheden van de individuele medewerkers van dat bedrijf zelf.

²⁰⁹ Smith & Mackie, *Social Psychology*, p. 172 - 175

²¹⁰ Smith & Mackie, *Social Psychology*, p. 248 e.v.

²¹¹ Smith & Mackie, *Social Psychology*, p. 353 - 363

²¹² Perrow, *Complex Organizations*, 123 - 131

²¹³ Pfeffer, *Managing with Power*, 207 - 227

Hoofdstuk 4: Redelijke Institutionaliserings van de Verwachtingen

Ik heb nu een bepaald conceptueel schema ontwikkeld volgens welke ik kan stellen dat en in hoeverre precies het moreel gezien redelijk is om bedrijven verantwoordelijk te achten voor het niet schenden, voorkomen van schenden en vervullen van mensenrechten. In dit hoofdstuk keer ik terug naar regimeformatietheorie en vraag ik hoe ik die morele relatie precies zou kunnen institutionaliseren.. Ik doe dat door te beredeneren welke kenmerken precies een regime dat bedrijven verantwoordelijk houdt jegens mensenrechten zou hebben, gebaseerd op een descriptieve theorie van het ontstaan regimes. Dat wil zeggen dat ik een theorie gebruik die de verschillende verschijningsvormen van internationale instituties verklaart aan de hand van verschillende onafhankelijke variabelen, nu op een prescriptieve wijze inzet: ik analyseer de onafhankelijke variabelen zoals die zich nu voordoen, op basis van de descriptieve analyse uit hoofdstuk 2, en trek op basis daarvan conclusies over hoe het regime als afhankelijke variabele er in kwestie uit zou dienen te zien. Het doel van het regime leg ik al wel hier vast: het regime wat ik ontwerp dient zo *effectief mogelijk* de mensenrechten te beschermen tegen mogelijke schendingen door transnationale corporaties.

Effectiviteit heeft twee verschillende betekenissen: enerzijds, dat de betrokken actoren, in dit geval de transnationale corporaties, zich zoveel mogelijk zullen houden aan de inhoudelijke regels van het regime, en anderzijds, dat de inhoudelijke regels van het regime, mits eenieder zich eraan houdt, ook het normatieve doel, in dit geval het institutioneel garanderen van bepaalde fundamentele mensenrechten, bereikt²¹⁴. Voor dit regime is de doelstelling dan ook tweeledig: enerzijds dat transnationale corporaties zich zoveel mogelijk houden aan ‘de regels’ van het regime, en anderzijds dat die regels ook daadwerkelijk de mensenrechten ‘beschermen’. Het is mogelijk dat die twee verschillende onderdelen van de doelstellingen soms met elkaar conflicteren.

Het vakgebied van regimeformatie is nog een relatief jong vakgebied²¹⁵, en wekt het geen verbazing dat er nog geen uniform paradigma bestaat, dat wil zeggen dat er nog geen consensus is over een coherent en consistent geheel van overtuigingen, symbolische generalisaties en metafysische uitgangspunten²¹⁶. Volgens Hasenclever et al. zijn er echter wél 3 verschillende ‘scholen’ te onderscheiden in het vakgebied²¹⁷. Alvorens ik zelf een specifieke theorie gebruik om op basis daarvan prescriptief te onderzoeken hoe een regime dat de verantwoordelijkheden van transnationale corporaties jegens mensenrechten eruit zou zien, dien ik dus eerst de verschillende invalshoeken toe te lichten en te motiveren welke invalshoek ik kies en waarom. Dat gebeurt in de volgende 2 paragrafen: in de eerstvolgende paragraaf licht ik de politicologische stromingen toe zoals Hasenclever et al. die definiëren, en in de paragraaf daarop licht ik de verwantschap maar ook de verschillen tussen regimeformatie vanuit een politicologisch kader gezien en

²¹⁴ Hasenclever, Mayer & Rittberger, *Theories of International Regimes*, p. 2

²¹⁵ Hasenclever et al. stellen dat het vakgebied van regimeformatie een jaar of 20 oud is, zie Hasenclever, Mayer & Rittberger, *Theories of International Regimes*, p. 2.

²¹⁶ Deze definitie van het begrip ‘paradigma’ is ontleend aan De Vries, *De Ontwikkeling van Wetenschap*, p. 102, in zijn bespreking van het werk van Thomas Kuhn. Het gebrek aan consensus over meta-theoretische uitgangspunten wordt onder andere beschreven door Hasenclever et al, zie Hasenclever, Mayer & Rittberger, *Theories of International Regimes*, p. 8 - 22

²¹⁷ Hasenclever, Mayer & Rittberger, *Theories of International Regimes*, p. 1, e.v.

vanuit een juridisch kader gezien toe. Na die toelichting motiveer ik in de derde paragraaf mijn keuze voor de specifieke theorie die ik gebruik voor mijn prescriptieve analyse.

4.1. Perspectieven van Regime Formatie: Politicologisch kader

In deze paragraaf geef ik een kort overzicht van de ontwikkeling van het politicologische vakgebied van regimeformatie en licht de drie grote stromingen daarin toe. Omdat ik in deze scriptie prescriptief gebruik maak van politicologische theorie over regimeformatie, bespreek ik vervolgens ook de andere prescriptieve benadering van regimes en regimeformatie, namelijk de juridische benadering, en licht ik toe welke overeenkomsten en verschillen er zijn. Tot slot maak ik een beredeneerde keuze voor één van de eerder beschreven drie descriptieve politicologische stromingen welke ik vervolgens in de volgende paragrafen prescriptief ga gebruiken.

Het politicologische vakgebied van regimeformatie werd in zijn huidige vorm begonnen als een reactie tegen het realisme en neorealisme als politicologische methodologie in de internationale betrekkingen²¹⁸. Het realisme was gebaseerd op enkele aannames betreffende de aard van internationale politiek: volgens Viotti en Kaupi waren die basisaannames ten eerste dat de staat de primaire actor in internationale politiek was, dat de staat als unitaire actor opgevat dient te worden, dat die staat als rationele actor opgevat dient te worden en dat die actor als primaire belang de ‘nationale veiligheid’ heeft.²¹⁹ In de loop der jaren is deze benadering vanuit verschillende invalshoeken bekritiseerd: zo werd door de poststructuralist Ashley vooral het neorealisme uitgemaakt voor een ‘orrery of errors’: een zelfbevestigend, positivistisch structuralisme²²⁰. Theoretische en methodologische alternatieven voor realisme en neorealisme waren onder andere het klassieke idealisme, kritische theorie en het marxisme, feministische theorie, sociaal-constructivisme en symbolisch interactionisme²²¹. Één van de meest vatbare alternatieven bleek echter het zogenoemde ‘neoliberaal institutionalisme’²²². Dit theoretische perspectief vertrok vanuit de analyse van een andere set van actoren die ook zichtbaar een steeds dominanter wordende rol speelden op het internationale vlak: internationale organisaties en regimes. In hun artikel ‘Transgovernmental Relations’ toonden Keohane en Nye al in 1974 aan dat internationale organisaties ook een onafhankelijke rol speelden in internationale betrekkingen, *naast* de staten als cruciale actoren²²³. Het basiskenmerk van dit neoliberale institutionalisme is dan ook de theoretische en methodologische aanname dat ‘conventies’ in wereldpolitiek net zo fundamenteel zijn als de verdeling van macht tussen staten.²²⁴ Het ‘neoliberale’ in het label ‘neoliberaal institutionalisme’ komt voort uit de analytische benadering die vele

²¹⁸ Slaughter Burley, ‘International Law and International Relations: A Dual Agenda’, p. 214 - 220

²¹⁹ Viotti & Kaupi, *International Relations Theory*, p. 6 - 7

²²⁰ Ashley, ‘The Poverty of Neorealism’, p. 228

²²¹ Gebaseerd op aantekeningen gemaakt tijdens werkgroepen onder Annette Freyberg-Inan, docent Internationale Betrekkingen bij de Universiteit van Amsterdam.

²²² De term is ontleend aan Grieco, die expliciet het label *neoliberaal* gebruikt, aangezien hij meerdere, eerdere vormen van ‘liberaal institutionalisme’ onderscheidt. Aangezien ik ook speciaal de nieuwste benaderingen bedoel, neem ik deze term over, ondanks dat men net zo vaak de term ‘liberaal institutionalisme’ tegenkomt voor dezelfde groep auteurs. Zie Grieco, ‘Anarchy and Cooperation’, p. 486 – 487.

²²³ Keohane & Nye, ‘Transgovernmental Relations’, p. 61

²²⁴ Slaughter Burley, ‘International Law and International Relations Theory: A Dual Agenda’, p. 221 - 222

auteurs kozen in de analyse van internationale organisaties en regimes. In navolging van Keohane in 'The Demand for International Regimes' kozen veel auteurs bewust ervoor het ontstaan en handelen van internationale organisaties en regimes te benaderen vanuit het 'rationele actor'-perspectief in een bepaald systeem, zoals dat in de economische wetenschap ook vaak gedaan wordt. Die methode verklaarde regimes en internationale organisaties dan direct vanuit de belangen van de betrokkenen, waarmee de neo-realisten een belangrijk wapen uit handen werd geslagen: nu konden zij niet meer het institutionalisme weghonen omdat het geen rekening hield met de harde wereld van het eigenbelang, iets wat ze eerder nog wel kon²²⁵. Dit liet niet onverlet dat andere analytische benaderingen ook mogelijk bleven, maar deze andere methode bleek vruchtbare conclusies en voorspellingen op te leveren: internationale organisaties zoals de NATO en de EU werden pas zinvol vanuit neoliberaal institutionalistisch perspectief²²⁶.

Evengoed is ook deze benadering niet vrij van kritiek. In zijn artikel 'The False Promise of International Institutions', beargumenteert Mearsheimer dat internationale instituties geen daadwerkelijke invloed hebben op de verhandelingen in de wereldpolitiek, omdat ze zelf ontstaan zijn uit een specifieke machtsconstellatie in die wereldpolitiek – en die machtsconstellatie is dus analytisch en logischerwijze datgene waar de politicoloog zich het meest vruchtbaar mee bezig kan houden²²⁷. Ook de notie dat staten tezamen komen om een regime te formeren gebaseerd op het maximaliseren van het eigenbelang is ernstig in twijfel getrokken, via het inzicht dat staten niet slechts hun eigenbelang maximaliseren maar ook het eigenbelang van concurrerende staten zo min mogelijk willen maximaliseren of zelfs minimaliseren²²⁸.

Dit zijn historisch gezien de twee 'grote' stromingen in het vakgebied van regimeformatie, en het fenomeen van 'regimes' vormt het brandpunt van een grote methodologische strijd tussen deze twee binnen de internationale betrekkingen grote stromingen: het vanuit het concept 'relatieve macht' vertrekkende (neo-)realisme en het vanuit het concept 'eigenbelang' vertrekkende neoliberaal institutionalisme. In het vakgebied van regimeformatie is er echter nog een derde stroming, namelijk de 'cognitivistische' stroming. Deze stroming ontleent haar inspiratie hoofdzakelijk uit de sociologie als wetenschapsgebied en aan de meer post-positivistische opvattingen van wetenschap²²⁹. Deze stroming kan gezien worden als een aanvulling op het neo-liberaal institutionalisme: waar het neoliberaal institutionalisme een theoretische benadering geeft voor het analyseren van hoe precies verschillende actoren met verschillende preferenties, verschillende regimes 'creëren', kan de cognitivistische benadering een kader geven voor hoe precies die verschillende preferenties tot stand komen²³⁰, maar ook als een daadwerkelijk alternatief, omdat deze benadering namelijk ook een fundamentele kritiek levert op het 'rationele actor-model', dat centraal staat in het neoliberaal

²²⁵ Keohane, 'The Demand for International Regimes', p. 327 - 332

²²⁶ Zie onder andere Keohane & Martin, 'The Promise of Institutional Theory', p. 47 - 50

²²⁷ Mearsheimer, 'The False Promise of International Institutions', hele artikel, specifiek p. 7, p. 49

²²⁸ Ook wel bekend als het 'absolute versus relative gains-problem', zie onder andere Grieco, 'Anarchy and Cooperation', p. 487 e.v.

²²⁹ Hasenclever, Mayer & Rittberger, *Theories of International Regimes*, p. 5, 6, e.v.

²³⁰ Hasenclever, Mayer & Rittberger, *Theories of International Regimes*, p. 5

institutionalisme²³¹. Kort samengevat zien de drie verschillende stromingen en hun basisaannames er als volgt uit:

Tabel 1. *Scholen in regimeformatietheorie*²³²

	Realisme	Neoliberalisme	Cognitivisme
<i>Centrale variabele</i>	Macht	Belangen	Kennis
<i>Mate van 'institutionaliteit'</i>	zwak	Midden	Sterk
<i>Metatheoretische oriëntatie</i>	rationalistisch	Rationalistisch	Sociologisch
<i>Gedragsmatig model</i>	Actoren richten zich op relatieve voordelen	Actoren richten zich op maximaliseren van eigen nut	Actoren gedragen zich op basis van 'rollen'.

Een korte toelichting: we zien dat de drie stromingen allereerst verschillen op het gebied van de variabele van waaruit ze hun analyse maken: bij de één is dat 'macht', bij de ander is dat 'belangen', en bij de derde is dat 'kennis', wat niet alleen slaat op 'feitenkennis', maar ook op bepaalde al dan niet gedeelde normen, waarden en doelen.

De belangrijkste overeenkomst tussen realisme en neoliberalisme is dat ze de zelfde metatheoretische aanname betreft het gedrag van actoren delen: ze zien beiden de actoren die ze analyseren als een calculerende, rationele actor, waar de cognitivisten dat niet zo zien. Omdat realisten echter een andere variabele centraal stellen, verschillen ze in hun gedragsmatige model alsnog van de neoliberalisten: actoren die macht centraal stellen, zullen, zo is de aanname, er zich eerder zorgen om maken als een ándere actor meer voordeel krijgt dan zij zelf bij een samenwerking, en zullen daarom vaak niet tot samenwerking overgaan, terwijl in de neoliberalistische visie het vooral het eigen voordeel is wat telt, en daarom zullen actoren ook samenwerking aangaan wanneer dat betekent dat de één er meer op vooruit gaat dan de ander: zo lang ze er beiden maar op vooruit gaan.

Deze drie verschillen verklaren ook de verschillen op de tweede basisaanname: de mate van 'institutionaliteit', oftewel, in hoeverre de theoretici zelf geloven dat regimes een nuttige en stabiele functie vervullen in de wereld van internationale politiek.

Ik kies er in mijn analyse voor om een model te gebruiken uit de school van het neoliberaal institutionalisme. Ik doe dat om de volgende redenen: allereerst wil ik graag een model gebruik dat rationalistisch is, dat wil zeggen dat ik een model wil waarbij ik duidelijk kan aanwijzen dat samenwerking gebaseerd is op voordelen voor betrokkenen. Ik wil dat omdat de meer 'sociologische' benadering wel eens wordt beticht van gebrek aan wetenschappelijke rigueur en 'hardheid' en ook vaak van overmatig 'idealisme'.

Van de twee rationalistische benaderingen kies ik dan de neoliberaal institutionalistische omdat ik uiteindelijk een model wil ontwerpen wat wel een regime creëert wat enigszins werkzaam is. Wanneer ik dan een model uit de realistische hoek zou kiezen, dan is min of meer elke poging daartoe al bij voorbaat gedoemd te mislukken. Ook wil ik een model wat analytisch ook oog heeft voor de dynamiek van regimes: realisten menen meestal toch, met Mearsheimer, dat het eigenlijk andere

²³¹ Hasenclever, Mayer & Rittberger, *Theories of International Regimes*, p. 5

²³² Hasenclever, Mayer & Rittberger, *Theories of International Regimes*, p. 6

factoren zijn die de werking van regimes bepalen. Ik hoop uiteindelijk een model te ontwerpen wat ook een eigen, daadwerkelijke, werking heeft in het beschermen van mensenrechten.

Echter, de school van het neoliberalisme is een gehele school, waarbinnen verschillende auteurs opereren met verschillende visies en verschillende modellen. Dus: ook uit al die mogelijke modellen en visies binnen deze ene school dien ik een beredeneerde keuze te maken voor één specifiek model. Om de motivatie voor de precieze keuze te motiveren, breng ik eerst de relatie in kaart tussen de politicologische benadering van het onderwerpgebied ‘internationale betrekkingen’ en de juridische benadering daarvan.

4.2. *Perspectieven op Regime Formatie: Politicologie vs. Internationaal Recht?*

De vorige paragraaf behandelde ik verschillende politicologische visies op regimeformatie. Maar zoals ik in het begin van hoofdstuk 3 al opmerkte, wanneer het gaat om rechtvaardigheidsvraagstukken, die breder zijn dan alleen politicologische vraagstukken, zijn er drie bredere benaderingen mogelijk: de positivistische, de interactionistische en de natuurrechtelijke. De drie benaderingen uit de vorige paragraaf zijn allen als varianten van een interactionistische benadering te karakteriseren: op basis van variabelen in de sociale werkelijkheid analyseren ze instituties, hoewel ze evengoed gaan over normen en regels, als afhankelijke variabelen van factoren en actoren in die sociale werkelijkheid. In hoofdstuk 3 koos ik de ‘natuurrechtelijke’ benadering. De derde benadering, komt hier kort aan bod. Deze rechtspositivistische²³³, juridische benadering van internationale organisaties is een zogezegde ‘hard law’ benadering. Deze term is ontleend aan Abbott en Snidal in hun artikel ‘Hard and Soft Law in International Governance’, die deze term omschrijven als:

“The term *hard law* (...) refers to legally binding obligations that are precise (or can be made precise through adjudication or the issuance of detailed regulations) and that delegate authority for interpreting and implementing the law”²³⁴

De juridische benadering van internationale organisaties richt zich dus voornamelijk op positivering van recht en gepositiveerd recht. Dat zien we bijvoorbeeld terug in de benadering van Kooijmans et al., die stelt: “Intergouvernementele organisaties worden vrijwel zonder uitzondering opgericht bij verdrag. Dat verdrag geldt dan als de constitutie van de organisatie”²³⁵. Opvallend is al dat Kooijmans et al. al spreekt van *intergouvernementele* organisaties, en dat woord blijkbaar als synoniem beschouwt voor internationale organisaties – in de visie van Kooijmans zijn er dus blijkbaar altijd staten betrokken bij de oprichting van internationale organisaties. Dat die twee woorden niet synoniem zijn blijkt onder meer uit het toonaangevende inleidende werk tot het internationaal publiekrecht van Shaw, die bijvoorbeeld organisaties als het Rode Kruis en *The International Law Association* omschrijft als ‘internationale non-gouvernementele

²³³ Voor de duidelijkheid: het ‘rechtspositivisme’ is een bepaalde opvatting van rechtvaardigheidsvraagstukken uit de juridische wereld, en heeft niets te maken met het methodologisch positivisme uit de wereld der sociale wetenschappen.

²³⁴ Abbott & Snidal, ‘Hard and Soft Law in International Governance’, p. 37

²³⁵ Kooijmans et al., *Internationaal Publiekrecht*, p. 161

associaties'²³⁶ – volgens Shaw hoeven er dus niet per sé altijd staten als constituerende actoren bij betrokken te zijn.

Vanuit die juridische benadering gezien, heeft een internationale organisatie duidelijke descriptieve kenmerken: naast de toegekende bevoegdheden en het lidmaatschap, die variabel kunnen zijn²³⁷, heeft een internationale organisatie ook bepaalde andere vaste structuurkenmerken, zoals een Algemene Vergadering waarin de leden besluiten nemen²³⁸, een Raad die over het dagelijks beleid gaat²³⁹, eventueel een Secretariaat en een controlerende 'Rechtbank'²⁴⁰. Deze vaste structuurkenmerken vormen bij elkaar het 'institutionele recht' van organisaties, onderscheiden van het zogeheten materiële recht van organisaties, oftewel, de besluiten van de organisatie zelf²⁴¹.

Deze benadering heeft als voordeel dat het een scherp oog heeft voor de procedurele kwesties waar een internationale organisatie mee te maken heeft. Bij het *ontwerpen* van een internationale organisatie op basis van een constituerend verdrag, waarbij alle organen geëxpliciteerd moeten worden op basis van de wensen van de deelnemers, is het verstandig een jurist in te schakelen – die ontwerpt dan een organisatie volgens die descriptieve kenmerken die een institutie hoort te hebben volgens juridische richtlijnen. De juridische, positivistische benadering verkrijgt zo dus een belangrijke *prescriptieve* invulling.

Maar deze benadering heeft ook twee belangrijke nadelen. Het eerste nadeel is dat deze benadering alleen maar op basis van procedurele inzichten kan bijdragen aan het ontwerpproces, maar weinig inzicht geeft in de politicologische processen die aanleiding geven tot en een rol spelen in het formatieproces: zo stelt Slaughter-Burley dat juist dat één van de belangrijkste redenen waarom internationale juristen te rade gaan bij het vakgebied der Internationale Betrekkingen: de betreffende juristen willen meer inzicht in de aard van het probleem waar deze internationale organisatie een rol in dient te spelen, en hoe deze rol het beste uitgevoerd kan worden²⁴².

Het tweede nadeel is dat deze juridische benadering ten onrechte de nadruk op 'hard law' legt. In deze visie is een 'regime' pas een regime als het een door een constituerend verdrag gecreëerde internationale organisatie is. Maar het inzicht wat regimeformatietheorie oplevert, is dat het fenomeen 'internationale organisaties' slechts het ene eind van het continuüm 'regimes' is: aan het andere eind bevinden zich de regimes die zich meer laten kenmerken als 'soft law'. Regimes, ook wel instituties, worden immers gedefinieerd als "sets of implicit or explicit principles, norms, rules and

²³⁶ Shaw, *International Law*, p. 888

²³⁷ Kooijmans et al., *Internationaal Publiekrecht*, p. 162 - 166

²³⁸ Kooijmans et al., *Internationaal Publiekrecht*, p. 166 - 167

²³⁹ Kooijmans et al., *Internationaal Publiekrecht*, p. 167

²⁴⁰ Kooijmans et al., *Internationaal Publiekrecht*, p. 167 - 168

²⁴¹ Kooijmans et al., *Internationaal Publiekrecht*, p. 162

²⁴² Slaughter Burley, 'International Law and International Relations: A New Generation', p. 374 – 375.

Ook voor de andere twee redenen geldt dat Slaughter Burley aantoont dat het vakgebied der Internationale Betrekkingen belangrijke inzichten biedt voor internationale juristen, namelijk in de analyse van internationale organisaties die al bestaan, en het reconceptualiseren van belangrijke elementen in het systeem van het internationaal recht, zie Slaughter Burley, 'International Law and International Relations: A New Generation', p. 375 - 378

decision-making procedures around which actor expectations converge”²⁴³. Daarbij kan het dan gaan om enerzijds door een constituerend verdrag gecreëerde internationale organisatie, en anderzijds om diplomatieke regels of een ontwikkeld gebruik zoals ‘balance of power politics’²⁴⁴.

Dit continuüm van ‘soft law’ en ‘hard law’ maakt het voor ons mogelijk om te proberen een politicologische verklaring te geven voor de variatie op dat continuüm. ‘Soft law’ regimes ontstaan niet vanzelf, en zijn tevens niet overbodig (vanuit het politicologisch realistisch perspectief)²⁴⁵ of een ‘noodzakelijke’ stap op weg naar een ‘hard law’ regime (een benadering vaker gevonden onder internationale juristen)²⁴⁶. Vanuit het perspectief van neoliberaal institutionalisme bezien heeft ‘soft law’ duidelijk een functie, en daarmee is dus de variatie tussen ‘hard’ en ‘soft law’ te verklaren middels een politicologische analyse, aldus Abbott & Snidal:

“We argue (...) that international actors often deliberately choose softer forms of legalization as superior institutional arrangements. (...). Soft law offers many of the advantages of hard law, avoids some of the costs of hard law, and has certain independent advantages of its own. (...) The specific forms of soft law chosen reflect the particular problems actors are trying to solve.”²⁴⁷

Door de politicologische regimeformatietheorie prescriptief te gebruiken wil ik een synthese tussen de (prescriptieve) juridische benadering van internationale organisaties enerzijds, en een politicologische benadering van wereldpolitiek anderzijds bewerkstelligen: de beide benaderingen dienen elkaar aan te vullen, in plaats van dat ze tegenover elkaar staan. Daarom gebruik ik ook de juridische benadering van regimes als aanvullend keuzecriterium voor welk theoretisch modelik precies ga gebruiken in mijn prescriptieve analyse. In de volgende paragraaf kom ik tot één bepaalde politicologische beschrijving van de elementen van een regime, en in de paragraaf daarop beschrijf ik de variabelen die de variatie in die elementen verklaren, en beschrijf ik ook hoe precies die variatie tot stand komt.

4.3. Rationeel Regime-Ontwerp

Er zijn in de neoliberaal institutionalistische literatuur verscheidene artikelen die een politicologische beschrijving geven van de elementen en kenmerken van een regime: zo maken Abbott et al. een onderscheid in 3 abstracte dimensies, namelijk ‘verbindendheid’, betreffende de vraag in ‘verbindend’ de regels en procedures in het regime precies zijn, ‘specificiteit’, betreffende de vraag hoe duidelijk gepreciseerd de regels in het regime precies zijn, en ‘delegatie’, betreffende de vraag in hoeverre derden betrokkenen zijn bij interpretatie en afdwinging van de regels in het regime ²⁴⁸, en noemt Mitchell 3 concrete regelsystemen, namelijk een ‘primair regelsysteem’, betreffende het reguleren van het

²⁴³ Keohane, ‘The Demand for International Regimes’, p. 325, vergelijkbare definities in Slaughter, ‘International Law and International Relations Theory: A Dual Agenda’, p. 206, Haas, ‘Why Collaborate?: Issue-Linkage and International Regimes’, p. 358.

²⁴⁴ Abbott et al., ‘The Concept of Legalization’, p. 20

²⁴⁵ Abbott & Snidal, ‘Hard and Soft Law’, p. 38

²⁴⁶ Abbott & Snidal, ‘Hard and Soft Law’, p. 38

²⁴⁷ Abbott & Snidal, ‘Hard and Soft Law’, p. 39.

²⁴⁸ Abbott et al., ‘The Concept of Legalization’, p. 17 e.v.

gedrag met betrekking tot het substantieve deel van het regime, een ‘gehoorzaamheids-informatiesysteem’, dat in de gaten houdt in hoeverre de deelnemers aan het regime zich houden aan de afgesproken regels, en een ‘on gehoorzaamheidsresponsysteem’, dat specificeert hoe het betrokken regime zal reageren op eventuele overtreders van de afgesproken regels²⁴⁹.

Ik kies er echter voor om primair uit te gaan van de elementen van een regime die Koremenos, Lipson en Snidal in hun artikel ‘The Rational Design of International Institutions’ kiezen: zij onderscheiden vijf verschillende elementen, namelijk: *membership* (lidmaatschap), *scope* (reikwijdte), *centralization* (centralisatie), *control* (controle) en *flexibility* (flexibiliteit)²⁵⁰. Ik kies voor deze ‘Rationeel Regime Ontwerp’-benadering van Koremenos et al. vanwege de volgende vier redenen: allereerst vertoont deze vijfdeling de meeste overeenkomst met de structuurelementen die we kennen vanuit prescriptief internationaalrechtelijk perspectief, zoals hierboven beschreven. Dit is een zeer sterk pluspunt van deze theorie: ik wil deze theorie namelijk gebruiken om een regime te ontwerpen, op basis van een politicologische analyse. Het is daarom uitermate handig dat de politicologische analyse zelf ook al als het ware rekening houdt met de juridische ontwerpelementen die ik dien te gebruiken. In feite is deze ‘handigheid’ wat mij betreft al doorslaggevend genoeg, ook voor andersoortige analyses – maar ik heb nog meer redenen om dit specifieke model te kiezen, zoals hieronder weergegeven.

Ten tweede legt dit artikel, en eraan verbonden vervolgartikelen, een duidelijke ‘causale’ relatie tussen een aantal verklarende variabelen, beschreven in de volgende paragraaf, en deze vijf elementen, en doet een aantal duidelijke voorspellingen over hoe de verklarende variabelen de regime-elementen precies beïnvloeden: dit artikel vormt immers het eerste hoofdstuk uit een boek dat als doel heeft de relatie tussen de specifieke vorm van een regime als afhankelijke variabele en enkele door de auteurs gedefinieerde onafhankelijke variabelen te onderzoeken en testen²⁵¹.

Ten derde en daaruit voortvloeiend, na publicatie van het eerste artikel van Koremenos et al. zijn de connecties tussen de afhankelijke en onafhankelijke variabelen door verschillende auteurs op verschillende manieren empirisch getoetst. De resultaten van die empirische toetsing worden in een later artikel van Koremenos et al. geëvalueerd en samengevat²⁵², met als resultaat dat ik voor deze scriptie een aantal redelijk goed gefundeerde ‘causale’ relaties kan gebruiken bij mijn redenering over hoe een regime betreffende de verantwoordelijkheden van bedrijven jegens mensenrechten eruit zou moeten zien, als het zowel rekening wil houden met de normatieve als de causale factoren die dit onderwerpgebied reguleren. Koremenos et al. evalueren hun speculaties op basis van een aantal artikelen, en onderzoeken of de auteurs, die hun model gebruiken in hun onderzoek, de relaties bevestigen of ontkrachten²⁵³.

Ten vierde en ten slotte zijn de artikelen van de andere twee, Abbott et al. en Mitchell, veel specifiek in hun opzet: Abbott et al. creëren hun model om een analyse te geven van de mate van ‘legalisatie’, en legalisatie wordt gedefinieerd als een *subspecies*

²⁴⁹ Mitchell, ‘International Oil Pollution and Treaty Compliance’, p. 108

²⁵⁰ Koremenos, Lipson & Snidal, ‘The Rational Design of International Institutions’, p. 3 e.v.

²⁵¹ Koremenos, Lipson & Snidal, ‘The Rational Design of International Institutions’, p. 2

²⁵² Koremenos, Lipson & Snidal, ‘Rational Design: Looking Back to Move Forward’.

²⁵³ Koremenos, Lipson & Snidal, ‘Rational Design: Looking Back to Move Forward’, p. 293

van institutionalisatie²⁵⁴, en Mitchell creëert zijn model om een analyse te kunnen maken van hoe precies gehoorzaamheid afgedwongen wordt. Het artikel van Koremenos et al. vertrekt vanuit een veel algemenere invalshoek en probeert *alle* vormen van institutionalisatie te verklaren, van de meest formele tot de meest informele vorm²⁵⁵. In bepaalde gevallen, waar het model van Koremenos et al. op de specifieke terreinen van Mitchell en Abbott et al. komt, vul ik de elementen van Koremenos et al. aan met de door Mitchell en Abbott et al. gedetailleerdere benadering, waar passend.

Voordat ik verder ga met het weergeven van de ‘onafhankelijke’ en ‘onafhankelijke’ variabelen, dien ik echter één belangrijke noot te plaatsen. Koremenos et al. zien de verschillende voorkomens van een regime als een ‘oplossing’ voor bepaalde ‘problemen’ die actoren al dan niet gezamenlijk ervaren²⁵⁶. Dat wil mijns inziens zeggen dat de relatie tussen ‘onafhankelijke’ en ‘afhankelijke’ variabelen niet een causale relatie is: er is geen natuurwet die zegt dat de gelegde relaties noodzakelijkerwijs zó moeten zijn. Toch presenteren Koremenos et al. de veronderstelde en gevonden relaties alsof het een soort ‘natuurwetten’ zijn – het is voor mij vooralsnog onduidelijk of ze dat ook daadwerkelijk zo bedoelen of dat ze hier meer tendensen of ‘standaardoplossingen’ hebben weergegeven.

Zoals gezegd, Koremenos et al. noemen vijf verschillende elementen van een regime:

1. regels en bepalingen over het lidmaatschap
2. het substantieve bereik van het regime
3. de centralisatie van taken en verantwoordelijkheden
4. de regels voor het controleren van de institutie en het institutiefORMATIE- en veranderingsproces, en
5. de flexibiliteit van de uitkomsten/arrangementen van de institutie²⁵⁷.

De vijf onderdelen worden hier onder nader toegelicht. De auteurs geven overigens wel aan dat deze vijf onderdelen niet noodzakelijkerwijs de enige onderdelen zijn, of dat deze categorieën misschien in sommige gevallen ook te breed zouden kunnen zijn²⁵⁸. Voor de huidige doeleinden voldoen de vijf categorieën echter.

4.3.1. Het Lidmaatschap

Koremenos et al. maken het in het internationaal recht bekende onderscheid tussen soorten lidmaatschap: een regime kan een open of gesloten lidmaatschapsstructuur hebben. ‘Open’ of ‘universeel’ betekent dat in principe iedere staat ‘lid’ kan worden van het regime, zoals bijvoorbeeld de VN, terwijl voor een gesloten regime het lidmaatschap beperkt is tot een specifieke groep, gebaseerd op een speciaal kenmerk, zoals bijvoorbeeld de G-8 voor de landen die het kenmerk ‘rijk en industrieel’ dragen (of, als ze dat niet is, Rusland is), of de ASEAN voor staten die het kenmerk ‘gelegen in Azië’

²⁵⁴ Goldstein, Kahler, Keohane & Anne-Marie Slaughter, ‘Introduction: Legalization and World Politics’, p. 12, en Abbott, Keohane, Moravcsik, Slaughter & Snidal, ‘The Concept of Legalization’, p. 17

²⁵⁵ Koremenos, Lipson & Snidal, ‘The Rational Design of International Institutions’, p. 3.

²⁵⁶ Koremenos, Lipson & Snidal, ‘The Rational Design of International Institutions’, p. 2

²⁵⁷ Koremenos, Lipson & Snidal, ‘The Rational Design of International Institutions’, p. 3

²⁵⁸ Koremenos, Lipson & Snidal, ‘The Rational Design of International Institutions’, p. 9

delen²⁵⁹. Koremenos et al. voegen daar nog een aparte lidmaatschapscategorie bij: eventueel kunnen non-gouvernementele organisaties (NGO's) ook lid worden.

Het idee van lidmaatschap is een helder en duidelijk idee wanneer het gaat om een geformaliseerde institutie, kortom, wanneer er sprake is van 'legalisatie' zoals Abbott et al. het bedoelen. Maar wanneer er sprake is van een veel informelere vorm van institutionalisering, bijvoorbeeld via het gewoonterecht en via het ontstaan van sociale conventies, dan is het al moeilijker te spreken van 'lidmaatschap'. Ook zijn er bepaalde vormen van institutionalisatie waarbij de notie van lidmaatschap een betrekkelijk onzinnig idee is: in het binnenlands strafrecht bijvoorbeeld is iedere burger van die staat wel onderworpen aan dat 'regime', maar niet lid, als in: 'bewust lid geworden'. Koremenos et al. stellen dat het lidmaatschap in ieder geval een bewuste ontwerpkeuze moet zijn bij het formeren van het regime²⁶⁰. Daarom beschouw ik de notie 'rechtspersoon' jegens een bepaalde rechtbank of jurisdictie ook als een kwestie van 'lidmaatschap', omdat rechtspersoonlijkheid ook een in het regime geconstrueerd concept is²⁶¹.

4.3.2. Bereik

Over welke onderwerpen krijgt het betreffende regime wat te zeggen? Sommige internationale organisaties hebben een breed bereik, zoals de Verenigde Naties of de Wereld Handelsorganisatie. Andere organisaties hebben een heel smal, of zelfs zogeheten 'one-issue' bereik, zoals enkele vroege verdragen over de emissie van broeikasgassen²⁶².

Voor een deel wordt de breedte van het bereik bepaald door technische overwegingen: in sommige gevallen is het niet meer dan 'natuurlijk' om het bereik te verbreden omdat het onderwerpgebied 'inherent', in zichzelf breed is, zoals bijvoorbeeld sommige van de 'Law of the Sea'-onderhandelingen: vanaf het moment dat de oceanen erkend werden als 'de gedeelde erfenis der mensheid', was duidelijk dat een veelheid aan verschillende onderwerpen en mogelijke conflictgebieden aan elkaar gekoppeld waren in dat ene grotere onderwerp, 'de oceanen': de invloed van de zich ontwikkelende en verspreidende maritieme technologie op overbevissing, de verspreiding van vervuiling, de invloed van het delen van mineralen op zee op de internationale markt voor mineralen wereldwijd, deze verschillende onderwerpen werden allemaal onderdeel van één en hetzelfde 'grotere' onderwerp vanwege hun 'technische' onderlinge invloeden²⁶³.

Soms kan het ook voorkomen dat een regime twee of meer onderwerpen 'bereikt' die niets met elkaar te maken hebben. Dit kan dan het resultaat zijn van onderhandelingen vooraf waarin er sprake was van een 'uitruil' van waarden tussen enkele van de meer invloedrijke partners²⁶⁴.

²⁵⁹ Koremenos, Lipson & Snidal, 'The Rational Design of International Institutions', p. 9, en Kooijmans, *Internationaal Publiekrecht*, p. 160 – 161, Shaw, *International Law*, p. 891 e.v.

²⁶⁰ Koremenos, Lipson & Snidal, 'The Rational Design of International Institutions', p. 17

²⁶¹ Zo geeft Shaw een analyse van de conventies en overwegingen die een rol spelen bij de kwestie van het toekennen van 'rechtspersoonlijkheid' in het internationaal recht: Shaw, *International Law*, 137 - 195

²⁶² Koremenos, Lipson & Snidal, 'The Rational Design of International Institutions', p. 10 - 11

²⁶³ Koremenos, Lipson & Snidal, 'The Rational Design of International Institutions', p. 10, en Haas, 'Why Collaborate?', p. 366

²⁶⁴ Haas, 'Why Collaborate?', p. 371 - 372

4.3.3. Centralisatie

In dit onderdeel staat de vraag centraal of er enkele belangrijke institutionele taken zijn die worden verricht door een enkele, centrale eenheid²⁶⁵. We kunnen het dan hebben over het centraal verzamelen en verspreiden van informatie, zoals bijvoorbeeld het IMF doet met de handelsbalansen van staten wereldwijd²⁶⁶, of over het al dan niet centraal afdwingen van besluiten, zoals het Europees Hof van Justitie doet²⁶⁷. Overigens kunnen er ook complexe tussenvormen bestaan: zo combineert de WTO in de afdwinging van haar besluiten zowel centrale als decentrale elementen: zo dient een lid een overtreding aanhangig te maken, wat neerkomt op decentrale informatieverzameling omtrent ongehoorzaamheid in genomen besluiten, waarna vervolgens een expert-panel beslist wie in dit conflict wie gelijk heeft, wat neerkomt op centrale interpretatie van de regels²⁶⁸.

Koremenos et al. geven zelf aan dat hun lijst van taken die onder 'centralisatie' vallen niet compleet is²⁶⁹. Ik vul daarom de lijst van taken die al dan niet gecentraliseerd kunnen zijn aan op basis van de literatuur. De dimensie van 'centralisatie' van Koremenos et al. komt overeen met het element 'delegatie' van Abbott et al., wat zij als volgt definiëren:

“[delegation] is the extent to which states and other actors delegate authority to designated third parties – including courts, arbitrators, and administrative organizations – to implement agreements. (...). Dispute settlement mechanisms are most highly legalized when the parties agree to binding third party decisions on the basis of clear and generally applicable rules; they are least legalized when the process involves political bargaining between parties who can accept or reject proposals without legal justification”²⁷⁰

Onder het hoofdelement 'delegatie' scharen zij twee verschillende taken: het oplossen van conflicten, wat kan variëren tussen enerzijds erg gecentraliseerd middels rechtbanken, en erg gedecentraliseerd middels politiek onderhandelen, en het maken en afdwingen van regels, wat ook weer kan variëren van erg gecentraliseerd middels bindende regels en gecentraliseerde afdwinging tot erg gedecentraliseerd middels het creëren van fora²⁷¹.

Mitchell verdeelt de afdwinging van regels onder een regime niet in twee, maar in drie verschillende subtaken: het primaire regelsysteem, het gehoorzaamheidsinformatiesysteem en het ongehoorzaamheidsresponsysteem²⁷². Wanneer we deze drie elementen ook onder het kopje 'delegatie' scharen en vergelijken met de tweedeling die Abbott et al. maken, dan zien we dat de tweede taak die Abbott et

²⁶⁵ Koremenos, Lipson & Snidal, 'The Rational Design of International Institutions', p. 11

²⁶⁶ Koremenos, Lipson & Snidal, 'The Rational Design of International Institutions', p. 11 - 12

²⁶⁷ Voor een analyse van de onafhankelijkheid van het Europese Hof van Justitie, zie: Alter, 'The European Union's Legal System and Domestic Policy', p. 105 e.v.

²⁶⁸ Koremenos, Lipson & Snidal, 'The Rational Design of International Institutions', p. 12 en http://www.wto.org/english/thewto_e/whatis_e/tif_e/displ_e.htm, geraadpleegd op 14 oktober 2006

²⁶⁹ Koremenos, Lipson & Snidal, 'Rational Design: Looking Back to Move Forward', 300

²⁷⁰ Abbott, Keohane, Moravcsik, Slaughter & Snidal, 'The Concept of Legalization', p. 31. Abbott et al. gebruiken dus niet de juridische term 'delegatie', maar de politicologische term.

²⁷¹ Abbott, Keohane, Moravcsik, Slaughter & Snidal, 'The Concept of Legalization', p. 32

²⁷² Mitchell, 'Regime Design Matters', p. 108

al. definiëren feitelijk de tweede en derde taak van Mitchell omsluiten. Omdat ik hier een vollediger weergave wil hebben van de verschillende taken die al dan niet centraal uitgevoerd kunnen worden, baseer ik me op de driedeling van Mitchell en vul die aan met taken van Abbott et al. en taken van Koremenos et al., en krijg ik dus de volgende lijst van taken die een regime al dan niet centraal kan uitvoeren:

1. Het nemen van besluiten en opstellen van regels. Dit kan variëren van een onafhankelijke raad of rechtbank die besluiten neemt enerzijds, tot een politieke onderhandeling anderzijds – oftewel, hoe en waar worden de regels opgesteld?
2. Het verzamelen van informatie omtrent gehoorzaamheid jegens de regels. Dit kan variëren van leden van een organisatie die zelf een overtreding dienen te monitoren en publiekelijk bekendmaken, tot een onafhankelijk onderzoeksinstituut belichaamd in een secretariaat – oftewel, hoe en waar worden overtredingen op de regels bespeurd?
3. Het verbinden van consequenties aan een gebleken ongehoorzaamheid aan de afgesproken regels, dat kan variëren van centraal opgelegde sancties door een rechtbank enerzijds tot het direct ‘politiek’ onderhandelen met één of enkele betrokken partijen ter remediëring anderzijds – oftewel, hoe en waar worden de regels afgedwongen?

4.3.4. *Controle*

Controle betreft de vraag wie precies invloed uitoefent op de inrichting van het betreffende regime, zoals wie hoge functionarissen aanwijst en hoe het regime gefinancierd wordt²⁷³. Onder dit element worden ook zaken geregeld als relatief stemgewicht en het al dan niet toestaan van een eventueel veto aan minderheden om genomen besluiten te kunnen blokkeren, en of besluiten genomen worden middels een simpele meerderheid (de helft plus één), een gekwalificeerde meerderheid of met unanimitéit²⁷⁴.

Abbott et al. stellen dat ‘centralisatie’ en ‘controle’ op elkaar lijken maar niet hetzelfde zijn. Ze gebruiken een voorbeeld om dit te illustreren: wanneer de stemverhoudingen in de procedure veranderen, dan verandert daarmee het controle-element wel, maar de mate van centralisatie niet. Wanneer men echter het gehoorzaamheidsinformatiesysteem centraliseert, dan verandert daarmee de centralisatiedimensie maar de mate van controle niet²⁷⁵. Dit voorbeeld maakt duidelijk dat het element ‘centralisatie’ betrekking heeft op wat in de wereld van internationaal recht bekend staat als het materiële recht van internationale organisaties, en het element van controle betrekking heeft op wat men wel het institutionele recht noemt²⁷⁶.

Centralisatie vraagt dus naar hoe het materiële recht, waar en door wie gevormd wordt, terwijl controle vraagt naar hoe het institutionele recht waar en door wie gevormd wordt.

4.3.5. *Flexibiliteit*

Dit element betreft de vraag hoe flexibel het regime zich aan veranderende omstandigheden, en daarmee ook hoe ‘dwingend’ of ‘universeel’ de regels van het

²⁷³ Koremenos, Lipson & Snidal, ‘The Rational Design of International Institutions’, p. 12

²⁷⁴ Koremenos, Lipson & Snidal, ‘The Rational Design of International Institutions’, p. 12

²⁷⁵ Koremenos, Lipson & Snidal, ‘The Rational Design of International Institutions’, p. 12

²⁷⁶ Kooijmans, *Internationaal Publiekrecht*, p. 161 - 162

betreffende het regime zijn. Koremenos et al. maken een onderscheid tussen twee soorten flexibiliteit: adaptief of transformatief. Er is bijvoorbeeld sprake van adaptieve flexibiliteit wanneer een lid van het regime gebruik kan maken van een ontsnappingsclausule om daarmee zich niet aan de regels te houden. Van transformatieve flexibiliteit is sprake wanneer het regime toestaat dat er van binnenuit in het regime belangrijke structurele veranderingen kunnen plaatsvinden²⁷⁷.

Koremenos et al. noemen als voorbeeld van transformatieve flexibiliteit de transitie van GATT naar WTO: de regels van de WTO lieten een dergelijke transformatie toe²⁷⁸. Een ander voorbeeld van transformatieve flexibiliteit, zij het onbedoeld, is het Europese Hof van Justitie: Alter toont aan hoe het Hof via het Van Gend en Loos-arrest en het Costa Enel-arrest een onvoorziene transformatieve flexibiliteit in het institutionele recht van het Europese Hof van Justitie benutte om zodoende een directe werking te verkrijgen in de Europese Unie en de Europese wetgeving boven de nationale wetgeving van de EU-lidstaten te kunnen plaatsen²⁷⁹.

De mate van flexibiliteit wordt mijns inziens bepaald door een tweetal verschillende karakteristieken, die vervolgens kunnen leiden tot hetzij adaptieve of transformatieve flexibiliteit: dat zijn de eerste twee elementen uit het regimeformatie model van Abbott et al., namelijk *obligation* (hier vertaald als ‘verbindendheid’) en *precision* (hier vertaald als specificiteit). Beide karakteristieken verwijzen naar verschillende kenmerken van de regels van een regime. Zo definiëren Abbott et al. verbindendheid als volgt:

“*Obligation* means that states or other actors are bound by a rule or commitment or by a set of rules or commitments. Specifically, it means that they are *legally* bound by a rule or commitment in the sense that their behavior thereunder is subject to scrutiny under the general rules, procedures, and discourse of international law, and often domestic law as well.”²⁸⁰

En specificiteit definiëren Abbott et al. als volgt: “*Precision* means that rules unambiguously define the conduct they require, authorize, or proscribe.”²⁸¹, en lichten het verder op als volgt nader toe:

“A precise rule specifies clearly and unambiguously what is expected of a state or other actor (in terms of both intended objective and the means of achieving it) in a particular set of circumstances. In other words, precision narrows the scope for reasonable interpretation.”²⁸²

Mijns inziens leiden deze karakteristieken tot de door Abbott et al. gedefinieerde adaptieve en transformatieve flexibiliteit: de mate van verbindendheid hangt samen met de adaptieve flexibiliteit: hoe hoger de mate van verbindendheid, hoe lager de mate van

²⁷⁷ Koremenos, Lipson & Snidal, ‘The Rational Design of International Institutions’, p. 13

²⁷⁸ Koremenos, Lipson & Snidal, ‘The Rational Design of International Institutions’, p. 13

²⁷⁹ Alter, ‘European Legal System and Domestic Policy’, p. 106 – 108 e.v.

²⁸⁰ Abbott, Keohane, Moravcsik & Slaughter, ‘The Concept of Legalization’, p. 17, cursief in origineel

²⁸¹ Abbott, Keohane, Moravcsik & Slaughter, ‘The Concept of Legalization’, p. 17, cursief in origineel

²⁸² Abbott, Keohane, Moravcsik & Slaughter, ‘The Concept of Legalization’, p. 28.

adaptieve flexibiliteit: een regime met een hogere mate van verbindendheid staat bijvoorbeeld minder vaak ontsnappingsclausules toe. De mate van specificiteit hangt mijns inziens samen met de transformatieve adaptiviteit: hoe groter de mate van specificiteit, hoe kleiner de kans op transformatieve specificiteit. Wanneer een regime zowel het institutionele als het materiële recht van te voren duidelijk expliciteert, dan zal ook meer duidelijk zijn in welke omstandigheden dat recht al dan niet van toepassing is en ook helderder begrenzings hebben in de specifieke bevoegdheden van de constituerende elementen. Vandaar dat ik voor de analyse hier ‘flexibiliteit’ dus opdeel in twee deelelementen, namelijk verbindendheid en specificiteit.

Ik heb nu de vijf verschillende onderdelen van een regime volgens Koremenos et al. toegelicht en uitgebreid met elementen uit Mitchell en Abbott et al. Voor de helderheid volgt hieronder in tabel 1 nog een overzicht. In de volgende paragraaf licht ik de onafhankelijke variabelen toe die de variatie over deze vijf elementen bepalen.

Tabel 2. *De 5 Descriptieve Elementen van een Regime.*

1. Lidmaatschap: universeel of gesloten? Staten, NGO's?
 2. Bereik: Breed of diep?
 3. Centralisatie: in hoeverre is het materiële recht van het regime gecentraliseerd? Bestaat uit drie deeltaken:
 - A. primair regelsysteem
 - B. gehoorzaamheidsinformatiesysteem
 - C. ongehoorzaamheidsresponsysteem
 4. Controle: door wie wordt het institutionele recht van het regime gecontroleerd?
 5. Flexibiliteit: in hoeverre is het regime aan te passen aan veranderende omstandigheden?
 - A. Verbindendheid: in hoeverre levert het regime ‘harde’ plichten op?
 - B. Specificiteit: in hoeverre beperkt het regime de vrije interpretatie van het materiële en institutionele recht?
-

4.4. Verklarende variabelen en voorspellingen

Koremenos et al. komen op basis van de literatuur op het gebied van regimeformatie theorie aan in totaal vier onafhankelijke variabelen die de variatie in verschijningsvormen van regimes dienen te verklaren: distributieproblemen, gehoorzaamheidsproblemen, aantal actoren en asymmetrie daartussen en de onvoorspelbaarheid van zowel actoren, hun prioriteiten en de omgevingsfactoren²⁸³. We hebben deze variabelen al gebruikt in

²⁸³ Koremenos, Lipson & Snidal, ‘The Rational Design of International Institutions’, p. 4- 6

Hoofdstuk 1, waar we analyseerden ‘hoe ze er precies voor stonden’, zonder verdere toelichting.

De theoretische benadering van Koremenos et al. is typerend voor het neoliberaal institutionalisme: ze stellen dat regimes ‘rationele, onderhandelde antwoorden zijn op problemen waar actoren op het internationale vlak voor komen te staan’²⁸⁴, en beginnen dus vanuit de aanname dat actoren internationale instituties gebruiken om hun eigen doelen te verwezenlijken, en dat het ontwerp van die instituties dat reflecteert²⁸⁵.

Deze benadering heeft een aantal belangrijke consequenties. De eerste is dat het te ontwerpen regime zoals de auteurs stellen ‘incentive compatible’ is, dat wil zeggen dat het tegemoet komt aan de belangen van de betrokkenen²⁸⁶. Vanwege dit inzicht kunnen we begrippen uit de speltheorie inzetten in de analyse.

Wanneer het echter gaat om belangen, dan hoeft dat niet per sé te gaan om directe, korte-termijn belangen: uit de speltheorie kennen we ook het zogeheten ‘Folk Theorema’, dat stelt dat samenwerking mogelijk wordt in herhaalde spellen²⁸⁷. In de politieke praktijk betekent dat dat samenwerking mogelijk wordt, niet alleen door gedeelde belangen, maar ook door de gedeelde wederzijdse afhankelijkheid, die gecreëerd wordt doordat er een herhaling van het spel mogelijk is. Op basis van deze en vergelijkbare speltheoretische inzichten komen Koremenos et al. op hun vier variabelen.

Er is echter nog een andere basis, die theoretisch dezelfde achtergrond heeft maar hier apart genoemd dient te worden, omdat deze niet vanzelf spreekt maar wel relevant is voor het vervolg. Die basis is de zogeheten ‘*systemic constraint-choice analysis*’, hier vertaald als de *systemische keuze-beperking analyse*. Deze analysemethode is geïntroduceerd in regime-formatietheorie door Robert O. Keohane in ‘The Demand for International Regimes’²⁸⁸. Deze benadering houdt in dat er niet zozeer wordt gekeken naar de karakteristieken van een actor, maar de systemische factoren die ten grondslag liggen aan het gedrag van de individuele actoren. Oftewel, deze analyse onderzoekt de achtergrond tegen welke actoren opereren: welke beperkingen de actoren hebben, welke keuzes ze kunnen hebben gezien de aard van het systeem. De specifieke aard van het systeem waarin de actoren opereren definiëren Koremenos et al. als samenwerking onder systemische anarchie, wat vooral betekent dat er géén centrale autoriteit is die genomen besluiten kan afdwingen²⁸⁹. In die situatie komen regimes tot stand door samenwerking van de betrokken actoren maar de keuzes die de betrokken actoren kunnen maken worden beperkt door systemische factoren, vandaar de beperking van keuzes. Deze benadering stelt theoretici van regimeformatie in staat om op een zinnige wijze deductieve logica in te zetten om het gedrag van actoren en regimes te verklaren, door dat gedrag te herleiden op de basisassumptie van een rationele actor in een systeem dat beperkingen oplegt²⁹⁰. Als onderzoeker met een bepaald doel voor ogen geeft dit ‘systemic-constraint’-raamwerk mij ook de ruimte om enige keuzes te maken bij het vaststellen van richtlijnen van een regime: vanuit dit kader krijgt mijn ontwerpregime enkele ‘beperkingen’ mee maar binnen die beperkingen heb ik wel enige manoeuvreerruimte.

²⁸⁴ Koremenos, Lipson & Snidal, ‘The Rational Design of International Institutions’, p. 8

²⁸⁵ Koremenos, Lipson & Snidal, ‘The Rational Design of International Institutions’, p. 3

²⁸⁶ Koremenos, Lipson & Snidal, ‘The Rational Design of International Institutions’, p. 8

²⁸⁷ Koremenos, Lipson & Snidal, ‘The Rational Design of International Institutions’, p. 4 - 5

²⁸⁸ Keohane, ‘The Demand for International Regimes’, p. 327 – 332

²⁸⁹ Koremenos, Lipson & Snidal, ‘The Rational Design of International Institutions’, p. 6

²⁹⁰ Keohane, ‘The Demand for International Regimes’, p. 329

Vertrekkend vanuit de aannames van een rationele actor met systemische beperkingen en een vrije keuze komen Koremenos et al. op de hieronder toegelichte vier onafhankelijke variabelen. Bij elke toelichting geef ik aan op welke elementen van een regime deze variabele volgens Koremenos et al. invloed heeft en hoe die invloed tot stand komt, waarna ik direct de conclusies en evaluaties voortgekomen uit de empirische toetsing uit het vervolgartikel van Koremenos et al. eraan verbind. Aan het eind van deze paragraaf geef ik nog een overzicht van hoe welke onafhankelijke variabele welke elementen precies beïnvloedt.

4.4.1. Distributieproblemen

Distributieproblemen ontstaan wanneer, in speltheoretische termen, er meer dan één coöperatieve ‘oplossing’ mogelijk is voor de deelnemers uit een onderhandelsituatie. In praktische termen betekent dit dat de betrokken actoren verschillende dingen willen waarvoor ze wederzijds afhankelijk zijn. De meest extreme vorm van een distributieprobleem ontstaat in een ‘zero-sum game’: in de ideale vorm zijn daarbij twee actoren betrokken, en alles wat de eerste actor ‘wint’, betekent een net zo groot en automatisch ‘verlies’ voor de tweede actor²⁹¹.

Distributieproblemen ontstaan dus wanneer er verschillende actoren zijn die verschillende zaken willen. De zwaarte van het distributieprobleem hangt af van de preferentiestructuur van de betrokken actoren: wanneer een actor een oplossing heel erg graag wil, en dus die oplossing hoog in de preferentiestructuur heeft staan, dan wordt het distributieprobleem groter²⁹². Distributieproblemen hangen ook mede af van de ‘technische’ aard van de onderhandelde situatie: in sommige gevallen is het niet meer dan natuurlijk dat een onderhandelsspel in zichzelf zero-sum is: stel dat we beiden evenveel dorst hebben, en er is maar één glas water, dan vloeit daaruit voort dat, juist omdat er maar één glas water is, we terecht zijn gekomen in een zero-sum-game.

Distributieproblemen beïnvloeden de elementen van een regime op de onderstaande manieren. Een toelichting volgt eronder²⁹³.

(M3): Inclusief lidmaatschap neemt toe met de zwaarte van het distributieprobleem²⁹⁴

(S2): Het onderwerp bereik neemt toe met de zwaarte van het distributieprobleem²⁹⁵

(F2): Flexibiliteit neemt toe met de zwaarte van het distributieprobleem²⁹⁶

Het lidmaatschap wordt ‘inclusiever’, oftewel breder en toegankelijker naarmate het distributieprobleem verhevigt, omdat het toevoegen van nieuwe actoren met hun eigen preferentiestructuren, waardoor het karakter van de onderhandeling kan veranderen van zero-sum naar een ander spel. Simpel gezegd: met meer actoren betrokken bij het formeren van een regime, hoe meer verschillende waarden men onderling kan uitruilen,

²⁹¹ Koremenos, Lipson & Snidal, ‘The Rational Design of International Institutions’, p. 15 - 16

²⁹² Koremenos, Lipson & Snidal, ‘The Rational Design of International Institutions’, p. 15

²⁹³ Koremenos et al. classificeren de relaties op basis van de afhankelijke variabele, en nummeren meerdere relaties vanaf de eerste relatie naar boven, dus: [variabele] [nummer zoveel]. Ik vermeld die classificering tussen haakjes voor de weergegeven relatie: de volgorde loopt alleen door elkaar omdat ik de relaties introduceer bij de onafhankelijke, en niet de afhankelijke variabelen.

²⁹⁴ Koremenos, Lipson & Snidal, ‘The Rational Design of International Institutions’, p. 24

²⁹⁵ Koremenos, Lipson & Snidal, ‘The Rational Design of International Institutions’, p. 26

²⁹⁶ Koremenos, Lipson & Snidal, ‘The Rational Design of International Institutions’, p. 34

en hoe minder kans er dus is op een zero-sum-game²⁹⁷. Volgens Koremenos et al. is deze relatie in tweetal gevallen zeer sterk bevestigd, zonder tegenbewijs²⁹⁸.

Een vergelijkbare logica geldt voor het onderwerpbereik: wanneer er een groep actoren zijn die voor een sterk zero-sum-spel staan op één onderwerp, dan kan het helpen er een ander, niet gerelateerd onderwerp bij te betrekken²⁹⁹. Dit is wat Haas omschrijft als ‘tactical linkage’: “The objective is simply to obtain additional bargaining leverage, to extract a *quid pro quo* not obtainable of the discussion remains confined to a single issue.”³⁰⁰ In de empirische toetsing bleek deze relatie redelijk te kloppen³⁰¹.

Wanneer de verschillende belangen sterker gaan conflicteren, dan neemt de flexibiliteit toe, oftewel, dan neemt de mate van verbindendheid en specificiteit af. De mate van specificiteit neemt af doordat de afgesproken regels meer en meer het karakter krijgen van algemene regels waar veel ruimte voor interpretatie is: zodoende kunnen de betrokkenen makkelijker de regels uitleggen in het eigen voordeel³⁰². De mate van verbindendheid neemt ook af: zo kunnen er meer voorwaarden gesteld worden aan toepassing van de regels via contingentieclausules en ontsappingsclausules, of krijgen ze meer het karakter van ‘aanbevelingen’ in plaats van harde regels³⁰³. Koremenos et al. noemen nog een interessant voorbeeld: wanneer de tijdshorizon van de deelnemers groter wordt en het distributieprobleem daarmee zwaarder, dan kunnen de deelnemers er ook voor kiezen een regime te creëren dat een specifiek gedefinieerde, korte ‘looptijd’ te definiëren voor het regime³⁰⁴. De specificiteit is dan misschien wel groot, maar de mate van verbindendheid is dat zeer beperkt in tijd. In het empirisch onderzoek is deze relatie meerdere malen positief bevestigd en één keer ontkracht³⁰⁵. De ene ontkrachting hoeft echter niet zwaar mee te tellen; in het onderzoek in kwestie definieerde de auteur namelijk wel andere vormen van flexibiliteit die Koremenos et al. niet van tevoren gedefinieerd hadden, en met die vooraf niet gedefinieerde vormen is de relatie wél bekrachtigd³⁰⁶.

4.4.2. Gehoorzaamheidsproblemen

Gehoorzaamheidsproblemen komen voort uit de kansen op en voordelen van het zich niet houden aan de afgesproken regels. Zelfs wanneer eenieder in principe beter wordt van samenwerking, en het totale nut dus maximaal zou zijn onder samenwerking, zijn er gevallen waarin het individuele nut hoger is door als enige niet-coöperatief gedrag te vertonen, zoals in het Prisoner’s Dilemma of in de Publieke Goederen-dilemma’s^{307 308}.

Een belangrijke factor hierbij is de zogeheten ‘discount-rate’ van een individuele actor, dat wil zeggen, hoe zwaar een actor een bepaald mogelijk voordeel in de toekomst

²⁹⁷ Koremenos, Lipson & Snidal, ‘The Rational Design of International Institutions’, p. 24 - 25

²⁹⁸ Koremenos, Lipson & Snidal, ‘Rational Design: Looking Back to Move Forward’, 298

²⁹⁹ Koremenos, Lipson & Snidal, ‘The Rational Design of International Institutions’, p. 26

³⁰⁰ Haas, ‘Why Collaborate?’, p. 372

³⁰¹ Koremenos, Lipson & Snidal, ‘Rational Design: Looking Back to Move Forward’, 296

³⁰² Abbott, Keohane, Moravcsik, Slaughter & Snidal, ‘The Concept of Legalization’, p. 28 - 31

³⁰³ Abbott, Keohane, Moravcsik, Slaughter & Snidal, ‘The Concept of Legalization’, p. 26 - 27

³⁰⁴ Koremenos, Lipson & Snidal, ‘The Rational Design of International Institutions’, p. 34

³⁰⁵ Koremenos, Lipson & Snidal, ‘Rational Design: Looking Back to Move Forward’, 295

³⁰⁶ Koremenos, Lipson & Snidal, ‘Rational Design: Looking Back to Move Forward’, 301

³⁰⁷ Koremenos, Lipson & Snidal, ‘The Rational Design of International Institutions’, p. 16

³⁰⁸ Voor een illustratie van hoe verschillende ‘spellen’ verschillende vormen van gedrag kunnen ‘veroorzaken’, zie bijvoorbeeld: Martin, ‘Interests, Power and Multilateralism’, p. 40 - 55

meeweegt in de huidige beslissing: actoren met een lage discount-ratio, oftewel, een actor die voordelen in de toekomst niet zwaar meeweegt, zullen sneller ongehoorzaam zijn³⁰⁹.

De gehoorzaamheidsproblemen nemen, zoals gezegd, dus ook toe wanneer de voordelen van niet-gehoorzamen toenemen: hoe groter het voordeel van het zich niet houden aan de regels, hoe eerder een actor verleid wordt om ongehoorzaam te zijn. Maar voordeel alleen is niet voldoende: een rationale actor berekent ook de *kans* dat dat voordeel daadwerkelijk materialiseert, en neemt die mee in een risico-voordeel analyse³¹⁰. Die wordt dan afgewogen tegen de kosten van de overtreding en de kans dat die kosten zich materialiseren. Deze overweging vormt ook de dynamiek achter de onderstaande causale relaties: ze zijn erop gericht de risico-voordeel-analyse van de betrokken actoren ten voordele van gehoorzaamheid uit te laten vallen.

Gehoorzaamheidsproblemen beïnvloeden de elementen van een regime op de onderstaande manieren:

(M1): Restrictief lidmaatschap neemt toe met de zwaarte van gehoorzaamheidsproblemen³¹¹

(S3): Bereik neemt toe met de zwaarte van gehoorzaamheidsproblemen³¹²

(C4): Centralisatie neemt toe met de zwaarte van gehoorzaamheidsproblemen³¹³

Restrictief lidmaatschap zou moeten toenemen met de zwaarte van het gehoorzaamheidsprobleem: door duidelijker te definiëren wie al dan niet ‘lid’ zijn, kunnen de deelnemende actoren de voordelen van regimecoöperatie duidelijker verdelen, en is het ook merkbaarder wanneer één van de deelnemende actoren zich niet houdt aan de afgesproken regels³¹⁴. Deze relatie bleek in meerdere empirische onderzoeken weerlegd en wordt dus niet meegenomen in mijn onderzoek³¹⁵. De relatie bleek geen stand te houden, omdat non-coöperatief gedrag juist vaak het probleem veroorzaakt waar het regime een oplossing voor wil bieden, en door lidmaatschap zodanig te definiëren dat de probleemveroorzakende partij ‘buiten’ de regels valt, wordt het probleem dus ook niet opgelost. Koremenos et al. citeren een voorbeeld waarin de Duitse industrie in het Ruhr-gebied de Rijn vervuult zodanig dat Nederland eronder lijdt. Wanneer Duitsland dan buiten het regime gehouden wordt, verandert ze haar gedrag sowieso niet, en is het regime dus nutteloos³¹⁶

Het lijkt wat tegenintuïtief dat het bereik ook toeneemt wanneer het gehoorzaamheidsprobleem toeneemt. Toch is dat wel het geval: door een extra issue in te voegen in het regime, vergroten de deelnemers aan het regime de mogelijkheid van de andere deelnemers om op dat andere issue tegenmaatregelen te nemen als één actor op het eerste issue ongehoorzaam blijkt³¹⁷. Door het bereik te vergroten zijn de betrokken

³⁰⁹ Koremenos, Lipson & Snidal, ‘The Rational Design of International Institutions’, p. 16

³¹⁰ De term is vertaald van *risk-benefit analysis*, Stone, *Policy Paradox*, p. 236 - 242

³¹¹ Koremenos, Lipson & Snidal, ‘The Rational Design of International Institutions’, p. 23

³¹² Koremenos, Lipson & Snidal, ‘The Rational Design of International Institutions’, p. 26

³¹³ Koremenos, Lipson & Snidal, ‘The Rational Design of International Institutions’, p. 29

³¹⁴ Koremenos, Lipson & Snidal, ‘The Rational Design of International Institutions’, p. 24

³¹⁵ Koremenos, Lipson & Snidal, ‘Rational Design: Looking Back to Move Forward’, 296

³¹⁶ Koremenos, Lipson & Snidal, ‘Rational Design: Looking Back to Move Forward’, 296

³¹⁷ Koremenos, Lipson & Snidal, ‘The Rational Design of International Institutions’, p. 27

actoren onderling meer ‘kwetsbaar’ of ‘gevoelig’ voor elkaar handelen³¹⁸, en doordat de actoren door die toegenomen onderlinge afhankelijkheid elkaar meer kunnen beïnvloeden, nemen zowel de kosten van non-coöperatie als de kans op materialisatie van die kosten toe. Deze relatie is ook in het empirisch onderzoek bevestigd³¹⁹, en wordt in een ongerelateerd artikel zelfs als fundamentele onderhandelstrategie gepresenteerd³²⁰

Tot slot neemt ook de centralisatie toe met het toenemen van het gehoorzaamheidsprobleem: het gaat hier dan voornamelijk om de twee laatste systemen zoals Mitchell die gedefinieerd heeft: het gehoorzaamheidsinformatiesysteem en het ongehoorzaamheidsresponsysteem. Voordat de betrokken actoren met een regime van start gaan, bouwen ze voldoende institutionele garanties in om ervoor te zorgen dat het opsporen en bestraffen van overtredingen niet onderhavig is aan politieke invloeden, zodat de mogelijke overtreders niet in staat zijn controle uit te oefenen over de kans op en kosten van betrap worden³²¹. Deze relatie is grotendeels bevestigd door empirisch onderzoek³²², en het onderzoek waaruit géén bevestiging voorkwam gebruikte een ander analytisch kader³²³.

4.4.3. Aantal actoren en asymmetrie

Het aantal actoren en de asymmetrie daartussen slaat op alle actoren die door middels hun handelen of door het handelen van anderen betrokken zijn bij het regime, een betrokkenheid die vaak voortkomt uit de technische aard van het onderwerp: zo veroorzaakte zwaveluitstoot in het Midwesten van de VS bijvoorbeeld zure regen aan de Amerikaanse en Canadese Oostkust³²⁴, en zwaveldioxide-emissies in Groot-Britannië veroorzaakten verzurend grondwater in Zweden³²⁵. Overigens hoeft het hier altijd per sé het aantal individuele actoren te zijn maar ook wel het aantal verschillende *soorten* actoren met verschillende preferentiestructuren.

Het is belangrijk om op te merken dat ‘aantal actoren’ dus niet hetzelfde is als ‘lidmaatschap’. Lidmaatschap is iedereen die het regime ‘bestrijkt’ in termen van het regime, en is een bewuste ‘ontwerpkeuze’, terwijl het aantal actoren iedereen is die betrokken is in het probleemgebied, en dus het gevolg is van de technische aard van het probleem³²⁶.

Onder deze variabele valt ook de al dan niet asymmetrische verdeling van de capaciteiten van de betrokken actoren. Wanneer het handelen van de ene actor meer invloed heeft op één of meerdere actoren dan andersom, dan spreken we van asymmetrische interdependentie³²⁷, en dat vormt een bron van machtsverschillen in een

³¹⁸ Vertaald van de onderhandel-theoretische termen ‘sensitive’ en ‘vulnerable’ zoals gehanteerd en beschreven door Haas, ‘Why Collaborate?’, p. 363

³¹⁹ Koremenos, Lipson & Snidal, ‘Rational Design: Looking Back to Move Forward’, 298

³²⁰ Katzenstein & Tsujinaka, “Bullying”, “buying” and “binding”: US-Japanese transnational relations and domestic structures’, p. 79 – 112. De auteurs beschrijven hierin hoe de Amerikaanse politici en onderhandelaars bewust politieke druk uitoefenen op non-gerelateerde gebieden om zo concessies te verkrijgen voor de Amerikaanse automobielindustrie.

³²¹ Koremenos, Lipson & Snidal, ‘The Rational Design of International Institutions’, p. 30

³²² Koremenos, Lipson & Snidal, ‘Rational Design: Looking Back to Move Forward’, 295

³²³ Koremenos, Lipson & Snidal, ‘Rational Design: Looking Back to Move Forward’, 299

³²⁴ Koremenos, Lipson & Snidal, ‘The Rational Design of International Institutions’, p.17

³²⁵ Hajer, ‘Discourse Coalitions’, p. 51

³²⁶ Koremenos, Lipson & Snidal, ‘The Rational Design of International Institutions’, p. 17

³²⁷ Haas, ‘Why Collaborate?’, p. 363

onderhandeling: de partij die minder gevoelig is voor het handelen maar wel veel invloed kan uitoefenen op de andere partijen, is de meest machtige partij, en die kan de onderhandelingen dus sturen.

Het aantal actoren en de asymmetrie daartussen beïnvloedt de elementen van een regime op de onderstaande manieren:

(S1): Bereik neemt toe wanneer het aantal actoren en de heterogeniteit toeneemt³²⁸

(C3): Centralisatie neemt toe wanneer het aantal actoren toeneemt³²⁹

(V1): Controle neemt af wanneer het aantal actoren toeneemt³³⁰

(V2): Asymmetrie van controle neemt toe met de asymmetrie tussen actoren³³¹

(F3): Flexibiliteit neemt af wanneer het aantal actoren toeneemt³³²

Het bereik neemt toe met het aantal actoren en vooral heterogeniteit, omdat met meer en meer verschillende actoren in een onderhandeling er meer mogelijkheden zijn voor het oplossen van conflicten en het uitruilen van wederzijds gewaardeerde waarden³³³.

Volgens Sebenius leidt het toevoegen van issues er toe dat de 'zone van mogelijke overeenkomsten' groter wordt³³⁴, wat wil zeggen dat met meer betrokkenen en met meer verschillende belangen van die actoren, daarmee dus de kans op het ontstaan van een regime als gevolg van een onderhandeling verbeterd wordt naarmate er meer van dergelijke issues bij betrokken worden. Deze relatie is de enige relatie die niet empirisch getoetst is³³⁵. Omdat de redenatie erachter aannemelijk is, neem ik deze nog wel mee voor mijn onderzoek.

Centralisatie neemt toe met het aantal actoren, omdat de transactiekosten steeds groter worden naarmate er meer actoren bij de formatie van het regime betrokken raken³³⁶. Dit inzicht komt in essentie voort uit de analyse die de econoom Ronald Coase in 1937 al gaf over de bestaansreden van grote bedrijven, terwijl de economische wetenschap destijds voorspelde dat die in een wereld van nutsmaximaliserende actoren niet zouden kunnen bestaan: grote organisaties droegen juist bij aan het maximaliseren van het nut van de betrokken actoren omdat ze de kosten van de onderlinge coördinatieproblemen significant en efficiënt drukten³³⁷. Deze relatie is bevestigd in het empirisch onderzoek³³⁸.

Dat de controle afneemt met het aantal actoren, lijkt voor de hand liggend: met meer betrokken partijen heeft elke actor vanzelf minder invloed op het regime. Zo nam bijvoorbeeld de invloed van de oudere 15 leden van de Europese Unie af met de uitbreiding naar 25 leden, iets wat we terugzien in het aantal zetels in het Europees

³²⁸ Koremenos, Lipson & Snidal, 'The Rational Design of International Institutions', p. 25

³²⁹ Koremenos, Lipson & Snidal, 'The Rational Design of International Institutions', p. 28

³³⁰ Koremenos, Lipson & Snidal, 'The Rational Design of International Institutions', p. 31

³³¹ Koremenos, Lipson & Snidal, 'The Rational Design of International Institutions', p. 31

³³² Koremenos, Lipson & Snidal, 'The Rational Design of International Institutions', p. 34

³³³ Koremenos, Lipson & Snidal, 'The Rational Design of International Institutions', p. 26

³³⁴ Sebenius, 'Negotiation Arithmetic', p. 314

³³⁵ Koremenos, Lipson & Snidal, 'Rational Design: Looking Back to Move Forward', 294

³³⁶ Koremenos, Lipson & Snidal, 'The Rational Design of International Institutions', p. 28 - 29

³³⁷ De analyse van Coase zoals beschreven door Granovetter in Granovetter, 'Business Groups', p. 453

³³⁸ Koremenos, Lipson & Snidal, 'Rational Design: Looking Back to Move Forward', 295

Parlement dat elke lidstaat toebedeeld kreeg in verhouding tot het totale aantal zetels³³⁹. In het empirisch onderzoek is deze relatie één keer getest, en niet bevestigd, wat voortkwam uit de hoge 'sovereignty costs',³⁴⁰ die gemoeid waren met het opgeven van controle³⁴¹. Deze relatie wordt dan ook niet meegenomen met het onderzoek.

De asymmetrie van controle neemt toe met de asymmetrie tussen de betrokken actoren omdat een actor die het eerste formeringsproces beter kan beïnvloeden, uiteindelijk zichzelf in het institutionele recht van het regime ook meer invloed kan toebedelen. Een voorbeeld is de VN Veiligheidsraad binnen het geheel van de VN: de vijf permanente leden zijn de overwinnaars uit de Tweede Wereldoorlog en de machtigste actoren ten tijde van de oprichting van de Verenigde Naties, een macht die ze geïstitutionaliseerd hebben in de Veiligheidsraad³⁴². In het empirisch onderzoek is deze relatie slechts licht positief bevestigd.³⁴³

Flexibiliteit neemt af naarmate het aantal betrokken actoren toeneemt, omdat met meer betrokken actoren de kosten van flexibiliteit onevenredig hoog worden³⁴⁴. Dit komt omdat met meer betrokken actoren de ruimte voor interpretatie onder hoge flexibiliteit per actor toeneemt, en de kosten van die interpretatieruimte leveren kosten op voor onder andere het gehoorzaamheidsinformatiesysteem en het ongehoorzaamheidsresponsstelsel. Deze relatie is in het onderzoek positief bevestigd³⁴⁵.

4.4.4. *Onvoorspelbaarheid van actoren, preferenties en omgevingsfactoren*

Onvoorspelbaarheid heeft een belangrijke invloed in onderhandelingen. De rationele actor neemt beslissingen op basis van de berekende voor- en nadelen en de kans dat die voor- en nadelen zich daadwerkelijk materialiseren. Bij een grotere onvoorspelbaarheid kan de rationele actor deze berekening minder accuraat maken: de waarde van de berekende voor- en nadelen en de kans op de materialisatie daarvan krijgen een grotere onzekerheid. Aangezien Koremenos et al. de actoren definiëren als risico-avers³⁴⁶, zullen de betrokken actoren een strategie kiezen die die onzekerheid zoveel mogelijk reduceert, wat de organisatiesocioloog Thompson een 'closed-system-strategy' noemt, die hij associeert met de organisatiekundige benaderingen van onder andere het Taylorisme en het Weberiaanse bureaucratisme³⁴⁷ - dat wil dus zeggen dat de betrokken actoren zoveel mogelijk controle over het proces zullen willen behouden.

Koremenos et al. onderscheiden 3 verschillende soorten onvoorspelbaarheid: onzekerheid over gedrag van de andere actoren, onzekerheid over de preferenties van de betrokken actoren en onzekerheid over factoren, ofwel onzekerheid over de toestand van de wereld. In sommige gevallen is het onmogelijk voor een actor om zeker te weten of de andere actoren zich houden aan de afgesproken regels³⁴⁸. Dit is verwant aan, maar niet

³³⁹ Koremenos, Lipson & Snidal, 'The Rational Design of International Institutions', p. 31

³⁴⁰ 'Sovereignty Costs' zijn de inperkingen van de soevereiniteit van de betrokken actoren: Abbott & Snidal, 'Hard and Soft Law', p. 52 - 57

³⁴¹ Koremenos, Lipson & Snidal, 'Rational Design: Looking Back to Move Forward', p. 300

³⁴² Koremenos, Lipson & Snidal, 'The Rational Design of International Institutions', p. 32

³⁴³ Koremenos, Lipson & Snidal, 'Rational Design: Looking Back to Move Forward', p. 300

³⁴⁴ Koremenos, Lipson & Snidal, 'The Rational Design of International Institutions', p. 34 - 35

³⁴⁵ Koremenos, Lipson & Snidal, 'Rational Design: Looking Back to Move Forward', 295

³⁴⁶ Koremenos, Lipson & Snidal, 'The Rational Design of International Institutions', p. 22

³⁴⁷ Thompson, 'Organizations in Action', p. 287 - 288

³⁴⁸ Koremenos, Lipson & Snidal, 'The Rational Design of International Institutions', p. 18

hetzelfde als het gehoorzaamheidsprobleem: dat probleem ging over de kansen en voordelen die actoren hadden voor ongehoorzaamheid. Bij ‘onvoorspelbaarheid’ gaat het om de essentiële onkenbaarheid van het gedrag van de betrokken actoren, zoals we bijvoorbeeld nu niet kunnen weten of Iran al dan niet een nucleaire reactor aan het bouwen is voor een kernbom. Abbott en Snidal maken een vergelijkbaar onderscheid tussen *risk* en *uncertainty*: risico is wanneer de uitkomst niet zeker is maar er wel een kansverdeling van mogelijke uitkomsten beschikbaar is, onzekerheid is wanneer ook die kansverdeling niet beschikbaar is³⁴⁹. Koremenos et al. maken dit analytisch zeer nuttige onderscheid niet en beschouwen deze twee vormen van onzekerheid als op zijn minst zeer op elkaar gelijkend in hun interne dynamiek³⁵⁰. Ik ben het echter eens met het commentaar van Wendt op dit vlak, namelijk dat het onderscheid tussen die soorten onzekerheid wél belangrijk is³⁵¹. Omdat ik hier echter uitga van het model van Koremenos et al., zie ik deze twee vormen voor nu ook als ‘identiek’.

Onzekerheid over de preferenties gaat over de onzekerheid die actoren hebben in het kennen van de doelen en de prioritering van die doelen van andere actoren: zo hebben sommige actoren er een belang bij hun eigen preferenties anders voor te doen dan ze daadwerkelijk zijn, omdat ze met dit bedrog een lange-termijn voordeel zouden kunnen binnenhalen³⁵².

Onzekerheid over factoren is onzekerheid over de consequenties van het eigen handelen, over de consequenties van andermans handelen of over de consequenties van het handelen en functioneren van instituties. Het gaat hier dus om een gebrek aan kennis. Dat kan een gebrek aan wetenschappelijke of technische kennis zijn enerzijds, of een gebrek aan politicologische, juridische en economische kennis anderzijds³⁵³.

Onvoorspelbaarheid beïnvloedt de elementen van een regime op de onderstaande manieren:

(M2): Restrictief lidmaatschap neemt toe met onvoorspelbaarheid van preferenties³⁵⁴

(C1): Centralisatie neemt toe met onvoorspelbaarheid van actoren³⁵⁵

(C2): Centralisatie neemt toe met onvoorspelbaarheid van factoren³⁵⁶

(V3): Controle neemt toe met onvoorspelbaarheid van factoren³⁵⁷

(F1): Flexibiliteit neemt toe met onvoorspelbaarheid van factoren³⁵⁸

Restrictief lidmaatschap is een methode van onzekerheidsreductie: door de kosten van lidmaatschap te verhogen, wordt de calculatie van een rationele actor die alleen maar deel wilde nemen aan het regime om zich niet te gehoorzamen maar wel de voordelen van deelname op te strijken, aangepast: de voordelen van ongehoorzaamheid blijven

³⁴⁹ Abbott en Snidal, ‘Hard and Soft Law’, p. 58

³⁵⁰ Koremenos, Lipson & Snidal, ‘Rational Design: Looking Back to Move Forward’, p. 321

³⁵¹ Wendt, ‘The Rational Science of Institutional Design’, p. 269 - 272

³⁵² Koremenos, Lipson & Snidal, ‘The Rational Design of International Institutions’, p. 19

³⁵³ Koremenos, Lipson & Snidal, ‘The Rational Design of International Institutions’, p. 19. De term ‘juridische kennis’ is door mij toegevoegd

³⁵⁴ Koremenos, Lipson & Snidal, ‘The Rational Design of International Institutions’, p. 24

³⁵⁵ Koremenos, Lipson & Snidal, ‘The Rational Design of International Institutions’, p. 27

³⁵⁶ Koremenos, Lipson & Snidal, ‘The Rational Design of International Institutions’, p. 28

³⁵⁷ Koremenos, Lipson & Snidal, ‘The Rational Design of International Institutions’, p. 32

³⁵⁸ Koremenos, Lipson & Snidal, ‘The Rational Design of International Institutions’, p. 33

misschien gelijk, maar de kosten om die voordelen te verwezenlijken door eerst te voldoen aan de lidmaatschapseisen worden hoger. Zo vormt lidmaatschap een kostenbarrière voor eventuele non-coöperatieve deelnemers³⁵⁹. Deze relatie is positief bewezen in de empirische toetsing³⁶⁰.

Centralisatie neemt toe met de onzekerheid over het gedrag van de betrokken actoren, omdat meer centralisatie betekent dat in ieder geval het gehoorzaamheidsinformatiesysteem en het ongehoorzaamheidsresponsysteem niet meer onder controle vallen van een eventueel non-coöperatieve deelnemer. Zo kan er waardevolle informatie verzameld worden over het gedrag van de deelnemers: het centraliseren van het gehoorzaamheidsinformatiesysteem en het ongehoorzaamheidsresponsysteem draagt daarmee bij aan onzekerheidsreductie³⁶¹. Op vergelijkbare wijze neemt de centralisatie ook toe wanneer het gaat om onzekerheid over de toestand van de wereld: dit betreft dan niet een centralisatie van het gehoorzaamheidsinformatiesysteem, maar meer een algemene taak tot informatieverzameling en informatie-uitwisseling, waardoor het regime bijdraagt aan toename van kennis over de factoren die betrekking hebben op het regime. Beide relaties zijn grotendeels bevestigd in empirisch onderzoek³⁶², en in het onderzoek waarin deze niet bevestigd werd, kan dat te wijten geweest zijn aan de onduidelijke definitie en operationalisatie van het begrip 'centralisatie'³⁶³.

Controle neemt toe met de onvoorspelbaarheid van factoren om een vergelijkbare reden: wanneer de toestand van de wereld in de toekomst onzeker is, is het logischerwijs verstandig om in die onzekere toekomst nog zoveel mogelijk institutionele invloed en handelingsvrijheid te willen hebben³⁶⁴. Deze relatie is empirisch positief bevestigd³⁶⁵.

Flexibiliteit, ten slotte, neemt toe met de onzekerheid over factoren in de wereld, omdat de betrokkenen actoren risico-avers zijn, en zich dus liever niet laten vastleggen op een hele specifieke regel waarvan ze niet kunnen voorzien wat de gevolgen ervan zullen zijn³⁶⁶. Wanneer de specificiteit en verbindendheid te hoog zijn, kan het gebeuren dat een actor verbonden is aan iets wat in het licht van nieuwe kennis irrelevant of nadelig is geworden. Bij een lagere specificiteit is een eventuele overtreding van de regels minder makkelijk te zien³⁶⁷, en bij een lagere verbindendheid zijn de kosten van een geconstateerde overtreding lager, omdat de eventuele sancties voortkomend uit het ongehoorzaamheidsresponsysteem makkelijker genegeerd kunnen worden. Deze relatie is empirisch zeer sterk bevestigd³⁶⁸.

4.4.5. *Samenvatting, conclusies, en relatief gewicht van de variabelen*

In onderstaande tabel worden de relaties en hun status na empirische toetsing nogmaals weergegeven. De tabel is overgenomen van Koremenos et al., maar enigszins aangepast:

³⁵⁹ Koremenos, Lipson & Snidal, 'The Rational Design of International Institutions', p. 24

³⁶⁰ Koremenos, Lipson & Snidal, 'Rational Design: Looking Back to Move Forward', 296

³⁶¹ Koremenos, Lipson & Snidal, 'The Rational Design of International Institutions', p. 28

³⁶² Koremenos, Lipson & Snidal, 'Rational Design: Looking Back to Move Forward', p. 295

³⁶³ Koremenos, Lipson & Snidal, 'Rational Design: Looking Back to Move Forward', p. 298 - 299

³⁶⁴ Koremenos, Lipson & Snidal, 'The Rational Design of International Institutions', p. 32

³⁶⁵ Koremenos, Lipson & Snidal, 'Rational Design: Looking Back to Move Forward', p. 295, 300

³⁶⁶ Koremenos, Lipson & Snidal, 'The Rational Design of International Institutions', p. 33 - 34

³⁶⁷ Abbott, Keohane, Moravcsik, Slaughter & Slaughter, 'The Concept of Legalization', p. 30

³⁶⁸ Koremenos, Lipson & Snidal, 'Rational Design: Looking Back to Move Forward', p. 295, 300 - 301

De relaties zijn hier gegroepeerd op de afhankelijke variabele waar ze betrekking op hebben.³⁶⁹

Tabel 3. *Factoren in Regimeontwerp en hun empirische status*

	++	+	-	--
M1: restrictief lidmaatschap neemt af met een toenemende zwaarte van het gehoorzaamheidsprobleem	0	0	2	1
M2: Restrictief lidmaatschap neemt toe met toenemende onzekerheid over preferenties	2	0	0	0
M3: Lidmaatschap neemt toe met toenemende zwaarte van het distributieprobleem	2	1	0	0
S1: Bereik neemt toe wanneer het aantal betrokken actoren toeneemt	0	0	0	0
S2: Bereik neemt toe wanneer de zwaarte van het distributieprobleem toeneemt	1	0	1	0
S3: Bereik neemt toe wanneer de zwaarte van het gehoorzaamheidsprobleem toeneemt	1	0	0	0
C1: Centralisatie neemt toe wanneer de onzekerheid over actoren toeneemt	2	0	1	0
C2: Centralisatie neemt toe wanneer de onzekerheid over factoren toeneemt	2	0	1	0
C3: Centralisatie neemt toe wanneer het aantal betrokken actoren toeneemt	2	0	0	0
C4: Centralisatie neemt toe wanneer de zwaarte van het gehoorzaamheidsprobleem toeneemt	2	1	0	1
V1: Controle neemt af wanneer het aantal betrokken actoren toeneemt	0	0	0	1
V2: Asymmetrie van controle neemt toe wanneer de asymmetrie tussen actoren toeneemt	0	1	0	0
V3: Controle neemt toe wanneer onzekerheid over factoren toeneemt	2	0	0	0
F1: Flexibiliteit neemt toe wanneer de onzekerheid over factoren toeneemt	5	0	0	0
F2: Flexibiliteit neemt toe wanneer de zwaarte van het distributieprobleem toeneemt	3	0	0	1
F3: Flexibiliteit neemt af wanneer het aantal betrokken actoren toeneemt	1	0	0	0

Toelichting: Koremenos et al. hebben een aantal artikelen die de relaties zoals hierboven gespecificeerd hebben getest, geïnventariseerd volgens de volgende categorisering:

++ : Sterk bevestigd

³⁶⁹ Koremenos, Lipson & Snidal, 'Rational Design: Looking Back to Move Forward', p. 295

- +: Licht bevestigd
- : Licht ontkracht
- : Sterk ontkracht

In de tabel staat nu dus weergegeven hoe vaak een bepaalde mate van bevestiging of ontkrachting in de casestudies teruggevonden heeft.

Van de theoretische relaties zijn er twee die duidelijk afvallen: M1 en V1. S1 is in de literatuur niet getest. De andere relaties zijn allemaal in mindere of meerdere mate bevestigd. Ik classificeer de relaties S2, C1 en C2 als licht bevestigd, omdat er naast één of meerdere sterke bevestigingen er ook één lichte ontkrachting is gevonden, en voeg de niet-geteste S1 toe als licht bevestigd, evenals V2 omdat deze zelfs eenmaal licht bevestigd is. De overige relaties classificeer ik daarmee als sterk bevestigd. De relatie F2 verklaar ik ook als sterk bevestigd omdat Koremenos et al. aangeven dat er geen relatie is gevonden met ‘flexibiliteit’ zoals zij het definieerden, maar wel met andere vormen van verminderde specificiteit en verbindendheid, die men achteraf wel had kunnen classificeren als een voorbeeld van ‘flexibiliteit’.

Al deze variabelen spelen dus een rol bij het creëren en tot stand komen van een regime. Maar niet alle variabelen zijn even belangrijk, en sommige variabelen hangen misschien met elkaar samen. Het is nodig om een idee te hebben van het relatieve gewicht van de variabelen, omdat we dan bij het bouwen van het model een keuzemechanisme hebben wanneer twee onafhankelijke variabelen een afhankelijke variabele in twee verschillende richtingen ‘duwen’: het is dan de variabele met het zwaarste relatieve gewicht dat de doorslag geeft.

Op basis van hun analyse van de gedane onderzoeken concluderen Koremenos et al. dat de minder belangrijke verklarende variabelen de variabelen betreffende gehoorzaamheidsproblemen en aantal betrokken actoren zijn: ze stellen dat die slechts een bescheiden rol hebben gespeeld in de gedane onderzoeken³⁷⁰. De twee variabelen die een grotere rol speelden zijn die variabelen die voortkomen uit de distributieproblemen en de onzekerheden³⁷¹. Dit wil zeggen dat bij het proberen te voorspellen van de uitkomsten van onderhandelingen om een regime te formeren, de variabelen distributie en onzekerheid belangrijker zijn dan hoeveel mensen erbij betrokken zijn en de eventuele gehoorzaamheidsproblemen.

Tegelijkertijd geven Koremenos et al. ook aan dat daarom sommige van de afhankelijke variabelen belangrijker zijn dan andere: dat wil zeggen dat bepaalde afhankelijke variabelen eerder strategisch ingezet worden als reactie op een specifieke toestand van de onafhankelijke variabelen als beleidsprobleem, dan andere. Volgens Koremenos et al. zijn zowel centralisatie als flexibiliteit belangrijk: de eerste vanwege het reduceren van coördinatiekosten en het omgaan met onzekerheid, de tweede vanwege het omgaan met onzekerheid en distributieproblemen. Een derde ‘gevoelige’ afhankelijke variabele is ‘lidmaatschap’, hoewel de eerste speculatie daaromtrent duidelijk afgewezen is³⁷².

³⁷⁰ Koremenos, Lipson & Snidal, ‘Rational Design: Looking Back to Move Forward’, p. 303

³⁷¹ Koremenos, Lipson & Snidal, ‘Rational Design: Looking Back to Move Forward’, p. 303

³⁷² Koremenos, Lipson & Snidal, ‘Rational Design: Looking Back to Move Forward’, p. 294

4.5. Analyse van de verklarende variabelen in de huidige context

In deze paragraaf boog ik terug op de analyse gemaakt in hoofdstuk 2, waar ik de wereldwijde trends in maatschappelijk verantwoord ondernemen in kaart bracht. Ik gaf daar al aan dat die analyse onder andere bedoeld was om de actoren, hun karakteristieken en het onderwerpgebied in kaart te brengen. Uiteindelijk zijn we daar geëindigd met een analyse in termen van de vier onafhankelijke variabelen van Koremenos et al., en die analyse gebruiken we hier om inzicht te krijgen in wat voor een regime we op basis van regimeformatietheorie zouden kunnen verwachten wanneer het gaat om het onderwerp mensenrechten en bedrijven. De eerste variabele waar ik mee begin is het aantal betrokken actoren. Ik begin daarmee omdat het makkelijker is vanaf deze variabele door te gaan naar de distributie- en gehoorzaamheidsproblemen, in plaats van andersom: de distributie- en gehoorzaamheidsproblemen komen immers voort uit de karakteristieken van de actoren. Na het aantal actoren behandel ik het distributieprobleem, daarna het gehoorzaamheidsprobleem en vervolgens de onzekerheden.

Het aantal actoren waar dit onderwerpgebied betrekking op heeft was zeer groot: Ik besloot er dan ook toe de actoren op te delen in vijf categoriën van *soorten* actoren in plaats van de actoren zelf te tellen:

1. Individuen
2. Transnationale Corporaties in de rol van ‘verantwoordelijken’
3. Staten
4. Internationale Organisaties: VN, OECD, ILO, et cetera
5. Non-Gouvernementele Organisaties als ‘maatschappelijke pressiegroepen’: Amnesty International, Human Rights Watch, et cetera

Koremenos et al. wijzen er ook op dat het *aantal* actoren niet alleen belangrijk is, maar ook de symmetrie tussen die actoren, waarmee vooral de onderlinge machtsverhoudingen bedoeld worden³⁷³. We kwamen daar tot de conclusie dat in principe staten de meest machtige actoren waren, vervolgens bedrijven en internationale organisaties, en tot slot pressiegroepen en mensen. Dit maakt vooral duidelijk dat de asymmetrie behoorlijk groot is, vooral als we de ‘constitutieve’ macht van staten vergeleken met de ‘informatieve’ macht die pressiegroepen hebben.

Het aantal betrokken actoren is dus zeer groot, en de asymmetrie ertussen is ook groot. Dat heeft gevolgen voor de volgende causale relaties: de licht bevestigde relaties S1 (Bereik neemt toe met aantal), V2 (asymmetrie van controle neemt toe met asymmetrie van de betrokken actoren), en de sterk bevestigde relaties C3 (centralisatie neemt toe met her aantal betrokken actoren) en F3 (Flexibiliteit neemt toe met het aantal betrokken actoren). Op basis van Koremenos et al. stel ik dus dat we vanuit de variabele ‘aantal betrokken actoren en de symmetrie ertussen’ een sterk gecentraliseerd regime kunnen verwachten, met een lage verbindendheid en specificiteit (dat is immers een hoge flexibiliteit), met een licht groot bereik en licht asymmetrische controle.

De tweede variabele, distributieproblemen, komen voort uit verschillende en conflicterende preferenties van de betrokken actoren. Ik concludeerde dat er in het geval van publieke verantwoordelijkheden en bedrijven er in ieder geval géén sprake hoeft te zijn voor een zero-sum game, vooral niet als het gaat om bedrijven, die immers via het

³⁷³ Koremenos, Lipson & Snidal, ‘The Rational Design of International Institutions’, p. 18

reputatiemechanisme zelfs nog wel een voordeel konden hebben bij een regime wat de publieke verantwoordelijkheden reguleert. De grotere hindernis in het distributieprobleem echter waren de staten, die zich zelf al vrijwel nooit houden aan mensenrechten, maar vooral ‘bang’ zijn voor soevereiniteitskosten: en vanuit het perspectief van staten bezien kan het goed institutionaliseren van mensenrechten wel zeker als een zero-sum game gezien worden. Het distributieprobleem is dus alsnog redelijk zwaar. Op basis van de variabele ‘distributieproblemen’ kunnen we dan de volgende verwachtingen opstellen over het te ontwerpen regime betreffende de sterk bevestigde verwachtingen: op basis van M3, lidmaatschap neemt toe met de zwaarte van het distributieprobleem, wordt het lidmaatschap inclusiever. Evenzeer is er druk om de flexibiliteit te verhogen. Betreffende de licht bevestigde uitspraken zien we een druk ontstaan om het bereik te vergroten.

Voor de derde variabele, betreffende het gehoorzaamheidsprobleem, gold iets vergelijkbaars: Van de actorgroep ‘staten’ valt dus weinig gehoorzaamheid aan regels te verwachten, maar voor de actorgroep ‘bedrijven’ ligt dat iets anders, aangezien enkele bedrijven zelf initiatief namen tot institutionalisatie van publieke verantwoordelijkheden van transnationale corporaties.

Volgens de relaties van Koremenos et al. betekent dat dat we kunnen verwachten dat het bereik groter wordt, via S3, en dat er een redelijk sterke drang tot centralisatie ontstaat, vanwege C4. Beide relaties zijn sterk bevestigd.

De vierde variabele, de ‘onzekerheid’ viel uiteen in 3 deelvariabelen: onzekerheid betreffende actoren, preferenties en factoren. De onzekerheid betreffende het gedrag van de actoren en hun preferenties is hoog, niet omdat de actoren zelf inherent onbetrouwbaar zijn, maar omdat het er zoveel zijn en omdat ze in zoveel verschillende situaties terecht kunnen komen. Dat wordt versterkt door de derde factor: onzekerheid over de factoren in de wereld. In principe is niet te verwachten dat ‘wat precies een mensenrechtenschending is’ gaat veranderen in de toekomst, maar wel is uit het vorige hoofdstuk naar voren gekomen dat het moeilijk is om ten eerste *ex ante* een harde lijst van mensenrechten te definiëren, en ten tweede dat het ook moeilijk is om *ex ante* te definiëren wat precies de ‘invloedssfeer’ van bedrijven is. De onzekerheid, in al haar drie deelelementen, kunnen we dus gerust ‘hoog’ noemen.

Dit betekent betreft de licht bevestigde relaties dat C1, centralisatie neemt toe met onzekerheid over actoren, en C2, centralisatie neemt toe met onzekerheid over factoren, een duw in de richting van centralisatie opleveren. De sterk bevestigde relatie V3, controle neemt toe naarmate onzekerheid over de wereld toeneemt, levert een vergelijkbare druk op betreft het institutionele recht van het regime. F1, flexibiliteit neemt toe met de onzekerheid van factoren, betekent echter dat we een verminderde specificiteit en verminderde verbindendheid van het regime mogen verwachten.

Wanneer we deze analyse samenvatten, dan zien we dat op basis van de onafhankelijke variabelen er vooral een sterke druk ontstaat op de afhankelijke variabelen centralisatie (bij drie onafhankelijke variabelen geïmpliceerd: het aantal actoren, het gehoorzaamheidsprobleem en de onzekerheid) en flexibiliteit (ook bij drie variabelen geïmpliceerd: het aantal actoren, het distributieprobleem en de onzekerheid). In het volgende hoofdstuk doe ik een voorstel voor een regime zoals dat ‘veroorzaakt’ zou kunnen worden door deze variabelen.

4.6. *Het Model*

In deze paragraaf doe ik een voorstel, in grote lijnen, voor hoe een regime dat de verantwoordelijkheden van bedrijven jegens mensenrechten reguleert, eruit zou moeten zien. Ik baseer me daarbij op twee criteria: enerzijds moet het zo goed mogelijk passen bij de druk die de onafhankelijke variabelen geven in een bepaalde richting op de vijf elementen van regimeformatie die Koremenos et al. en anderzijds moet het zo effectief mogelijk de mensenrechten garanderen – die effectiviteit gebruik ik hier als een extra ontwerpcriterium wanneer ik op basis van de variabelen van Koremenos et al. geen eenduidige keuze kan maken. Ik behandel de variabelen stuk voor stuk maar sta bij het ontwerp ook interactie toe: sommige ‘problemen’ die de sommige onafhankelijke variabelen opleveren kunnen namelijk handig ‘opgelost’ worden door bepaalde combinaties in het ontwerp.

4.6.1. *Lidmaatschap*

Wie moet ‘lid’ of worden van het regime? Op basis van het normatieve probleem uit hoofdstuk 3 zijn er eigenlijk maar twee groepen direct *moreel* relevant: namelijk, grote, transnationale corporaties en individuen wereldwijd: de normatieve relatie draait immers alleen maar om deze twee actoren. Op basis van een empirische analyse hebben we net veel meer betrokken groepen actoren geanalyseerd, maar de enige normatief relevante relatie is die tussen individuen en bedrijven. Het lijkt daarom niet meer dan logisch om deze twee in ieder geval ‘lid’ te maken van het regime.

De relaties M2 (Restrictief lidmaatschap neemt toe met toenemende onzekerheid over preferenties) en M3 (Lidmaatschap neemt toe met toenemende zwaarte van het distributieprobleem) werken in verschillende richtingen: M2 stelt dat er minder actoren ‘lid’ zouden moeten zijn, M3 stelt dat er méér actoren lid zouden moeten zijn. Het hangt dus af van twee problemen: de onzekerheid en het distributieprobleem. In dit specifieke geval werd het distributieprobleem door twee groepen actoren gecreëerd: enerzijds de moreel relevante bedrijven, anderzijds de voor de morele relatie secundair relevante, maar voor grondvesting op basis van verdragen direct noodzakelijke staten. Om dit probleem minder sterk te maken, stel ik voor dat staten niet ‘lid’ kunnen zijn van het te ontwerpen regime, dat wil zeggen, dan staten géén directe soevereiniteitskosten hoeven te lijden van dit regime. Wat dit concreet inhoudt, zal later blijken.

Omdat ook mensenrechtenorganisaties betrokken zijn bij het normatieve onderwerp, sluit ik ook hen in als ‘leden’ van de organisatie. Wat lidmaatschap precies inhoudt, definieer ik later.

4.6.2. *Bereik*

Op basis van het normatieve probleem uit hoofdstuk 3 zou het bereik zich feitelijk alleen dienen te beperken tot de mensenrechten zoals gedefinieerd in hoofdstuk 3: de minimale rechten op een bepaalde minimale veiligheid, het recht op een bepaalde minimale vrijheid, en het recht op een bepaalde minimale economische zekerheid. Maar uit de analyse hiervoor zagen we dat, bij een eventueel groot gehoorzaamheidsprobleem, het bereik groter diende te worden. Dat grotere bereik werd op instrumentele wijze gecreëerd, door een regime te formeren dat ook de ‘andere’ partij voordelen bood – het bereik werd groter door middel van ‘side-payments’.

Het is dus belangrijk in het bereik iets op te nemen wat ten voordele kan werken van die ándere direct moreel relevante partij, namelijk, bedrijven. Aangezien het primaire belang van bedrijven het maken van winst is, dienen dat zaken te zijn die bijdragen aan het maken van winst. Welke tools ik precies wil gebruiken definieer ik onder centralisatie, maar mijns inziens is het geenszins verkeerd in het te vormen regime ook onderwerpen op te nemen die bedrijven voordeel bieden. Vandaar dus dat in onderwerpbereik het regime méér dient te dekken dan alleen ‘mensenrechten’.

4.6.3. Centralisatie

Op basis van Mitchell hebben we de taken die onder centralisatie vielen gedefinieerd als ten eerste het nemen van besluiten en opstellen van regels, ten tweede het verzamelen van informatie omtrent gehoorzaamheid jegens de regels en ten derde het verbinden van consequenties aan een gebleken ongehoorzaamheid aan de afgesproken regels. Deze taken hebben vooral betrekking op de primaire taak van het pogen te reguleren van de verantwoordelijkheden van bedrijven jegens mensenrechten. Vanwege de noodzaak tot het creëren van side-payments kwam daar onder het vorige kopje nog een taak bij: tools toevoegen die de kans op, of de hoeveelheid winst, of beide van de betrokken bedrijven vergroten.

Op basis van de analyse hierboven, zien we dat er een sterke druk vóór centralisatie ontstaat: de relaties C1, C2, C3 en C4 stellen dat centralisatie dient toe te nemen naarmate de onzekerheid over actorgedrag toeneemt, wanneer de onzekerheid over factoren toeneemt, wanneer het aantal betrokken actoren toeneemt en wanneer het gehoorzaamheidsprobleem toeneemt. Al deze ‘onafhankelijke’ variabelen zijn groot, en daarom is de druk tot centralisatie groot. Ik suggereer een specifiekere invulling voor elk van de drie onderdelen.

Betreft het nemen van besluiten en opstellen van regels: dit hangt erg samen met keuzes gemaakt het kopje ‘flexibiliteit’. Één van de inzichten die we hebben overgehouden uit de normatieve analyse uit hoofdstuk 3 is dat de twee moreel meest belangrijke begrippen, namelijk, de precieze inhoud van de mensenrechten en de door de sfeer van invloed bepaalde precieze verantwoordelijkheid van bedrijven niet precies van tevoren in te vullen zijn, omdat ze heel erg afhangen van de specifieke situatie, waarin bepaald moet worden of er nu al dan niet sprake was van een daadwerkelijke (betrokkenheid bij) mensenrechtenschending. Dit maakt het moeilijker om *ex ante* vast te stellen wat precies wanneer een schending constitueert, en daarmee gaat de specificiteit omlaag³⁷⁴, en dus een hogere flexibiliteit. We zien straks ook op basis van de theorie van Koremenos et al. een grote druk richting een hogere flexibiliteit. Dat betekent óók dat het moeilijker is om *ex ante* vast te stellen wat de inhoud van regels zou moeten zijn. Tegelijkertijd is de normatieve grondslag wel helder. Daarom stel ik voor een soort ‘rechtbank’ of geschillencommissie in te stellen, die *ex post* bepaalde gevallen toetst aan de hierboven gedefinieerde normatieve standaarden van mensenrechten en invloedssfeer te testen: die *ex post* interpretatie kan beter rekening houden met de verschillende contingenties van geval tot geval³⁷⁵. Deze gecentraliseerde ‘rechtbank’ komt ook tegemoet aan de gesignaleerde druk tot centralisatie op basis van de variabelen ‘aantal betrokken actoren’, ‘gehoorzaamheidsprobleem’ en ‘onzekerheid’. Deze commissie krijgt

³⁷⁴ Abbott, Keohane, Moravcsik, Slaughter & Snidal, ‘The Concept of Legalization’, p. 29

³⁷⁵ Abbott, Keohane, Moravcsik, Slaughter & Snidal, ‘The Concept of Legalization’, p. 29

zelf een onderzoeks- en publicatierecht, om zodoende ook zelfstandig onderzoek te kunnen doen en dat te publiceren: deze functie centraliseren draagt bij aan de interpretaties die deze ‘rechtbank’ bekend kan maken, zodat de variabele ‘onzekerheid’ zoveel mogelijk geremedieerd kan worden. Dit is vergelijkbaar met het idee van precedentwerking en dissidente commentaren in andere rechtbanken, die beiden meer informatie geven over de genomen beslissingen van de ‘rechtbank’.

Betreffende het gehoorzaamheidsinformatiesysteem: in principe, nu er een sterk gecentraliseerde rechtbank is voor het nemen van besluiten en opstellen van regels, kunnen we de gehoorzaamheidsinformatiefunctie decentraliseren. Hiermee bedoel ik dat ik alle ‘leden’ in staat stel een geval voor te leggen ter interpretatie aan de ‘rechtbank’. Dit biedt een oplossing voor de onafhankelijke variabele ‘gehoorzaamheidsprobleem’, omdat ongehoorzaamheid bepaald werd door twee factoren: hoeveel voordeel het ongehoorzaam zijn oplevert en hoe groot de kans is dat dat voordeel zich materialiseert. Door méér actoren te betrekken bij het mogelijkwijs bespeuren van overtredingen, is de kans groter dat die overtredingen ook gevonden worden: een gecentraliseerd onderzoeksteam onder een secretariaat zou na een korte tijd al overladen zijn met mogelijke gevallen om te onderzoeken. Dat betekent overigens óók dat een bedrijf een geval aanhangig kan maken om te vragen om interpretatie, bijvoorbeeld om een test-case te houden, of om zich te vrijwaren van een opbouwende druk van publieke opinie.

Betreffende het ongehoorzaamheidsresponsstelsel: allereerst is de eerste respons bij een eventuele ongehoorzaamheid al de uitspraak en publicatie van ‘de rechtbank’. Dit kan al een significant reputatie-effect hebben op bedrijven. Dat lijkt evenwel mager wanneer het een daadwerkelijke begane schending betreft: wanneer een bedrijf actief mensenrechten heeft geschonden lijkt het me niet meer dan rechtvaardig om dat bedrijf ook te vervolgen en te straffen.

Hier ontstaat een probleem, want de enige groep actoren die straffen kunnen opleggen zijn staten. Maar vanwege het distributieprobleem en de secundaire morele relevantie van staten hebben we staten er als ‘leden’ van het regime uitgelaten. Mijn voorstel om dit dilemma op te lossen is als volgt: binnen het ongehoorzaamheidsresponsstelsel bestaat ook een functie om deze zaak aanhangig te maken bij de relevante nationale en internationale rechtbanken. Oftewel, het ongehoorzaamheidsresponsstelsel moet bestaan uit een groot team gemotiveerde juristen die gaan proberen het bedrijf te vervolgen voor de nationale rechtbank waar het bedrijf de schending pleegde, voor de nationale rechtbank waar het land vandaan komt, voor welke rechtbank maar ook waar het mogelijk is³⁷⁶ en voor de internationale rechtbank wanneer dat toegestaan is³⁷⁷. Deze oplossing is misschien suboptimaal vanuit normatief perspectief bezien, maar wel meer haalbaar dan het alternatief, namelijk hetzij van staten verlangen dat zij een verdrag tekenen om bedrijven verantwoordelijk te houden voor mensenrechten die zij zelf nog niet eens kunnen respecteren, of het creëren van een waarlijk ‘transnationale’ rechtbank met een directe en bindende werking over de gehele mensheid.

Vanwege het gehoorzaamheidsprobleem hebben we nog een andere taak toegevoegd voor het kopje centralisatie: namelijk, het creëren van ‘side-payments’ voor

³⁷⁶ Bijvoorbeeld via ATCA

³⁷⁷ Zo kunnen bijvoorbeeld in Europa cases voor het Europese Hof voor de Rechten van de mens gebracht worden.

bedrijven. Normatief bezien is dat niet nodig, en vanuit een uitvoerbaarheidsperspectief bezien is het ook niet per sé nodig: de institutie kan op deze manier al prima functioneren. Om echter bedrijven te bewegen tot een grotere gehoorzaamheid, en daarmee de effectiviteit van het regime te verhogen, was het wel noodzakelijk om deze taak aan het bereik toe te voegen.

Onder het leveren van side-payments versta ik die zaken die bijdragen aan de winst en de winstkansen van bedrijven. Mijn voorstel is dat het hier gedefinieerde regime ook een verzamelpunt wordt voor 'business intelligence', dat wil zeggen dat ze verzamelen waar precies wereldwijd de arbeidsvoorwaarden het gunstigst zijn voor bedrijven (zonder een schending van mensenrechten te vormen!), waar en hoe het belastingklimaat het gunstigst is voor bedrijven, et cetera. Het verricht dus algemeen onderzoek, wat gebaseerd kan worden op informatie van andere regimes, zoals van de WTO, de OECD, de ILO, de Wereldbank, IMF, et cetera, maar ook van private organisaties, zoals The Economist Intelligence Unit, Forrester, Gardner, et cetera, en ook op eigen onderzoek.

Mijns inziens zou het zelfs nóg beter zijn wanneer bedrijven dit informatiecentrum ook om strategische onderzoeken, adviezen en trainingen kunnen vragen – daarmee wordt dit dus een soort consultancybureau. De organisatiekundigen zijn dan wel verplicht in hun werk ook de mensenrechten mee te nemen, dat wil zeggen dat een accountant zich ook baseert op GRI-achtige standaarden, et cetera. Ook de trainingen en andere verandermanagementondersteuning die dit orgaan zal aanbieden, beschouwen mensenrechten als een essentieel onderdeel van hun werk. Dit orgaan kan dat werk tegen een gereduceerd tarief verrichten of geheel gratis.

Door gratis of goedkoop advies, onderzoek en training ter beschikking te stellen krijgen bedrijven middelen die hun anders meer geld hadden gekost, en zodoende draagt dit bij aan de winst van die bedrijven en komt het tegemoet aan het gehoorzaamheidsprobleem. Tegelijkertijd is het een ideale manier om het onderzoeksrecht van de rechtbank aan te vullen, en ook om de boodschap van mensenrechten directer 'in' organisaties te brengen.

4.6.4. Controle

Gezien relatie V3, controle neemt toe met de onzekerheid over factoren, ontstaat er een druk op deze afhankelijke variabele: actoren zullen meer controle willen hebben over de institutionele zaken van het regime. Tegelijkertijd is volgens Koremenos et al. controle een minder belangrijke variabele³⁷⁸.

Vanuit normatief perspectief is 'controle' van betrokken actoren over het institutionele proces een gevaarlijke zaak: de kans bestaat immers dat betrokken actoren zichzelf langs institutionele weg vrijwaren van vervolging. Tegelijkertijd moet de betrokken actoren ook het geld leveren, en de bemensing die in hun ogen legitiem zijn en de juiste beslissingen kunnen nemen.

Daarom stel ik de volgende structuur voor: de 'rechters' in de rechtbank worden gekozen door een vertegenwoordigingscommissie die bestaat uit afgevaardigden van bedrijven enerzijds en mensenrechtenorganisaties anderzijds. Beiden hebben evenveel stemmen in de benoemingscommissie, en beslissingen worden genomen per gewone meerderheid. Ook institutionele wijzigingen worden door deze 'Raad' besloten.

³⁷⁸ Koremenos, Lipson & Snidal, 'Rational Design: Looking Back to Move Forward', p. 300 en 294

De financiering van het geheel gebeurt door twee andere internationale organisaties met welke dit regime veel zal samenwerken: de mensenrechtentak van de VN en de ILO. De bemensing van het secretariaat en de levering van andere, uitvoerende benodigde mankracht gebeurt ook door hen.

Het voordeel van deze verdeling van verantwoordelijkheden is dat enerzijds de twee inhoudelijk betrokken partijen een maximale invloed zullen hebben op de inhoudelijke kwesties van de organisatie, en dat anderzijds de kennis en ervaring van vergelijkbare initiatieven van de VN en de ILO meegenomen worden.

4.6.5. Flexibiliteit

Hier ontstaat de grootste spanning tussen wat het model van Koremenos et al. verwacht als institutionele oplossing voor dit onderwerpgebied, en de normatieve eis: het model van Koremenos verwacht op basis van F1, flexibiliteit neemt toe met onzekerheid over factoren en F2, flexibiliteit neemt toe met de zwaarte van het distributieprobleem, een redelijk sterke tot sterke mate van flexibiliteit. Slechts F3, flexibiliteit neemt af met aantal, modereert die richting iets – maar aangezien deze richting slechts licht bevestigd is, kan ik hem niet makkelijk mee nemen.

Vanuit normatieve kant echter is het redelijk een lage flexibiliteit van de regels te verwachten: mensenrechten zijn immers een moreel minimum, en het idee van het morele minimum is dat het juist *niet* flexibel is. Normatief bezien horen de regels juist zoveel mogelijk zonder uitzondering zoveel mogelijk verplicht te zijn.

Ik verwacht dat dat probleem uiteindelijk minder zwaar weegt dan het op het eerste gezicht zou zijn. Juist omdat het hier om mensenrechten gaat, zullen er ook voldoende bedrijven zijn die zich er makkelijk aan zullen houden en dus met deze minimale interpretatie geen moeite zullen hebben – in de woorden van *The Economist*, het betreft hier immers gewoon gezond verstand.

Tegelijkertijd bleek ook uit het normatieve gedeelte dat de precieze mate van schending niet vooraf te bepalen was: die hing af van de precieze invloedssfeer en andere contingenties die bij elke precieze casus een rol spelen. De schijnbare tegenstelling tussen het empirische en het normatieve voorschrift los ik op door flexibiliteit te scheiden in haar twee constituerende elementen zoals ik die hierboven beschreef: specificiteit en verbindendheid. Op basis van het normatieve voorschrift valt de specificiteit niet te maximaliseren, omdat de normatieve regels dus contextgevoelig zijn. Op de specificiteit geef ik dus toe aan de druk die er ook vanuit het empirische voorschrift komt en sta daar een grote mate van flexibiliteit toe: dat wil zeggen dat de mensenrechten waar het over gaat in algemene termen worden gebruikt, zoals ze nu bijvoorbeeld ook in de Verdragen voor de Burgerlijke-Politieke Rechten en Economische, Sociale en Culturele Rechten zijn vastgelegd, zonder een duidelijke specificatie vooraf van in welke situaties welk recht op welke manier precies in het geding zou kunnen raken.

Wanneer het echter gaat om de mate van *verbindendheid*, oftewel, de mate waarin een actor geacht wordt zich ook aan de regels te houden, dan sta ik vrijwel geen flexibiliteit toe: omdat het een moreel minimum betreft, en omdat het dergelijke zware zaken betreft, is het toestaan van een lagere verbindendheid van mensenrechten voor bedrijven normatief onverdedigbaar. Institutioneel ziet dat eruit als het hierboven gedefinieerde proces van interpretatie en eventuele strafoplegging waar mogelijk *ex post*, in plaats van een hoge specificiteit *ex ante*.

4.6.6. *Samenvatting van Het Model*

Samengevat stel ik dus het volgende model voor om de publieke verantwoordelijkheden van transnationale corporaties te reguleren:

1. de normatieve basis dienen de mensenrechten te zijn, in hun normatieve, niet per sé in hun gepositieerde opvatting.
2. Er dient een rechtbank te komen die een uitspraak kan doen (*ex post*) over of een bedrijf al dan niet die normatieve basis geschonden heeft.
3. De rechters in die rechtbank worden benoemd door een raad of committee waarin bedrijven en mensenrechtenorganisaties evenredig vertegenwoordigd zijn. Benoemingen komen tot stand via een gewone meerderheid.
4. rechtspersoon van die rechtbank zijn transnationale corporaties (met een transnationaliteitsindex van 20% of hoger), de mensen waar deze uit bestaan, en alle mensen die in hun invloedssfeer vallen.
5. Bij die rechtbank komen ook twee andere organen: het eerste orgaan is een advocatenteam wat een eventuele schending van mensenrechten door een transnationale corporatie zoveel mogelijk 'strafrechtelijk' probeert te vervolgen via de relevante rechtbanken, zoals de rechtbanken van het land waar de schending heeft plaatsgevonden, het land waar het bedrijf gevestigd is, of eventueel via een inter- of transnationale rechtbank.
6. Het tweede orgaan is een informatieverzamelend en verspreidend orgaan: dit orgaan is er voor bedoeld bedrijven te helpen met enerzijds te leren hoe ze met mensenrechten om kunnen gaan en anderzijds het verzamelen van waardevolle 'business intelligence'. Dit orgaan verzorgt ook trainingen en advies, en vormt dus ook een soort 'consultancy bureau'. Dit garandeert dat bedrijven dit 'hof' sneller zullen erkennen.
7. De financiële, organisatorische en overige ondersteuning vindt plaats door de VN en de ILO.

4.7. *Kritiek*

Kan dit regime nu daadwerkelijk stand houden? Het model is ontworpen op basis van empirisch geteste relaties, en het 'causale' mechanisme achter de relaties wordt gevormd door 'rationalistische' overwegingen. Dat betekent dat de relaties van Koremenos et al. al inherent 'rekening' houden met mogelijke bezwaren vanuit rationalistisch (dus realistisch en/of neoliberal institutionalistisch) perspectief. Evengoed zijn er veel kanttekeningen te plaatsen bij dit model. Ik behandel er drie kort: de eerste is de zogeheten epistemologische-ontologische kloof, het tweede en derde punt behandelen het perspectief van staten en bedrijven.

Ik plaats hierboven de term 'causaal' tussen aanhalingstekens. Zoals al eerder opgemerkt, de auteurs zien een regime als een 'oplossing' voor problemen gedeeld door de actoren. Dit is het eerste punt van kritiek op het de achterliggende methode: wanneer een regime een oplossing is voor ervaren problemen van actoren, dan komt een regime, in ieder geval een regime als dit, dus tot stand door een onderhandeling. De voorbeelden uit de empirische toetsing ondersteunen dit: Andrew Kydd analyseert het dilemma van NAVO-uitbreiding als een onderhandelingsvraagstuk³⁷⁹, Robert Pahre analyseert de rol

³⁷⁹ Kydd, 'Trust Building, Trust Breaking', p. 41 - 68

van de 'Most-Favoured-Nation'-clausule in geclusterde onderhandelingen in de WTO als een onderhandelingsvraagstuk³⁸⁰, et cetera. Sterker nog, het gehele vakgebied van regimeformatietheorie gebruikt regelmatig concepten uit de onderhandeltheorie om fenomenen te verklaren.

Dit is relevant omdat het model van Koremenos et al. hiermee een wetenschapsfilosofische onvolkomenheid begaat: zoals Kratochwil & Ruggie al elders aantonen, het feit dat de meeste, zo niet alle regimes tot stand komen via onderhandelingen, betekent dat regimes in hun aard 'intersubjectief' zijn, dat wil zeggen dat we ze 'kennen' op basis van de afspraken die we er zelf over maken:

“(..) we *know* regimes by their principled and shared understandings of desirable and acceptable forms of social behavior. Hence, the ontology of regimes rests upon a strong element of intersubjectivity”³⁸¹

Regimes zijn dus, zoals de taalfilosoof Searle het zou noemen, 'institutionele feiten', gebaseerd op gedeelde intentionele staten zoals overtuigingen, verlangens en bedoelingen³⁸², en dat betekent dat de deelhebbers van een regime zelf een keuze kunnen maken over hoe ze dat regime 'construeren'.

Dit is relevant, omdat het karakter van de relaties die Koremenos et al. leggen, daar inherent geen rekening mee houdt: de relaties zijn vormgegeven als puur positivistisch: ze veronderstellen als het ware een causaal mechanisme. Ze suggereren een universele wet: 'als A omhoog gaat, daalt B' en testen die door empirische toetsing, zoals ze dat als positivistische sociaal-wetenschappers gewend zijn. Maar, zoals Kratochwil en Ruggie ook al stellen, die methode past in essentie niet bij het onderwerp³⁸³: de positivistische methode gaat uit van een wereld die vormgegeven wordt door natuurwetten, door 'brute feiten', zoals Searle het zou noemen³⁸⁴, maar regimes zijn geen brute feiten, maar institutionele feiten.

Dit werd in het construeren van het model ook al duidelijk: wanneer de relaties natuurwetten geweest waren, dan had ik noodzakelijkerwijs dit model en geen enkele andere moeten voorstellen. Nu fungeerden de relaties eerder als een vingerwijzing, een middel om te identificeren waar de grootste hindernissen lagen om tot een regime te komen, en een soort advies hoe die op te lossen. De positivistische soep werd dus niet zo heet gegeten als ze werd opgediend, en ook de auteurs zelf zien regimes als een 'oplossing' voor 'problemen', dus feitelijk herkennen ze het intersubjectieve karakter wel. Probleem is echter wel dat ze daar in hun methodologie alsnog geen of nauwelijks rekening mee houden. Dit kritiekpunt is een kritiekpunt uit de meer 'cognitivistische' invalshoek op regimes.

Dit meer wetenschapsfilosofie kritiekpunt zegt nog niet zoveel over hoe houdbaar het model voor het regime zelf is. De overige twee kritiekpunten wel. Die vertrekken vanuit een iets meer realistisch perspectief: ik bekijk vanuit het perspectief van staten en

³⁸⁰ Pahre, 'Most-Favored-Nation Clauses and Clustered Negotiations', p. 99 - 130

³⁸¹ Kratochwil & Ruggie, 'A State of the Art on an Art of the State', p. 352.

³⁸² Searle, *The Construction of Social Reality*, p. 23

³⁸³ Kratochwil & Ruggie, 'A State of the Art on an Art of the State', p. 352

³⁸⁴ Searle, *The Construction of Social Reality*, p. 27

bedrijven of dit regime op goedkeuring kan rekenen en neem voor staten het machtsvraagstuk ook mee.

Vanuit het standpunt van staten is één van de belangrijkste overwegingen de zogeheten 'sovereignty costs'. Staten zien hun eigen soevereiniteit niet graag bedreigd. Ik loste dat binnen het model op door staten als het ware 'weg te parkeren' uit het probleem: door ze niet relevant te maken voor de vormgeving van het regime en ook geen direct afdwingen van ze te verwachten, kon ik de ernst van zowel het distributieprobleem als het gehoorzaamheidsprobleem ernstig verminderen om zo beter een regime te kunnen vormen.

Het grote probleem nu is dat dat feitelijk leidt tot een rechtbank en rechtsorde *buiten staten om*. Hoewel staten dus 'intern' binnen die rechtsorde geen hindernissen meer kunnen vormen, is de kans zeker aanwezig dat staten er alles aan zullen doen om deze 'concurrerende' rechtsorde zélf, naast de rechtsorde van het internationaal publiekrecht waarin zij de dominante actoren zijn, te bestrijden. Dit kan concreet door bijvoorbeeld de vestigingsplaats voor de rechters en de documenten te weigeren, door onderzoekers de toegang tot een land te weigeren, door te weigeren de servers te hosten waarop een internetdatabase zou kunnen draaien, et cetera. En dit zijn nog redelijk vriendelijke middelen: overheden kunnen ook prima via spionageacties, infiltraties en commandoacties aanslagen plegen op de mensen en middelen die dit regime uiteindelijk nodig heeft. Het meer vriendelijke scenario zien we nu al plaatshebben jegens het Internationaal Strafhof: de VS en enkele andere landen weigeren elke medewerking en drieggen zelfs met een invasie van Den Haag mocht één van hun militairen ooit voor dat hof gedaagd worden – zo onredelijk is de veronderstelling van actief verzet van staten tegen een alternatieve rechtsorde waarin hun rol verminderd wordt dus zeker niet.

De andere actor die zich mogelijkwerwijs zou kunnen verzetten zijn bedrijven. Voor bedrijven geldt dat het regime zelf ook enkele voordelen zou kunnen bieden, maar dat is in principe sectorspecifiek: een industrieel bedrijf als Shell is voor de verkoop van haar olie bijvoorbeeld minder afhankelijk van haar reputatie dan een kledingbedrijf als H&M: olie is een primair goed, zonder welke onze economie niet draait, waardoor we kunnen verwachten dat de vraag naar dat goed niet al te zeer afhankelijk is van reputatie-effecten, terwijl kleding als product zelf wel een primair goed is, maar kleding van de H&M dat niet is: of iemand kleding koopt bij de H&M hangt af van de merkbeleving die dat bedrijf creëert, en daarmee is dat bedrijf meer afhankelijk van reputatie dan een bedrijf uit een andere sector. Het gehoorzaamheidsprobleem blijft dus, ondanks de geleverde 'side-payments' een probleem vormen: voor sommige bedrijven kan een mensenrechtenschending in het hier en nu nog steeds, ondanks de verhoogde reputatiekosten en een iets verhoogde kans op daadwerkelijke vervolging – en hoeveel groter die kans is valt ook nog maar te bezien – nog steeds een effectieve en efficiënte mogelijkheid zijn om de winst te verhogen: voor hen is ongehoorzaamheid dus nog niet 'duur' genoeg.

Dit vormt misschien de verklaring waarom er, zoals de Speciale Vertegenwoordiger al eerder constateerde, in sommige sectoren vaker mensenrechtenschendingen plaats vinden dan in andere sectoren: Die kosten-batenbalans wordt in sommige sectoren misschien nauwelijks gewijzigd door eventuele reputatie-effecten en een mogelijke veroordeling: bijvoorbeeld in de extractieve industrie, zoals de mijnbouw, geldt dat de vraag naar het product afhankelijk is van de vraag vanuit de

primaire industrie, waar reputatie-effecten voortkomend uit eventuele mensenrechtenschendingen niet zo sterk hoeven te zijn. Dit betekent dus dat het regime nog niet altijd en overall een effectieve bescherming zou hoeven te vormen tegen mensenrechtenschendingen door transnationale corporaties.

Wat het regime echter wel voor elkaar krijgt, is dat er een duidelijke normatieve uitspraak gedaan wordt, en voor een flink aantal sectoren vormt dat wel degelijk een belangrijk reputatie-effect. In dat licht bezien is het interessant te zien dat we al enkele elementen van het hier ontworpen regime terug zien in de initiatieven die er daadwerkelijk genomen worden: het uitwisselen van kennis en informatie wordt al gedaan door verscheidene netwerkinitiatieven zoals de website www.business-humanrights.org, het verdisconteren van reputatie-effecten wordt al gedaan door vrijwillige initiatieven zoals Global Compact en financiële instrumenten zoals FTSE4GOOD en rapportage-initiatieven zoals de GRI en SA 8000. In die zin probeert dit model het centrale hart te worden van wat Steinhardt ook wel noemt een ‘waardenkartel’³⁸⁵, en door het verhelderen, uitdragen en verspreiden van bepaalde normen op de langere termijn bepaalde gedragsnormen tot ‘common sense’ maken, zoals volgens Steinhardt ook de originele *lex mercatoria* uiteindelijk een integratie van eigenbelang en altruïsme werd³⁸⁶.

Het laatste kritiekpunt is misschien wel het meest serieuze kritiekpunt: bij het in kaart brengen van de vier onafhankelijke variabelen ben ik niet erg systematisch te werk gegaan. Ik heb bijvoorbeeld geen vragenlijst rondgestuurd om de preferenties in kaart te brengen van de verschillende actoren, of om de relevante machtsverhoudingen tussen de actoren vast te stellen, en dat terwijl daarvoor wel methodes beschikbaar geweest zouden zijn³⁸⁷. Men zou mij dus kunnen verwijten dat ik misschien iets te veel van mijn eigen verwachtingen in de onafhankelijke variabelen geprojecteerd heb. Ik verwacht dat dat wel meevalt: mijn doelstelling is juist een regime te bedenken wat zo robuust mogelijk is in de échte wereld, en wanneer ik de ontwerprichtlijnen dan al vanaf het allereerste begin een oneerlijk voordeel zou meegeven, verklein ik alleen maar de uiteindelijke overlevingskansen van dit regime in de echte wereld: een écht robuust regime zou juist zoveel mogelijk rekening moeten houden met de toestand van de wereld zoals ze is, om zo effectief mogelijk het gedrag te kunnen veranderen. In de aanbevelingen voor verder onderzoek in de conclusie behandel ik nog meer onderzoeksmethodes die de relevante feiten naar boven zouden kunnen halen.

Ik concludeer dus dat voor wat betreft de effectiviteit van dit regime we de meeste weerstand kunnen verwachten van staten, en vervolgens van bedrijven – maar voor bedrijven geldt dat we op langere termijn misschien kunnen verwachten dat de hier beschreven normatieve regels uiteindelijk onderdeel zullen worden van de dagelijkse bedrijfsvoering, via een proces van waardenoverdracht. De grootste hindernis zijn en blijven dus, zoals wel vaker in de wereld van internationale politiek, de staten.

³⁸⁵ Vertaald van ‘Cartel of Values’, Steinhardt, ‘The New Lex Mercatoria’, p. 202 - 203

³⁸⁶ Steinhardt, ‘The New Lex Mercatoria’, p. 223

³⁸⁷ Een voorbeeld: Maurice Rojer, *CAO-onderhandelingen*, en natuurlijk alle losse artikelen uit Koremenos, Lipson & Snidal, *The Rational Design of International Institutions*, hoewel in dit boek de auteurs ook allemaal de verschillende variabelen op iets verschillende manieren interpreteren en operationaliseren.

Hoofdstuk 5. Conclusie & Aanbevelingen

Deze scriptie begon met de vraag ‘is het redelijk en mogelijk om publieke verantwoordelijkheden van transnationale corporaties te institutionaliseren?’. In de vorige hoofdstukken heb ik die vraag pogen te beantwoorden door ze te scheiden in de deelvragen ‘wat is er nu aan de hand?’, ‘is het redelijk?’ en ‘is het mogelijk?’. Terugkijkend op de poging deze drie vragen beantwoorden, is mijn antwoord een heel voorzichtig ‘ja’.

Op basis van het antwoord op de eerste vraag, ‘wat is er nu aan de hand?’, kon ik een betere inhoudelijke grip krijgen op het vraagstuk. Ik deed dat in Hoofdstuk 2 door de internationale trend van Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen onder de loep te nemen. Deze trend is te zien als een roep aan transnationale corporaties om wereldwijd hun publieke verantwoordelijkheden te nemen, een roep die voortkwam uit onze veranderende wereld: als ‘oorzaken’ voor deze roep vond ik ten eerste de oprukkende globalisering, waardoor de technologische, economische en politieke impact van alle actoren, maar vooral die van transnationale bedrijven, meer effecten op wereldwijde schaal heeft. Vervolgens was ook het daadwerkelijk plaatshebben van schendingen van mensenrechten door transnationale bedrijven een belangrijke factor. Een derde factor is de concentratie van macht in grote transnationale corporaties: het bleek dat er bedrijven zijn die qua economisch gewicht meer in te brengen hebben dan sommige staten. Deze drie factoren, eerder ook aangewezen door de Speciale Vertegenwoordiger van de VN, vulde ik aan met nog twee factoren: de eerste daarvan is terugtrekking van de staat, enerzijds omdat dat door globalisering moeilijker is geworden, maar anderzijds ook doordat we overheidsingrijpen ook minder legitiem zijn gaan vinden. De tweede is de technologische ontwikkelingen, en dan met name die technologische ontwikkelingen die communicatie wereldwijd versnellen: niet alleen hebben handelingen van actoren een grotere impact wereldwijd, in een wereld waarin de media, zoals de traditionele media, maar ook de nieuwere media zoals internet en mobiele telefoons, steeds sneller informatie kunnen verspreiden, krijgen we de impact van ons handelen ook daadwerkelijke sneller te zien en horen.

Het bleek dat er al veel pogingen waren om die publieke verantwoordelijkheden van transnationale corporaties te institutionaliseren. 6 verschillende types initiatieven passeerden daar de revue: internationale instrumenten, zoals de ILO, nationale initiatieven, oftewel, pogingen om via een nationaal instrument bedrijven transnationaal verantwoordelijk te stellen, zoals de ATCA in de VS, certificatieschema’s, gebaseerd op accurate verslaglegging en de inhoud van die verslaglegging, zoals de SA 8000, vrijwillige initiatieven, ‘waardenkartels’, zagezegd, zoals onder andere het Global Compact van de VN en de Global Sullivan Principles, financiële instrumenten, zoals de FTSE4GOOD en de Triodos-bank, en tot slot netwerkinstrumenten, zoals de website www.business-humanrights.org.

Één belangrijke vraag bleef echter onbeantwoord: wat is Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen precies? Veel verder dan het obligate ‘people, planet, profit’ kwam ik in dit hoofdstuk niet. Het leek er op dat een heldere definitie óf zo triviaal was dat ze elke betekenis verloor, óf zo veeleisend jegens bedrijven was dat ze elk gevoel voor perspectief verloor. Wat was nou de normatieve basis, wat kunnen we nu redelijkerwijs van transnationale corporaties verwachten?

Die vraag beantwoorde ik in hoofdstuk 3, alwaar in probeerde uit te spellen wat nu precies redelijkerwijs de publieke verantwoordelijkheden van transnationale corporaties zijn. Daarvoor had ik eerst duidelijker definities nodig: wanneer is een bedrijf ‘transnationaal’ en wat zijn ‘publieke verantwoordelijkheden’? Ik definieerde als ‘transnationale corporaties’, die bedrijven met een transnationaliteitsindex van boven de 20%, zoals deze berekend was door de UNCTAD. Met het zoeken naar een definitie van ‘publieke verantwoordelijkheden’ werd het al ingewikkelder. Ik koos er voor om de publieke verantwoordelijkheden te baseren op ‘het morele minimum’, die zaken die we elkaar als mens ten minste dienen te accorderen om ieder mens een menswaardig bestaan te geven. Ik drukte dat morele minimum uit in een drietal categorieën van ‘basisrechten’, morele rechten die de normatieve basis vormen voor de mensenrechten zoals die gepositieerd zijn in het Internationaal Recht. Deze categorieën van basisrechten waren: het recht op een bepaalde minimale veiligheid, het recht op een bepaalde minimale vrijheid, en het recht op een bepaalde minimale economische zekerheid.

Deze basisrechten vormen dus het morele minimum, dat wat men redelijkerwijs van iedereen kan vragen. Transnationale corporaties werden pas relevant bij de daaropvolgende stappen. Allereerst kwam de observatie dat rechten niets voorstelden zonder plichten. Plichten zijn er echter op meerdere niveau’s: er zijn de plichten van individuen om niet actief iemands rechten te schenden, maar ook de bredere plichten om deze basisrechten te beschermen en te bevorderen. Deze plichten bleken met zich mee te brengen dat ze *institutioneel* of *maatschappelijk* gegarandeerd dienden te worden: zodoende vormen deze plichten een normatieve *raison d’être* van de Staat.

In de daaropvolgende stap vroeg ik me af: maar wat nou als de Staat daarin faalt? In dat geval blijft de morele waarde van de basisrechten bestaan: alleen weten we nu niet meer aan wie we de bijbehorende plichten van respecteren, beschermen en bevorderen dienen toe te kennen. De eerste plicht, tot respecteren van basisrechten, vraagt van actoren alleen maar om iets *niet* te doen, en omdat deze op het niveau van individuele actoren speelt, blijft deze gewoon voor iedereen gelden. Maar hoe zit het met de plichten die een institutionele garantie verlangden? Wie dient er in te grijpen als een mensenrechtenschending op stapel staat, wie dient er hulp te bieden wanneer de natuur en het toeval de basisrechten van onze medemens bedreigt?

Daarom stelde ik in de derde stap een allocatiemechanisme voor: ik stelde voor om de allocatie van de andere twee plichten, die tot beschermen en bevorderen, af te laten hangen van de vraag wiens handelen de (potentiële) schending in kwestie het meest effectief beïnvloeden kon: diegene die na de falende staat in kwestie het meest effectief mensen had kunnen beschermen tegen een mensenrechtenschending, is er ook moreel verantwoordelijk voor om datgene te doen wat die actor kan doen. ‘Meest effectief’ is in sommige gevallen een bittere term: ‘meest effectief’ kon namelijk ook wel eens betekenen dat het enige wat een actor kan doen, is het bekend maken aan anderen van de schending in kwestie, zonder deze schending zelf te kunnen stoppen.

Vervolgens stelde ik vast dat transnationale corporaties een bepaalde invloedssfeer hebben. Misschien niet zo’n sterke invloedssfeer als omringende staten van de falende staat, of van internationale militaire bondgenootschappen, maar evengoed, bedrijven hebben een bepaalde invloedssfeer, en kunnen dus in sommige omstandigheden, namelijk wanneer zij de meest effectieve actor kunnen zijn, moreel

verantwoordelijk worden geacht voor het niet beschermen, en niet bevorderen van mensenrechten. Ik kwam op de volgende lijst van plichten voor een bedrijf:

1. een bedrijf heeft de plicht om zich, net als iedere andere actor, te *onthouden* van het schenden van mensenrechten of om mee te werken aan een dergelijke schending. Dat wil zeggen dat een bedrijf in gebreke blijft wanneer het hetzij een dader van een mensenrechtenschending is of er direct of indirect medeplichtig aan is.
2. een bedrijf heeft vervolgens de plicht om die handelingen te verrichten die een eventuele schending van mensenrechten kunnen voorkomen of de mensenrechten kunnen vervullen, dan en slechts dan wanneer allereerst de betreffende Staat en vervolgens alle andere meer effectieve actoren daarin falen – het zij door onwil of door onmacht.
3. een bedrijf heeft daarbovenop de plicht om, in het geval van een mensenrechtenschending waarbij het bedrijf de niet meest effectieve actor is, de meest effectieve actor die de schending kan voorkomen of de mensenrechten kan vervullen, te verwittigen en te proberen te overtuigen om daadwerkelijk in te grijpen.
4. Een bedrijf kan de plichten 2 en 3 slechts in zoverre vervullen als binnen haar daadwerkelijke capaciteit ligt zoals bepaald door haar invloedssfeer.

Nu de morele dimensie duidelijk was, kon ik met hernieuwd inzicht de vraag: ‘is het mogelijk de publieke verantwoordelijkheden van transnationale corporaties institutionaliseren?’ te lijf. Ik beantwoordde die vraag door te onderzoeken hoe precies een institutionalisering van de publieke verantwoordelijkheden eruit zou zien.

Dit was het meest theoretische gedeelte van de scriptie: ik deed een ontwerpvoorstel voor een regime wat zoveel mogelijk gebaseerd was op basis van de toestand van het onderwerpgebied en de verhoudingen tussen de betrokken actoren. Er bleken vier descriptieve factoren van belang te zijn in dat onderwerpgebied die een regime een bepaald ‘ontwerp’ mee geven. Deze waren: distributieproblemen, gehoorzaamheidsproblemen, aantal actoren en asymmetrie daartussen en de onvoorspelbaarheid van zowel actoren, hun prioriteiten en de omgevingsfactoren. Deze beïnvloeden de vijf ontwerpdimensies van een regime, te weten: Lidmaatschap, oftewel, wie onderdeel zijn van het regime, Bereik, oftewel, over welke onderwerpen het regime gaat, Centralisatie, oftewel, hoe het materiële recht van het regime opgesteld wordt, onderverdeeld in een primair regelsysteem, een gehoorzaamheidsinformatiesysteem en een ongehoorzaamheidsresponsysteem, Controle, oftewel, hoe het institutionele recht gecreëerd wordt, en tot slot de Flexibiliteit, oftewel, hoe ‘sterk’ de regels van het regime zijn, bestaand uit verbindendheid en specificiteit van die regels.

Na een analyse van de ‘onafhankelijke’ variabelen in het onderwerpgebied ‘transnationale corporaties en publieke verantwoordelijkheden’, concludeerde ik dat het aantal betrokkenen en de onzekerheid zeer hoog waren, en dat het distributieprobleem voor het grootste gedeelte op rekening kwam van staten als betrokken actoren. Zodoende ontstond er vooral een sterke druk ontstaat op de afhankelijke variabelen centralisatie en flexibiliteit, maar ook bij bereik. Op basis van deze analyse gaf ik de volgende

ontwerprichtlijnen tot een regime voor institutionalisering van publieke verantwoordelijkheden van transnationale corporaties:

1. de normatieve basis dienen de mensenrechten te zijn, in hun normatieve, niet per sé in hun gepositieerde opvatting.
2. Er dient een rechtbank te komen die een uitspraak kan doen (*ex post*) over of een bedrijf al dan niet die normatieve basis geschonden heeft.
3. De rechters in die rechtbank worden benoemd door een raad of committee waarin bedrijven en mensenrechtenorganisaties evenredig vertegenwoordigd zijn. Benoemingen komen tot stand via een gewone meerderheid.
4. Subject van die rechtbank zijn mensen en transnationale corporaties (met een transnationaliteitsindex van 20% of hoger)
5. Bij die rechtbank komen ook twee andere organen: het eerste orgaan is een advocatenteam wat een eventuele schending van mensenrechten door een transnationale corporatie zoveel mogelijk 'strafrechtelijk' probeert te vervolgen via de relevante rechtbanken, zoals de rechtbanken van het land waar de schending heeft plaatsgevonden, het land waar het bedrijf gevestigd is, of eventueel via een inter- of transnationale rechtbank.
6. Het tweede orgaan is een informatieverzamelend en verspreidend orgaan: dit orgaan is er voor bedoeld bedrijven te helpen met enerzijds te leren hoe ze met mensenrechten om kunnen gaan en anderzijds het verzamelen van waardevolle 'business intelligence'. Dit orgaan verzorgt ook trainingen en advies, en vormt dus ook een soort 'consultancy bureau'. Dit garandeert dat bedrijven dit 'hof' sneller zullen erkennen.
7. De financiële, organisatorische en overige ondersteuning vindt plaats door de VN en de ILO.

Omdat deze regimerichtlijnen gebaseerd waren op een causaal mechanisme en de descriptieve analyse die dat mechanisme voorschrijft, en dus zich zoveel mogelijk baseert op empirische, niet op normatieve inzichten, concludeerde ik dat het zeer wel mogelijk is een regime te creëren dat de publieke verantwoordelijkheden van transnationale corporaties institutionaliseert, en zodoende dat ik dus de hoofdvraag ook met een voorzichtig 'ja' kan beantwoorden.

5.1. Discussie

Dat is echter een voorzichtige 'ja', omdat er ook nog voldoende kritiekpunten openstaan. Ten eerste betreft de vraag of het redelijk is, en ten tweede betreffende de vraag of het mogelijk is.

Betreffende de vraag of het redelijk is: ik gaf vier mogelijke kritiekpunten. De eerste was dat mensenrechten als normatieve basis niet handig zijn juist omdat ze vanuit het morele minimum vertrekken en de tweede is meer epistemologisch dat een 'universele moraal', wat ik hier toch presenteer, onkenbaar is. Ik kon deze kritiekpunten terzijde schuiven: de handelingen die moreel ook 'goed' zijn, maar ten opzichte van het morele minimum '*supererogatory*', oftewel meer dan verlangd, komen in deze scriptie juist expres niet aan bod: mij ging het er juist om een moreel minimum samen te stellen, waarbij ik niet per sé andere, supererogatoire verplichtingen direct uitsluit. De epistemologische kritiek veronderstelde dat het onmogelijk is te communiceren over

normatieve oordelen – en de auteur die die kritiek leverde, deed even verderop zelf ook juist dat: communiceren over normatieve oordelen. Ik kon deze kritiek opzij schuiven door duidelijk te maken dat ik geenzins ervan uitga een ‘eeuwige’ moraliteit te hebben gevonden: ik wees erop dat dit gewoon een poging was om op zijn minst een universaliseerbare moraal te vinden. Op basis van mijn gekozen methode, die van de morele en politieke filosofie, kan ik niet meer doen dan hopen dat deze moraal op instemming van redelijkheid kan rekenen.

De andere twee kritieken raakten het hart van mijn normatieve benadering meer. De eerste kwam van Friedman, die stelde dat bedrijven een andere primaire verantwoordelijkheid hebben. Ik moest mij daar achter scharen: bedrijven zijn in principe geen publieke actoren, maar private actoren, die dus niet ‘zomaar’ verantwoordelijk geacht kunnen worden voor publieke taken wanneer de daarvoor bedoelde instituties dat niet doen. Wat deze kritiek echter negeert, is dat het hier gaat om een bepaalde, van voorwaarden afhankende, verantwoordelijkheid jegens het morele minimum: de verantwoordelijkheden die bedrijven van mij zouden krijgen, zouden dus nooit zo ver gaan als dat Friedman het vreest. Belangrijker nog, de eerste plicht uitgezonderd, de andere twee, meer institutionele plichten, vallen alleen redelijkerwijs toe aan bedrijven wanneer andere actoren deze niet hebben kunnen of willen vervullen.

De laatste kritiek vroeg naar of het überhaupt mogelijk is ‘een bedrijf’ ergens voor verantwoordelijk te achten. Mijn antwoord was ja: analyses uit de organisatiesociologie toonden duidelijk aan dat het redelijk is te spreken van ‘een collectieve geest’ van een bedrijf, gecreëerd door cultuur, gedeelde handelingen, en uiteindelijk gebaseerd op een idee van ‘collectieve intentionaliteit’. Dit betekende niet dat personen die voor bedrijven werken zich via het bedrijf konden onttrekken aan hun morele verantwoordelijkheid, maar wél dat het dus mogelijk is een bedrijf als bedrijf ergens voor verantwoordelijk te stellen.

Betreffende of het ‘mogelijk’ is de publieke verantwoordelijkheden van transnationale corporaties te institutionaliseren, was de kritiek steviger. Belangrijkste probleem bij de richtlijnen was dat het de actorgroep ‘staten’ als geheel buitensloot. Dat was een keuze van mij bij het ontwerp, maar een keuze die noodzakelijk was om een werkzaam ontwerp te krijgen. Staten zijn zelf de grootste mensenrechtenschenders en zijn huiverig voor elke internationale poging hun te wijzen op hun verantwoordelijkheid: dat wordt gezien als een bedreiging van soevereiniteit.

Dit model ‘werkt’ dus omdat het staten buitensluit: van bedrijven valt nog redelijkerwijs te verwachten dat ze zich aan mensenrechten kunnen houden, gezien de reputatie-effecten en eventuele voordelen die een regime kan bieden. De vraag is echter of staten dan zo’n regime zouden accepteren als dat regime als het ware een rechtsorde buiten de huidige internationale rechtsorde om creëert: in de huidige rechtsorde staan staten nog steeds centraal: zouden zij er dan niet alles aan doen om een rechtsorde waarin zij *niet* centraal staan tegen te houden?

Vervolgens was het de vraag of dit regime effectief mensenrechten beschermt. Gehoorzaamheid aan een regime bleek af te hangen van een afweging van de kosten en baten van gehoorzaamheid versus de kosten en baten van ongehoorzaamheid. Deze kosten en baten worden bepaald door reputatie-effecten en winstoverwegingen, en een mogelijke vervolging indien de ongehoorzaamheid aan de normatieve basis vervolgd wordt door het voorgestelde advocatenteam. Omdat vervolging door dat advocatenteam

een onzekere uitkomst heeft, en in sommige sectoren en situaties reputatieoverwegingen minder belangrijk zijn, kan het nog steeds voorkomen dat bedrijven mensenrechtenschendingen plegen: een bedrijf zonder al te veel scrupules, in een sector waarin de vraag naar de producten van dat bedrijf niet afhankelijk is van de reputatie van dat bedrijf, en met een vooralsnog onduidelijk verhoogde kans op daadwerkelijke vervolging, kan nog steeds beslissen dat het bereiken van winst effectiever en efficiënter gebeurt door het plegen van een mensenrechtenschending. Voeg daarbij dat het hier een 'rechtbank' betreft, en dus beoordeling achteraf, wat betekent dat een eventuele schending van mensenrechten al heeft plaatsgevonden tegen de tijd dat het bedrijf al een flinke winst eruit heeft opgestreken, en we zien dat het nog steeds een mogelijke overweging is om alsnog tot mensenrechtenschending over te gaan.

Of het dus echt mogelijk is dit op deze manier te institutionaliseren, is dus minder zeker dan op het eerste gezicht lijkt: enerzijds kunnen staten zich verzetten, anderzijds zal dit regime niet mensenrechtenschendingen door transnationale bedrijven voorgoed de wereld uit helpen.

5.2. Aanbevelingen voor verder onderzoek

De doelstelling voor deze scriptie was methodologisch: ik wilde ontdekken of het mogelijk was om enerzijds normatieve overwegingen te incorporeren regimeformatietheorie, en anderzijds of het mogelijk was regimeformatietheorie op een prescriptieve manier te gebruiken, dat wil zeggen of we op basis van een descriptieve analyse kunnen concluderen hoe een regime binnen dat onderwerpgebied er uit dient te zien. Op dit gebied zijn zeer interessante vragen opgeworpen.

Om met die laatste doelstelling te beginnen: is het mogelijk om regimeformatietheorie prescriptief te gebruiken? Ik heb dat hier geprobeerd, en wel op de volgende manier: ik heb een mechanisme gekozen wat een onderscheid maakte tussen onafhankelijke en afhankelijke variabelen. Dit model maakt het dan mogelijk om op basis van de onafhankelijke variabelen een voorspelling te doen over hoe de afhankelijke variabelen er uit dienen te zien.

Het bleek zeer wel mogelijk te zijn dit mechanisme te gebruiken om de grote lijnen van een regime mee te kunnen schetsen. Toch waren er ook significante problemen. Het belangrijkste probleem was de onderliggende positivistische aanname van de theorie: het presenteerde de relatie tussen onafhankelijke en afhankelijke variabelen als 'causaal'. Dit is een deterministische opvatting die de betrokken actoren reduceert tot willoze poppen in het politieke vlak. Die opvatting strookt niet met onze directe ervaring dat we de actoren op het vlak van internationale betrekkingen verantwoordelijkheden kunnen toekennen. Deze deterministische opvatting is al vaker opgemerkt, onder andere door Kratochwil en Ruggie, die deze 'fout' omschreven als een misfit tussen onderzoeksonderwerp en onderzoeksmethode: de ontologie is *intersubjectief* en de epistemologie is *positivistisch*³⁸⁸.

Een ander probleem daarbij was dat het gekozen theoretisch kader voortkwam uit een bepaalde 'school', namelijk het neoliberaal institutionalisme, in plaats van het realisme of het cognitivisme. Normaliter zou een verschillend theoretisch kader geen probleem geweest zijn: twee natuurkundigen of chemici die verschillende theoretische aannames hebben, kunnen op basis van een empirische toetsing een keuze maken tussen

³⁸⁸ Kratochwil & Ruggie, 'A State of the Art on an Art of the State', p. 352

de beide theoretische modellen. In dit geval is dat echter wel een probleem: de verschillende theoretische kaders verschillen ten eerste namelijk in hun definities van wat belangrijk is in de analyse: we zagen bijvoorbeeld dat één van de grote verschillen tussen realisme en neoliberal institutionalisten was dat realisten meer kijken naar ‘relative gains’, terwijl neoliberal institutionalisten meer kijken naar ‘absolute gains’. Dat verschil in theoretische nadruk wordt vooraf gemaakt en bepaald dus al het soort analyse wat een theoretisch onderzoeker maakt. Dat leverde in deze scriptie problemen op, omdat ik een zo neutraal mogelijke analyse wilde maken. Ik loste dat hier op door de theoretische keuze hier zo laat mogelijk te maken, na zo veel mogelijk descriptieve en normatieve analyse gemaakt te hebben.

Mijns inziens kunnen vervolgonderzoekers die ook regimeformatietheorie prescriptief willen gebruiken, of die überhaupt onderzoek willen doen naar regimes, deze problemen omzeilen en er effectief mee omgaan door rekening te houden met het intersubjectieve karakter van het onderzoeksonderwerp – door dus iets cognitivistischer te werk te gaan. Dat zou onder andere kunnen door als onderzoeker te erkennen dat alle drie de theoretische kaders hun waarde en relevantie hebben in het vakgebied, en een beredeneerde keuze te maken over welk kader wanneer gebruikt wordt. Mijns inziens dient die keuze af te hangen van welk theoretisch kader de betrokken actoren zélf hanteren: de betrokkenen actoren plaatsen zelf alle gebeurtenissen in een voor hen zinnig kader. In zekere zin zijn zij ook theoretici van regimeformatie. Een onderzoeker zou dan eerst dienen vast te stellen welke actor precies eerder ‘realistisch’, ‘neoliberal institutionalistisch’ of ‘cognitivistisch’ (of geheel anders!) denkt, en wat dat betekent voor zijn of haar gedrag. In andere woorden, we dienen als onderzoeker de ‘beleidstheorie’³⁸⁹ van de betrokken actoren éérst vast te stellen, nog voor we iets anders doen.

Dat vaststellen van de ‘beleidstheorie’ van een actor is langs wetenschappelijke geheel wel mogelijk, alleen dit is nog niet vaak gedaan in de wereld van internationale betrekkingen. Er zijn zeer goede, positivistische of bijna positivistische methodes beschikbaar om de specifieke waarden die mensen binnen een regime hebben in kaart te brengen: in de wereld van organisatie- en consumentenpsychologie zijn er veel beschikbaar, zoals bijvoorbeeld ‘Comparative Cause Mapping’³⁹⁰, de ‘Diagnose Organisatiecultuur’ van Mastenbroek³⁹¹, de ‘Organisatieklimaatindex’ van De Cock en Bouwen³⁹², en de Kelly-Grid-methode³⁹³: het zijn allemaal methodes die de intersubjectieve ervaring van mensen in een organisatie of regime in kaart kunnen brengen. Binnen de organisatie- en consumentenpsychologie hebben deze technieken hun waarde al meer dan bewezen, en omdat regimes dus een intersubjectief fenomeen zijn ben ik ervan overtuigd dat ze ook een waardevolle toevoeging kunnen zijn aan de methodologische gereedschapskist van de analist van regimeformatie.

³⁸⁹ Van de Graaf en Hoppe stellen dat een beleidstheorie van een actor bestaat uit ‘finale en causale argumentaties’ op onder andere het beleidsveld, de definitie van het beleidsprobleem, het middelenrepertoire, de beleidsorganisatie en het beleidsproces, zie Van de Graaf en Hoppe, *Beleid en Politiek*, p. 70 - 72

³⁹⁰ Zie Mauri Laukkanen, ‘Comparative Cause Mapping of Organizational Cognitions’, p. 3 - 44

³⁹¹ Voorbeeld: Mastenbroek, ‘Productieve Energie; Bijlage’, p. 45 - 53

³⁹² Voorbeeld: Doomen, Groenen, Spronck en Weel, ‘Cultuurbeïnvloeding als managementactiviteit; Bijlage’, p. 117 - 125

³⁹³ Van Rekom, ‘Organisatie-indentiteit’, p. 41

Een bijzondere aanbeveling in deze context verdient wat mij betreft de methode die Maurice Rojer gebruikt. Waar de vorige methodes meer algemenere technieken zijn om de ‘beleidstheorie’ van betrokken actoren te leren kennen, is de methode die Rojer volgt specifiek toegespitst op de visies die de betrokken actoren van zichzelf, het onderwerpgebied en van elkaar hebben: door middel met interviews met experts uit het onderwerpgebied zélf achterhaalt hij van de betrokken actoren in een onderwerpgebied de ‘meest gewenste uitkomst’, ‘de potentiële macht’ en ‘het relatieve belang’ dat de betreffende actor hecht aan de meest gewenste uitkomst³⁹⁴ - en binnen het kader van de CAO-Onderhandelingen in Nederland was op basis van deze variabelen redelijk te voorspellen wat de uitkomst van dergelijke onderhandelingen was³⁹⁵. De variabelen ‘meest gewenste uitkomst’, ‘potentiële macht’ en ‘relatief belang’ liggen ook ten grondslag aan de vier onafhankelijke variabelen die Koremenos et al. noemen: een verder onderzoek dient uit te wijzen of de methode van Rojer ook geoperationaliseerd kan worden in de wereld van internationale betrekkingen en of die methode dan ook dezelfde analytische kracht aan de dag kan leggen. De hierboven genoemde methodes zouden ook een waardevolle hulp kunnen zijn bij het operationaliseren en daadwerkelijk ‘meten’ van de onafhankelijke variabelen van Koremenos et al, iets wat, zo concludeerde ik in het voorgaande hoofdstuk, ik zelf in deze scriptie niet systematisch genoeg heb aangepakt.

Betreft de andere vraag, of het ook mogelijk is om normatieve overwegingen te incorporeren in regimeformatietheorie: ook dat heb ik gepoogd in deze scriptie. Ik deed dat door ten eerste duidelijk te maken dat het hier een rechtvaardigheidsvraagstuk betrof, en vervolgens dat rechtvaardigheidsvraagstuk te benaderen vanuit ‘natuurrechtelijk’ perspectief, in plaats van het ‘interactionistische’ of ‘positivistische’ perspectief. Dat is wat mij betreft een eerste stap die elke analist in regimeformatie zou moeten nemen wanneer hij of zij een normatieve analyse zou willen geven: de lezer duidelijk vertellen dat het hier een ‘natuurrechtelijke’, normatieve kritiek betreft, en géén empirische of methodologische kritiek.

Vervolgens dient een analist ook aan te geven op basis waarvan hij of zij de normatieve analyse maakt. Ik heb dat hier gedaan door de methode van de morele en politieke filosofie te verhelderen, door een zeer procesmatige schets te geven van hoe redematies in deze twee takken van sport gerechtvaardigd worden, namelijk de methode van coherentie en de methode van publieke rede zoals door Rawls gedefinieerd. Ik vulde dat aan door me verder ook zo veel mogelijk te baseren op auteurs uit die hoek van het debat die mijn casus zo sterk mogelijk kon maken.

Toch heb ik de indruk dat ik hier nog meer had kunnen doen. Ik heb weliswaar uitgelegd hoe precies de methode van coherentie en de methode van publieke rede werkt, maar heb in het betreffende hoofdstuk niet daar weer continu naar verwezen. Dus, in plaats van telkens te verwijzen naar intuïtief heldere voorbeelden en/of naar geaccepteerde principes van de democratische rechtstaat, bleef ik me voornamelijk baseren op de redematies die andere auteurs gaven. Dit kan nog veel explicieter.

Omdat ik dit niet erg expliciet deed, is er een ander probleem uit de morele en politieke filosofie niet opgedoken: ook *binnen* de politieke filosofie zijn er namelijk nog verschillende methodes van moreel redeneren mogelijk: de drie meest belangrijke

³⁹⁴ Rojer, *CAO-Onderhandelingen*, p. 47 - 48

³⁹⁵ Rojer, *CAO-Onderhandelingen*, p. 199 – 200

stromingen zijn ‘consequentialisme’, ‘contract theorie’ en ‘deugdenethiek’³⁹⁶ (de door mij gevolgde methode is hoofdzakelijk contracttheoretisch). Alle drie deze methodes hebben hun voor- en nadelen, en kunnen leiden tot verschillende conclusies in dezelfde situaties. Een analist die een normatieve kritiek geeft van een regime zou er daarom goed aan te doen van tevoren bekend te maken en te kiezen of hij of zij een contracttheoretisch, consequentialistisch of deugdenethisch kader hanteert voor het geven van de normatieve kritiek.

Let wel: Ik beveel auteurs binnen regimeformatietheorie expliciet *niet* aan om zich voor eens en voor altijd te committeren aan één van deze drie methodologiën, zoals bijvoorbeeld Scott M. Thomas zich bijvoorbeeld wél committeert aan één specifieke variant van deugdenethiek ten koste van andere vormen van normatief redeneren³⁹⁷. Mijns inziens dienen auteurs die methode van normatief redeneren te kiezen die, zoals ik hier gedaan heb, hen het beste in staat stellen een analyse te maken op basis waarvan ze zinvolle conclusies kunnen trekken. Dat dient dan ook de methodologische rechtvaardiging te zijn: zoals ik er hier voor heb gekozen om een contracttheoretische, natuurrechtelijke benadering te gebruiken omdat ik met dit kader het meest waarschijnlijk op universele principes zou kunnen komen op basis waarvan ik algemeen geldende gedragsregels voor transnationale corporaties zou kunnen opstellen, zo dient elke analist van regimes bij het geven van een normatieve kritiek te expliciteren welke redeneermethode gekozen is en waarom. Een onderzoeker van instituties moet dus zowel een vaardig consequentialist, contract-theoreticus en een deugdeneticus zijn.

Evengoed is het opvallend dat de normatieve kritiek alsnog ‘gescheiden’ is van andere analyses, dat wil zeggen: het is een duidelijk ándere manier van te werk gaan, en in deze scriptie vormde het dan ook een apart hoofdstuk. De vraag is dan of de normatieve analyse die ik maakte wel onderdeel geworden is van de rest van het onderzoek. In dit geval misschien niet, maar dat kwam omdat de onderzoeksvraag eigenlijk ook twee verschillende vragen in één was, namelijk: is het redelijk *en* mogelijk om de publieke verantwoordelijkheden van transnationale corporaties te institutionaliseren? Elke deelvraag impliceerde een eigen manier van beantwoorden. De vraag is wat er precies bedoeld wordt met ‘incorporeren’ van normatieve analyse in het vakgebied. Mijns inziens betekent het niet dat ‘causale’ of ‘empirische’ analyse dient over te lopen en gemengd te worden met ‘normatieve analyse’: het komt immers de helderheid niet ten goede wanneer we al deze verschillende vormen van analyse door elkaar halen.

Wat het mijns inziens wél betekent is dat normatieve analyse te vaak ‘buiten de deur’ van regimeformatie gehouden wordt, onder het mom van ‘dat doen wij niet’. Het is zeer goed om binnen het kader van één onderzoek de twee verschillende methodes gescheiden te houden, maar dat is iets heel anders dan normatieve analyse geheel en al buiten het vakgebied houden. Helemaal wanneer een analist óók een analyse maakt van de door de betrokken actoren gehanteerde ‘beleidstheorieën’, is het niet meer dan vanzelfsprekend dat een analist diezelfde beleidstheorieën ook inhoudelijk kan en mag bekritisieren.

³⁹⁶ Dreier, ‘Introduction to Contemporary Debates in Moral Theory’, x - xvii

³⁹⁷ Thomas, *The Global Resurgence of Religion*, p. 85 - 86

5.3. Tot Slot

Op basis van voorgaande paragraaf –en de gehele scriptie - moge duidelijk zijn: regimes komen tot stand door *keuzes* van betrokken actoren. Welke keuze ze maken hangt *niet* deterministisch af van de constellatie van allerlei empirische factoren, hoewel dat ook een rol speelt. De keuze voor een bepaald regime is uiteindelijk een keus gebaseerd op de doelen die een actor zichzelf stelt en de prioriteiten die een actor daar zelf in aanbrengt. En die keuze is, zoals elke keus van een actor normatief te bekritisieren: is het wel de juiste keuze? Zijn er niet andere keuzes mogelijk?

Theoretici van regimeformatie hebben zich te lang verschuild achter de stelling dat normatieve analyse en empirische analyse strikt gescheiden dienen te zijn, en dat eigenlijk alleen de empirische analyse puur wetenschappelijk is. En dat is zonde: veel theoretici hebben zich onthouden van een normatieve kritiek waar die misschien wel geschikt was geweest. Sterker nog: in mijn reactie op de kritiek van Walzer stelde ik al vast dat moraliteit inherent overdraagbaar of communiceerbaar is. Als dat zo is, en als onderzoekers voortaan in hun analyse ook de beleidstheorieën van de betrokken actoren meenemen, dan zijn zij juist bij uitstek diegenen die het beste weten hoe ze met de moraliteit van die betrokken actoren in dialoog kunnen gaan: door het geven van een normatieve kritiek kunnen zij juist als geen ander de betrokken actoren overtuigen van het veranderen van hun doelen en prioriteiten.

Hoewel ik hoop dat het door mij voorgestelde conceptregime voor het vastleggen van de publieke verantwoordelijkheden van transnationale corporaties direct en beslissend navolging vindt, ben ik mij er ten zeerste van bewust dat die kans klein is: daar zullen nog veel onderhandelingen aan vooraf dienen te gaan. Ik hoop echter wel dat nu duidelijk is dat het al dan niet tot stand komen van een regime dat de mensenrechten vis-à-vis transnationale corporaties beschermt niet een ijzeren wet is, maar een kwestie van keuze, en dat bij het maken van die keuze de theoretici van regimeformatie een belangrijke rol kunnen spelen. Zij zijn in potentie als beste in staat de keuzes die gemaakt worden door de betrokken actoren zowel empirisch als normatief te bekritisieren, omdat zij in principe op de hoogte dienen te zijn van de beleidstheorie van die betrokken actoren en ook het onderwerpgebied op hun duimpje kennen. Ik hoop dat mijn scriptie in ieder geval hiertoe een bijdrage is: dat de wetenschappers, theoretici en onderzoekers van regimeformatie hun eigen normatieve kaders onder de loep nemen en voortaan, wanneer het relevant is, niet meer aarzelen de keuzes van de betrokken actoren te bekritisieren en concrete aanbevelingen te doen die het verwezenlijken van de juiste keuze een stap dichterbij brengen. Voor de wetenschappers uit het vakgebied een grote stap voorwaarts, voor de wereld als geheel misschien een kleine stap – maar desalniettemin een stap voorwaarts.

Bibliografie

Print

Kenneth W. Abbott, Robert O. Keohane, Andrew Moravcsik, Anne-Marie Slaughter, and Duncan Snidal, 'The Concept of Legalization', in: Judith Goldstein, Miles Kahler, Robert O. Keohane and Anne-Marie Slaughter, editors (2001), *Legalization and World Politics*. The MIT Press, London.

Kenneth W. Abbott and Duncan Snidal, 'Hard and Soft Law in International Governance', in: Judith Goldstein, Miles Kahler, Robert O. Keohane and Anne-Marie Slaughter, editors (2001), *Legalization and World Politics*. The MIT Press, London.

Philip Alston, 'The 'Not-a-Cat' Syndrome: Can the International Human Rights Regime Accommodate Non-State Actors?' in: Philip Alston, editor (2005), *Non-State Actors and Human Rights*. Oxford University Press, Oxford.

Karen J. Alter, 'The European Union's Legal System and Domestic Policy: Spillover or Backlash?', in: Judith Goldstein, Miles Kahler, Robert O. Keohane and Anne-Marie Slaughter, editors (2001), *Legalization and World Politics*. The MIT Press, London.

Richard K. Ashley, 'The Poverty of Neorealism', in: *International Organization*, vol. 38, no. 2 (Spring, 1984), 225 – 286.

Robert Axelrod & Robert O. Keohane, 'Achieving Cooperation under Anarchy: Strategies and Institutions', in: *World Politics*, vol. 38, no. 1 (Oct. 1985), p. 226 - 254

Bill Baue, 'Win or Loose in Court. Alien Tourt Claims Act Pushes Corporate Respect for Human Rights', gevonden op: <http://www.globalpolicy.org/intljustice/atca/2006/06winlose.pdf>, geraadpleegd op 26 september 2006

Peter L. Berger and Thomas Luckmann (1967), *The Social Construction of Reality. A Treatise in The Sociology of Knowledge*. Anchor House Books, New York.

Janine Brodie, 'Globalization and the Social Question', in: Marjorie Griffin Cohen & Stephen Clarkson, editors (2004), *Governing under Stress. Middle Powers and the Challenge of Globalization*. Fernwood Publishing, Nova Scotia.

Gillian Brock (1998), *Necessary Goods. Our Responsibilities to Meet Others' Needs*. Rowman and Littlefield Publishers, Inc, Oxford.

The Business & Human Rights Seminar Ltd (2005), *The 2005 Business & Human Rights Report. Exploring Responsibility and Complicity*. Gevonden op www.business-humanrights.org

Marjorie Griffin Cohen & Stephen Clarkson, 'Introduction: States under Siege', in: Marjorie Griffin Cohen & Stephen Clarkson, editors (2004), *Governing under Stress. Middle Powers and the Challenge of Globalization*. Fernwood Publishing, Nova Scotia.

W.J. Doomen, P. Groenen, P.L. Spronck & A.J. Weel, 'Cultuurbeïnvloeding als managementactiviteit', in: drs. J. J. Swanink, redacteur (1990), *Werken met de Organisatiecultuur. De Harde Gevolgen van de Zachte Factor*. Scriptum Management, Schiedam.

James Dreier, 'Introduction to Contemporary Debates in Moral Theory', in: James Dreier, editor (2006), *Contemporary Debates in Moral Theory*. Blackwell Publishing, Oxford.

The Economist (2005), 'The Good Company. A Survey of Corporate Social Responsibility', in *The Economist*, 22 januari 2005, The Economist, London.

The Economist (2006), 'The Physical Internet. A Survey of Logistics', in *The Economist*, 17 juni 2006, The Economist, London.

Milton Friedman (1970), 'The Social Responsibility of a Business is to Increase Profits', in: *N.Y. Times*, 13 september 1970, geraadpleegd op het internet via: <http://www.colorado.edu/studentgroups/libertarians/issues/friedman-soc-resp-business.html>, geraadpleegd op 16 oktober 2006.

Milton Friedman (2002), *Capitalism and Freedom*. 40th Anniversary Edition, with a new preface by the author, University of Chicago Press, London.

FTSE4GOOD Index Series, *Inclusion Criteria*. Gedownload van: http://www.ftse.com/Indices/FTSE4Good_Index_Series/Downloads/FTSE4Good_Inclusion_Criteria_Brochure_Feb_06.pdf

Judith Goldstein, Miles Kahler, Robert O. Keohane & Anne-Marie Slaughter, 'Introduction: Legalization and World Politics', in: Judith Goldstein, Miles Kahler, Robert O. Keohane and Anne-Marie Slaughter, editors (2001), *Legalization and World Politics*. The MIT Press, London.

Kathryn Gordon (2001), *The OECD Guidelines and Other Corporate Responsibility Instruments: A Comparison*. OECD

H. van de Graaf & R. Hoppe (1996), *Beleid en Politiek. Een inleiding tot de beleidswetenschap en de beleidkunde*. Dick Coutinho, Bussum.

Mark Granovetter, 'Business Groups', in: Neil J. Smelser & Richard Swedberg, editors, (jaartal onbekend), *The Handbook of Economic Sociology*, Princeton University Press, Princeton.

Joseph M. Grieco, 'Anarchy and the Limits of Cooperation: A Realist Critique of the Newest Liberal Institutionalism', in: *International Organization*, Vol. 42, no. 3 (Summer, 1988), 485 - 507

Global Reporting Initiative (2002), *Sustainability Reporting Guidelines*. Global Reporting Initiative, Amsterdam. Document verkregen via www.globalreporting.org.

Ernst B. Haas, 'Why Collaborate?: Issue-Linkage and International Regimes', in *World Politics*, Vol. 32, no. 3 (april 1980), 357-405

Ernst B. Haas, 'Words Can Hurt You; Or, Who Said what to Whom about Regimes', in: *International Organization*, Vol 36, no.2, International Regimes, p. 207 – 243

Jürgen Habermas (2006), *Between Facts and Norms. Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy*. Translated by William Rehg, Polity Press, Cambridge.

Jürgen Habermas (2006), *The Structural Transformation of the Public Sphere. An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*. Translated by Thomas Burger, Polity Press, Cambridge.

Maarten A. Hajer, 'Discourse Coalitions and the Institutionalization of Practice: The Case of Acid Rain in Britain', in: Frank Fischer and John Forrester, editors (1993), *The Argumentative Turn in Policy Analysis and Planning*. UCL Press Limited, London.

Stanley G. Harris, 'Organizational Culture and Individual Sensemaking. A Schema-Based Perspective', in: James R. Meindl, Charles Stubbart & Joseph F. Porac, editors (1996), *Cognition Within and Between Organizations*. Sage Publications, London.

H.L.A. Hart, 'Are There Any Natural Rights?', in: Robert E. Goodin and Philip Pettit, editors (2006), *Contemporary Political Philosophy. An Anthology*. Second Edition. Blackwell Publishing, Oxford.

Andreas Hasenclever, Peter Mayer & Volker Rittberger (2004), *Theories of International Regimes*. Cambridge University Press, Cambridge.

Edward S. Herman & Robert W. McChesney (1997), *The Global Media. The New Missionaries of Corporate Capitalism*. Cassel, London.

Richard A. Higgot, Geoffrey R. Underhill, Andreas Bieler (2000), *Non-State Actors and Authority in the Global System*. Routledge, London.

International Council on Human Rights Policy (2002), *Beyond Voluntarism. Human Rights and the developing international legal obligations of companies*. International Council on Human Rights Policy, Versoix

International Council on Human Rights Policy (2003), *Duties Sans Frontieres. Human Rights and Global Social Justice*. International Council on Human Rights Policy, Versoix

Michael C. Jensen & William H. Meckling, 'Theory of the Firm: Managerial Behavior, Agency Costs and Ownership Structure', in: Jay M. Shafritz and J. Steven Ott, editors (1996), *Classics of Organization Theory*. Fourth Edition, Hartcourt Brace and Company, Orlando.

Charles Jones (1999), *Global Justice. Defending Cosmopolitanism*. Oxford University Press, Oxford.

Thomas M. Jones, 'Ethical Decision Making by Individuals in Organizations: An Issue-Contingent Model', in: *The Academy of Management Review*, vol. 16, no. 2 (april 1991), p. 366 – 395.

Peter J. Katzenstein & Yukata Tusjinaka, "'Bullying", "buying" and "binding": US-Japanese transnational relations and domestic structures', in: Thomas Risse-Kappen, editor (1997), *Bringing Transnational Relations Back in. Non-State Actors, Domestic Structures and International Institutions*. Cambridge University Press, Cambridge.

Charles W. Kegley & Eugene R. Wittkopf (1997), *World Politics. Trend and Transformation*. Sixth Edition, St. Martin's Prss, New York.

W. Carl Kester (jaartal niet genoemd), *De Japanse Expansiestrategie. Economische Noodzaak of Doelbewuste Overnamestrategie?* Vertaald uit het Engels door Emile Salomons, Management Press, Amsterdam.

Robert O. Keohane & Joseph S. Nye, 'Transgovernmental Relations and International Organizations', in: *World Politics*, vol. 27, No. 1 (Oct., 1974), 39 - 62

Robert O. Keohane, 'The Demand for International Regimes', in *International Organization*, vol. 36, No. 2, International Regimes (Spring 1982), 325-355

Robert O. Keohane, 'The Promise of Institutional Theory', in: *International Security*, Vol. 20, No. 1 (summer, 1995), 39 -51

Robert O. Keohane, Andrew Moravcsik and Anne-Marie Slaughter, 'Legalized Dispute Resolution: Interstate and Transnational', in: Judith Goldstein, Miles Kahler, Robert O. Keohane and Anne-Marie Slaughter, editors (2001), *Legalization and World Politics*. The MIT Press, London.

H. Klamer & B. Rutgers van der Loeff (2001), *Maatschappelijk ondernemen, een handreiking*. Vereniging NCW, Den Haag

Friedrich Kratochwil and John Gerard Ruggie, 'A State of the Art on the Art of the State', in: Lisa L. Martin and Beth A. Simmons, editors (2001), *International Institutions. An International Organization Reader*. The MIT Press, London

J. Kleinnijenhuis, 'Organisatiereputatie en publiciteit', in: C.B.M. van Riel, redactie (2001), *Corporate Communication. Het Managen van Reputatie*. Studenteneditie, derde, geheel herziene druk, Kluwer, Alphen aan den Rijn.

George Klosko (2004), *The Principle of Fairness and Political Obligation*. New Edition, Rowman & Littlefield Publishers, Oxford

P.H. Kooijmans (2002), *Internationaal Publiekrecht in Vogelvlucht*. Negende druk, Kluwer, Deventer.

Barbara Koremenos, Charles Lipson & Duncan Snidal, 'The Rational Design of International Institutions', in: Barbara Koremenos, Charles Lipson & Duncan Snidal, editors (2004), *The Rational Design of International Institutions*. Cambridge University press, Cambridge.

Barbara Koremenos, Charles Lipson & Duncan Snidal, 'Rational Design: Looking Back to Move Forward', in: Barbara Koremenos, Charles Lipson & Duncan Snidal, editors (2004), *The Rational Design of International Institutions*. Cambridge University press, Cambridge.

Andrew Kydd, 'Trust Building, Trust Breaking: The Dilemma of NATO Enlargement', in: Barbara Koremenos, Charles Lipson & Duncan Snidal, editors (2004), *The Rational Design of International Institutions*. Cambridge University press, Cambridge.

Will Kymlicka (2002), *Contemporary Political Philosophy. An Introduction*. Second Edition, Oxford University Press, Oxford

C. J. Lammers, A. A. Mijs & W. J. van Noort (2001), *Organisaties Vergelijkenderwijs. Ontwikkeling en relevantie van het sociologisch denken over organisaties*. Negende druk, Het Spectrum BV, Utrecht.

David A. Lax and James K. Sebenius, 'Interests: The Measure of Negotiation', in: *Negotiation Journal*, January 1986, 73 – 92

Walter Lippman (1949/1997), *Public Opinion*. With a new foreword by Ronald Steel, Simon & Schuster Inc, New York.

Mauri Laukkanen, 'Comparative Cause Mapping of Organizational Cognitions', in: James R. Meindl, Charles Stubbart, Joseph F. Porac (editors, 1996), *Cognition Within and Between Organizations*. Sage Publications, London.

Lisa L. Martin, 'Interests, Power and Multilateralism', in: Lisa L. Martin and Beth A. Simmons, editors (2001), *International Institutions. An International Organization Reader*. The MIT Press, London

W.F.G. Mastenbroek, 'Productieve Energie: Nieuwe Balansen tussen Coöperatie en Competitie', in: drs. J. J. Swanink (redacteur, 1990), *Werken met de Organisatiecultuur. De Harde Gevolgen van de Zachte Factor*. Scriptum Management, Schiedam.

John J. Mearsheimer, 'The False Promise of International Institutions', in: *International Security*, Vol. 19, no. 3 (Winter, 1994 – 1995), 5 -49

Ronald B. Mitchell, 'Regime Design Matters: Intentional Oil Pollution and Treaty Compliance', in: Lisa L. Martin and Beth A. Simmons, editors (2001), *International Institutions. An International Organization Reader*. The MIT Press, London

David Miller (2000), *Citizenship and National Identity*. Polity Press, Oxford.

James W. Nickel (jaartal onbekend), *Making Sense of Human Rights. Philosophical Reflections on the Universal Declaration of Human Rights*. University of California Press, Berkely

Onora O'Neill, 'Rights, Obligations and Needs', in: Gillian Brock, editor (1998), *Necessary Goods. Our Responsibilities to meet Others' Needs*. Rowman and Littlefield Publishers, Inc, Oxford.

Robert Pahre, 'Most-Favored-Nation Clauses and Clustered Negotiations', in: Barbara Koremenos, Charles Lipson & Duncan Snidal, editors (2004), *The Rational Design of International Institutions*. Cambridge University press, Cambridge.

Charles Perrow (1986), *Complex Organizations. A Critical Essay*. Third Edition, McGraw-Hill, New York.

Jeffrey Pfeffer (1992), *Managing with Power. Politics and Influence in Organizations*. Harvard Business School Press, Boston.

Thomas W. Pogge (2002), *World Poverty and Human Rights. Cosmopolitan Responsibilities and Reforms*. Polity Press, Cambridge

John Rawls, 'The Idea of Public Reason Revisited', in: John Rawls (2000), *The Law of Peoples. With 'The Idea of Public Reason Revisited'*. Second Printing, Harvard University Press, London.

August Reinisch, 'The Changing International Legal Framework for Dealing with Non-State Actors', in: Philip Alston, editor (2005), *Non-State Actors and Human Rights*. Oxford University Press, Oxford.

Johan van Rekom, 'Organisatie-identiteit: concept en meetmethoden', in: C.B.M. van Riel, redactie (2001), *Corporate Communication. Het Managen van Reputatie*. Studenteneditie, derde, geheel herziene druk, Kluwer, Alphen aan den Rijn.

C.B.M. van Riel, 'Het vakgebied corporate communication: de theorie', in: C.B.M. van Riel, redactie (2001), *Corporate Communication. Het Managen van Reputatie*. Studenteneditie, derde, geheel herziene druk, Kluwer, Alphen aan den Rijn.

Maurice Rojer (1996), *CAO-Onderhandelingen: een voorspelbaar, logisch en rationeel proces?* Academisch proefschrift, Thesis Publishers, Amsterdam.

John R. Searle (1995), *The Construction of Social Reality*. Free Press, New York.

Secretary-General's Special Representative on the Issue of Human Rights and Transnational Corporations and Other Business Enterprises (2006), *Draft Interim Report*, United Nations, E/CN.4/2006/97

J. Soeters, 'Organisatiecultuur: inhoud, betekenis en veranderbaarheid', in: drs. J. J. Swanink, redacteur (1990), *Werken met de Organisatiecultuur. De Harde Gevolgen van de Zachte Factor*. Scriptum Management, Schiedam.

Sociaal Economische Raad (2000), *De winst van waarden. Advies over maatschappelijk ondernemen*. Publicatienummer 11, 15 december 2000, SER, Den Haag.

James K. Sebenius, 'Negotiation Arithmetic: Adding and Subtracting Issues and Parties', in: *International Organization*, Vol. 37, No. 2 (Spring, 1983), 281 - 316

Malcolm N. Shaw (1997), *International Law*. Fourth Edition, Cambridge University press, Cambridge.

Henry Shue (1980), *Basic Rights: Subsistence, Affluence, and U.S. Foreign Policy*. Princeton University Press, Surrey

Anne-Marie Slaughter Burley, 'International Law and International Relations Theory: A Dual Agenda', in *The American Journal of International Law*, vol. 87, no. 2 (april 1993), 205-239

Anne-Marie Slaughter Burley, 'International Law and International Relations: A New Generation of Interdisciplinary Scholarship', in *The American Journal of International Law*, Vol. 93, no. 3 (Jul., 1998), 367 - 397

Samuel Scheffler (jaartal onbekend), *Boundaries and Allegiances. Problems of Justice and Responsibility in Liberal Thought*. Oxford University Press, Oxford. .

Ralph G. Steinhardt, 'Corporate Responsibility and the International Law of Human Rights: The New *Lex Mercatoria*', in: Philip Alston, editor (2005), *Non-State Actors and Human Rights*. Oxford University Press, Oxford.

Deborah Stone (2002), *Policy Paradox: The Art of Political Decision Making*. Revised edition, W. W. Norton and Company, London.

Sub-Commission on the Promotion and Protection of Human Rights, (2005), *Report of the United Nations High Commissioner on Human Rights on the responsibilities of transnational corporations and related business enterprises with regard to human rights*. E/CN.4/2005/91, United Nations, New York.

Scott M. Thomas (2005), *The Global Resurgence of Religion and the Transformation of International Relations. The Struggle for the Soul of the Twenty-First Century*. Palgrave Macmillan, New York.

James D. Thompson, 'Organizations in Action', in: Jay M. Shafritz and J. Steven Ott, editors (1996), *Classics of Organization Theory*. Fourth Edition, Hartcourt Brace and Company, Orlando.

Christopher W. Tindale (2004), *Rhetorical Argumentation. Principles of Theory and Practice*. Sage Publications, London.

John Tomlinson (2000), *Globalization and Culture*. Polity Press, Cambridge.

Frans H. van Eemeren, Rob Grootendorst, Fransisca Snoeck-Henkemans, redacteurs (1997), *Handboek Argumentatietheorie. Historische Achtergronden en Hedendaagse Ontwikkelingen*. Nederlandse vertaling, Martinus Nijhoff uitgevers, Groningen.

Paul R. Viotti & Mark V. Kaupi (1999), *International Relations Theory. Realism, Pluralism, Globalism and Beyond*. Third Edition, Allyn and Bacon, London.

Gerard de Vries (1995), *De Ontwikkeling van Wetenschap. Een Inleiding in de Wetenschapsfilosofie*. Derde, herziene en uitgebreide druk, Wolters-Noordhoff, Groningen.

Michael Walzer (1994), *Thick and Thin. Moral Argument at Home and Abroad*. University of Notre Dame Press, London

Max Weber (1947), *The Theory of Social and Economic Organization*. Translated by A.M. Henderson and Talcott Parsons, edited with an introduction by Talcott Parsons, Oxford University Press, New York.

Karl E. Weick & Karlene H. Roberts, 'Collective Mind in Organizations. Heedful Interrelating on Flight Decks', in: Michael D. Cohen and Lee S. Sproull, editors (1996), *Organizational Learning*. Sage Publications, London.

David Weissbrodt and Muria Kruger, 'Human Rights Responsibilities of Businesses as Non-State Actors', in: Philip Alston, editor (2005), *Non-State Actors and Human Rights*. Oxford University Press, Oxford.

Celia Wells & Juanita Elias, 'Catching the Conscience of the King: Corporate Players on the International Stage', in: Philip Alston, editor (2005), *Non-State Actors and Human Rights*. Oxford University Press, Oxford.

Alexander Wendt, 'Driving with the Rearview Mirror: On the Rational Science of Institutional Design', in: Barbara Koremenos, Charles Lipson & Duncan Snidal, editors (2004), *The Rational Design of International Institutions*. Cambridge University press, Cambridge.

Willem Witteveen (2003), *De Geordende Wereld van het Recht. Een Inleiding*. Derde, ongewijzigde druk, Amsterdam University Press, Amsterdam.

Daniel Yergin & Joseph Stanislaw (2002), *The Commanding Heights. The Battle for the World Economy*. Simon & Schuster, London.

Voor definities van Engelse woorden waar zij niet vanzelf spraken of de auteurs van de gebruikte artikelen niet een definitie verleenden is gebruik gemaakt van:

The New International Webster's Comprehensive Dictionary of the English Language. Encyclopedic, 2003 Edition (2004), Verlag Karl Müller GMBH, Köln.

Web

In deze lijst staan alle websites waar in de scriptie naar verwezen is. In deze lijst staan de root-url's, dat wil zeggen de algemene sites, in de tekst staan de precieze pagina's naar verwezen wordt.

<http://www.amnesty.nl/>

Is de website van Amnesty International, Afdeling Nederland.

<http://www.business-humanrights.org>

Is de website van het Business & Human Rights Resource Centre, een non-profit organisatie die samenwerkt met Amnesty International en verscheidene academische instituties. Het doel is het beschikbaar stellen van informatie omtrent bedrijven en mensenrechten, de website vormt dan ook één van de belangrijkste bronnen op het internet hiervoor.

<http://www.colorado.edu>

is de website van de universiteit van Colorado, Boulder.

<http://www.ftse.com>

Is de website van de FTSE, de beurs.

<http://www.geenstijl.nl>

Is Geenstijl. Nederlands bekendste weblog, momenteel eigendom van de Telegraaf. Geenstijl brengt regelmatig primeurs, die voor de traditionele mediaconsumenten niet relevant zijn, maar voor de nieuwe mediaconsumenten vaak wel.

<http://www.globalpolicy.org>

Is de website van Global Policy Forum. Global Policy Forum is een non-profit organisatie beleidsvorming van de VN monitort en toetst. Global Policy Forum is opgericht in 1993 en heeft een consultatieve status bij de VN.

www.globalreporting.org

is de website van het Global Reporting Initiative, een initiatief dat rapportagestandaarden voor MVO ontwikkelt.

<http://www.ichrp.org>

Is de website van de International Council on Human Rights Policy, met als doelstelling het verrichten en publiceren van onderzoek op het gebied van mensenrechtenbeleid.

<http://www.internetworldstats.com>

Is de website van Internet Worldstats, die gratis statistieken beschikbaar stelt over internetpenetratie en gebruik. De website wordt onderhouden door de Miniwatts Marketing Group.

<http://www.mvonderland.nl>

Is de website van MVO Nederland, met als doel kennis en best practices over MVO in Nederland onder de aandacht te brengen en het in Nederland actieve ‘MVO netwerk’ te faciliteren.

<http://partyflock.nl>

Partyflock is een ‘social networking site’ waar jongeren (in dit geval uit een bepaalde subcultuur) via internet met elkaar communiceren

<http://www.sa-intl.org>

Is de website van Social Accountability International, een non-profit-organisatie die opkomt voor mensenrechten in de arbeidssfeer. Deze organisatie ontwikkelde de SA 8000 certificatie-standaard.

<http://www.thesullivanfoundation.org>

Is de website van de Global Sullivan Principles.

<http://www.triodos.nl>

Is de website van de Triodos bank, die als doelstelling heeft duurzaam te bankieren.

<http://www.uia.org>

Is de website van de Union of International Associations, een non-profit organisatie die vanaf 1910 alle informatie over internationale organisaties verzamelt en verspreidt.

<http://www.unctad.org>

Is de website van de United Nations Conference on Trade and Development, en heeft als doelstelling ontwikkelende economieën op een goede manier te integreren in de wereldeconomie.

<http://www.unglobalcompact.org>

Is de website van het UN Global Compact.

<http://www.vno-ncw.nl>

Is de website van VNO-NCW, de werkgeversorganisatie in Nederland.

<http://www.wto.org>

Is de website van de WTO, de wereldhandelsorganisatie.

<http://www.youtube.com>

Is de website van Youtube, waar gebruiker hun eigen video's kunnen uploaden en die van anderen kunnen bekijken.